

एकादशी व्रतफलम्	७६	१
रात्रिसन्ध्याय	७७	२
भयोन घृयकत्वन्ध्याय	८१	१
वृद्ध्याऽप्य नित्यता एतस्य नित्यत्वकाम्यत्वे च	८६	४
योषितयाऽविवेचनम्	८३	१
उपवासाधिकारिण,	८८	५
करोऽकादश्या सपुत्र वैश्वानामधिकार	१०६	५
वैश्वानरक्षणम्	"	७
नित्योपवास रव्यादि दोषाभाव	१०८	११
सप्तवारूपुपवास	१११	३
उपवासं पितृशेषाव्रणम्	"	६
पूर्णातिथि स्वरूपम्	११२	३
पृथक्कादशुपवास	११४	१०
त्रिस्त्रिंशत्कादशी	१२३	७
दशमोविंशत्कादशी नोषोष्या	१२५	१३
एकादशी मक्षेप	१४३	१०
दशती नियम	१४७	३
एकादशी नियम	१४८	१५
सङ्ख्य	१५०	१३
योगपूजा विवचनम्	१५२	८
पटविंशदुपचारादि	१५३	३
जपपञ्चनिष्ठपणम्	१८०	१०
द्वादशी नियमा	१८७	११
उपवास ममर्षणम्	१८०	६
धारणाकाल	'	१०
भङ्गटे जलधारणम्	१८३	१
तुलसी महिमा	१८४	१
रुद्राक्ष धारणम्		
सदतदरनवग्रहक्षणम्		

स्त्रिया याद्वपिण्डादनम्	१८५	८
कृपादित्यागयागता	२०४	९
कृपादौ त्वक्तुत्पयोग	"	८
रजस्वला सूतकिनीर्वातम्	२०६	६
उपवासानुकल्प	२०७	१३
ऊहव्यवस्था	२०८	४
एकभक्तम्	२२५	४
नक्तम्	२२६	२
सविष्यद्रव्यनिर्णय	"	१०
स्त्रिभ्रषान्यस्य भक्षत्वम्	२२७	४
प्रातिनिध्यविवेचनम्	२३०	१०
चान्द्रायणादौ घासपरिसख्या	२४२	८
पारणा नियम	२४४	६
जलपानेश्चनानशने	२४५	६
शयनादिव्यवस्था	२४६	११

एकादशी तत्त्वम् ।

प्रथम्य सच्चिदानन्दं परमात्मानमीश्वरं । मुनीन्द्राणां
 रम्यतेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः । (१) यन्नानतिमिरध्वंसिह्वरि-
 पादनखत्विपं । नत्वा वच्मि तत्र तत्त्वमेकादशीव्रतादिषु ।
 एकादशीव्रतं तत्र कलङ्गन्यायनिर्णयः । पुण्यकालितु संक्रा-
 न्तेर्विधिवत्प्रतिषेधनं । व्रतस्य लक्षणं तत्र ग्रहसम्भा-
 र्जानन्तथा । वैदिके कर्मभावे तु नारायणनतिस्मृती ।
 विष्णुनामादिसाहचर्यं तथाऽच्छिद्रावधारणं । ॐ-तत्स-
 दितिनिर्देशः कर्मणां प्राग्भवेद्व्रतं । सङ्कल्पविषयो
 नित्यं काम्यञ्चैकादशीव्रतं । वृद्धिश्राद्धस्य विषय उपवास-

ॐ हरये नमः । भवेऽस्मिन् काल्तारे सुदुरठनदु खैकविकल, समीचे
 मङ्गल्यं तत्र चरणप्रायेज शरणं । न योगीशानवा भजनमपि वा यद्यपि
 धरे, तथाप्याशादीर्घा तद्यच्च कक्षा कि न जुग्वे । वन्दे श्रीकृष्णमानन्द-
 घन परममीश्वरं । राधासर्पलता सङ्गतमालरुचिविषय । श्रीराधामोहनो-
 दीपं करोति शुभदर्शनं । एकादश्यादितत्त्वानां पूर्वोच्चार्यमतीक्षया ।
 यथारभे विघ्नविजाताय सङ्कलमाचरन् शिथलशिरायै निवध्रान्ति प्रण
 म्येत्यादि । संयासी चिन्तासावानन्दयेति युत्पत्त्या सच्चिदानन्दशब्देन
 निधो ज्ञानस्वरूप पानन्दस्वरूपश्च यस्तमित्यर्थो लभ्यते । द्वैतवादिनस्तु

समन्वयः । दयादिलक्षणान्यत्र व्रते गम्यादिवर्जनं ।
 ऋतौ व्रतं स्त्रीगामित्वं श्राद्धाहे न च तद्ववेत् । चतुर्थाह
 परित्यागः प्रशस्तमुतकार्द्विषः । एकादशीभोजने तु
 निन्दा नित्यत्वसाधकं । नित्यं सदादि विश्वजिद्व्यावज्जी-
 वनयौ तथा । अशक्तौ मनसा कर्म नित्यात् पापक्षया-
 दिकं । एकादशीव्रतफलं रात्रिसत्रनयस्तथा । न्यायः
 संयोगपार्यक्यं द्विद्विशादस्य नित्यता । एकस्य नित्य-
 काम्यत्वे योपित्श्राद्धविवेचनं । उपवासाधिकारी च
 कृष्णायामधिकारिता । वैष्णवानां सपुत्राणां तत्र वैष्ण-
 वलक्षणं । नित्योपवासे रव्यादिदोषाभाव उपोषणं । सप्त-
 वारेष्वद्याधेयः पितृशेष उपोषणे । पूर्णतिथिस्वरूपञ्च

सन्तो चिदानन्दो यस्येति विग्रह वर्णयन्ति । परमात्मानं सर्वान्तर्यामिणं
 ईश्वरं जगज्जन्मादिकारणं । मुनीन्द्राणामिति बहुवचन स्मरणात् स्मृतेरित्यत्र
 एकवचनार्थाऽविवक्षितस्तेन मुनीन्द्रकृतस्मृतिवचनानामित्यर्थः सकल
 स्मृतेरव्याख्यातत्वात् स्मृतिपदस्य स्मृतिवचनपरत्वात् । तत्र स्मृतिर्धर्मसंहिता,
 धर्मं प्रयोजकार्यपीयत वचनसमूहात्मको ग्रन्थ इति यावत् । धर्मं प्रयोज-
 कत्वं साक्षात् परम्परया आद्य तेन पापार्थक्यं तद्वचनानां प्रायश्चित्ताद्यर्थक्य-
 वचनानाञ्च दृष्टार्थकानां दायभागादि वचनानाञ्च मग्रहः । तथाहि नरकार्दि
 साधनतया पापकर्म श्रवणात् ततो निरृत्तिर्भवति, प्रायश्चित्तादिना च संजात,
 पापानां निनागस्ततो निव्यापतया ज्ञानादिसाधनता मङ्कारेण ज्ञानाद्युत्-
 पत्तिरिति, एवं यथाशास्त्रोपात्तदायादि धनद्वारा कर्मनुष्ठानेन विलक्षण
 धर्मात्पत्तिरिति, तेषां परम्परया धर्माद्यर्थकत्वं । तथाच स्मृतिः, तपसा-
 किंश्चिद्व्यं हन्ति विद्यायाऽऽमृतममृते, ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां चयात् पापस्य
 कर्मण इति । तथा याज्ञयस्कावचनं, न्यायागतपनसोऽखज्ञाननिष्ठोऽतिवि-
 मियः । आब्रह्मत् सत्यपादो च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते इति । तच्च तात्-
 पर्य्यपिपयीभूतमर्थं वक्तौति वचधातोः शब्दोऽर्थः, तत्त्वमित्यत्र द्वितीयायम्

पूर्वाकादशिका तवा । त्रिस्पृशैकादशी चैव दशम्यासंबुता
 सदा । नीयोद्या तामु संक्षेपोद्गमी नियमास्तथा । एका-
 दश्याञ्च सद्बन्धः शीघ्रपूजा विप्रचनं । पट्त्रिंशदुपचारादि
 त्वपपर्वनिरूपणं । द्वादशीनियमास्तदुपवास समर्पणं ।
 पारणायास्तथा कालः सङ्कटे बलभारणं । तुलसीमहिमा
 तत्र तथा रुद्राक्षधारणं । स्वदत्तदेवनैवेद्याद्युपयोगः
 स्त्रियास्तथा । श्राद्धपिण्डादनन्तश्च कृमादित्यागयागता ।
 त्यक्तुस्तत्रोपयोगश्च रजः सूतकिनोर्वनं । उपवासानुकल्पश्च

व्यापारानुबन्धिविषयित्वमर्थ, आख्यातस्य कृति भविष्यत्सामीप्यरूप
 वर्तमानत्वश्चार्थ, भविष्यत् सामीप्यश्चाव्यवहितोत्तरत्व । यद्वा वचधातो
 निरूपणमर्थ, निरूपण ज्ञानानुकूलशब्द, विषयित्व द्वितीयार्थ, तस्य धात्व
 र्थस्वेकदेशे ज्ञानेऽन्वय । तेन स्मृतितत्त्वविषयकशब्दानुकूला व्यवहितोत्तर
 कृतिमान्, स्मृतिरत्त्वविषयकज्ञानानुकूलशब्दानुकूलाव्यवहितोत्तर कृति
 मान् वा श्योरपुनन्दत इत्यर्थ । यद्यपि पूर्वमङ्गलाचरणे स्मृतितत्त्वनिरू
 पणप्रतिज्ञानश्च कृत तथापि विघ्नवाहुन्त्यमङ्गला पुनर्मङ्गलाचरणे, पुन
 प्रतिज्ञा च एकादशीतत्त्वनिरूपणप्रत्यस्य स्मृतितत्त्वनिरूपण प्रत्यान्तर्गतत्व
 ज्ञापनेन स्मृतितत्त्वश्रवणच्छो शिष्यस्य एकादशीतत्त्वश्रवणप्रयत्ननाय ।
 ननु, इत्यष्टाग्निस्थाने तत्त्व वक्ष्यामि यद्यत इति मन्त्रमासतत्त्वारम्भे
 प्रतिज्ञातत्वादेखादशीतत्त्वस्य स्मृतितत्त्वान्तर्गतत्व पूर्व ज्ञातमवेतिचेत्,
 तथापि प्राक् प्रतिज्ञात यत्स्मृतितत्त्वान्तर्गतमेकादशीतत्त्व तदेवेदानी
 निरूप्यत इति ज्ञापनार्थं पुन प्रतिज्ञाचरणमिति । (१) अज्ञानेति अज्ञान
 मिथ्याज्ञानमात्मनो देहाद्यभिमानरूप, वेदान्तमन्मता माया वा तदेव
 तिभिरतद्भुसित्व हरिपादनखल्विषो ध्यानादियोगिन, त्विदुपदेन प्रका
 शकतासाभ्येन ज्ञातं वा लक्ष्यते, एतेन हरिचरणध्यानादि, ममारमूला
 ज्ञाननिासनद्वारा मोक्षार्थप्रवश्य कर्तव्य स्मृतितत्त्वज्ञानमपि चित्त
 शुद्धादिद्वारा हरिभजनानुकूल्येन ज्ञाननाश्रनद्वारा मोक्षार्थमिति प्रथो
 जनञ्च दर्शित । अतएव पुन पुनरेव लक्षणप्रथाम कृत । अन्त्यात् बलज्ञा

तथैवोद्भव्यवस्थितिः । एकभक्तं तथा नक्तं हविष्यद्रव्य-
निर्णयः । खिन्नधान्यस्य भक्ष्यत्वं प्रातिनिध्यविवेचनं ।
चान्द्रायणादौ प्रासानां परिसंख्याव्यवस्थितिः । पारणा-
नियमः पानत्वपामनशनाशनं । व्यवस्था शयनादीनां
संकथ्यन्ते जगत्पतेः । (२)

अथैकादशीव्रतं । तत्र वराहपुराणं । एकादश्यां निरा-
हारो यो भुङ्क्ते द्वादशीदिने । शुक्ले वा यदि वा कृष्णे

धिकरणन्यायादिभिः प्रसङ्गतः, प्रसङ्गसङ्गतेरस्य एकादशीतत्त्वेष्वन्वयः ।
मलमासादि व्यवहारतत्त्वादिशब्देन कतिपयधर्मतत्त्वे व्यवहारतत्त्वे च ज्ञाते
तदुक्तप्रसम्बन्धेन स्मृत्यैकादशीतत्त्वस्य निरूपणादिति भावः । यद्यपि
अज्ञानतिमिरश्चसित्वं हरेरवयवमात्रस्य तथापि भक्त्यातिशयेन पादनखे-
त्युक्तं, प्रणम्येत्थं नत्वर्थः स्नापकर्षवोधकव्यापारः प्रणम्येन भक्तिश्रद्धाति-
शययुक्तत्वद्योत्यते स्वपद कर्तृपरं अपकर्षथं अयमस्मादपकृष्ट इति प्रतीति-
साधिकोऽवधिमान् गुणविशेषः विशेषत्वञ्च वैजात्यं, एवस्नापकर्षस्यावधि-
मत्वेन तदन्वितावधितायववाचक कर्मपदसाक्षात् स्नापकर्षवोधक व्यापा-
रार्थक्रियापदं, ततथावधित्वं द्वितीयार्थं, तस्य निरूपकत्वसम्बन्धेन धात्व-
र्थतावच्छेदकघटकापकर्षेऽन्वयात् निरुक्तेष्वर निष्ठावधित्वनिरूपकस्नाप-
कर्षवोधक व्यापारानन्तरं स्वसमानं कर्तृकैकादशीतत्त्वनिरूपणात्तु कूल
क्षतिमान् शीरघुनन्दन इति बोधः पर्यवसितः । एतेन धात्वर्थतावच्छेदक-
क्रियाजन्य फलस्य स्नापकर्षवोधस्य पुरुषान्तरनिष्ठत्वेन तस्य कर्मता
पत्तिरिति निरस्तं । नत्वर्थकधातुस्थले व्युत्पत्तिर्वैलक्षण्यादिति सधेयः ।
प्रतिषेधनं प्रतिषेधः । तत्र व्रतलक्षणप्रसङ्गे षडसम्भार्जनं षडसम्भा-
र्जनन्यायः । नति स्मृती कर्तव्ये तत्र स्मृतिर्घ्यानं विष्णुनामानि उच्चा-
र्यानि संकल्पविषयो व्रतमिति लक्षणं । एकादशीव्रतमेकादश्युपवासव्रत
नित्यं काम्यञ्च सज्जयन्ते सम्यक्विचारिण निरूप्यन्ते । (२) अथैकादशी
व्रतमिति अथगद्य भानन्तर्व्यायं, व्यवहारतत्त्वनिरूपणानन्तरमिति पर्ये-
यसित । एकादशीपदमेकादश्युपवासपरं तदात्मकं व्रतमिति समु-

तद्व्रतं वैष्णवं महत् । महत्त्वमाह । यदीच्छेद्विष्णुनावासं
पुत्रसम्पदमात्मनः । एकादश्यां न भुञ्जीत पञ्चयोरुभयो-
रपि । एतद्विद्वन् सुघोराणि हन्ति पापानि पार्थिव ।
यो गृहीत्वा व्रतं सीहादेकादशीदिने नरः । न समा-
पयते तस्य गतिः पापीयसी भवेत् । अत्र, एकादश्यां
प्रकुर्वन्ति उपवासं मनीषिण इति भविष्यपुराणे
उपवासपदान्निराहारपदं नैकादशीकालमात्राभोजनपरं,

दितार्थः, निरूप्यत इति पूरणीयं एतादृशं प्रतिज्ञाफलं, शिष्यावधानं
अवधानञ्च शिष्यश्रूपा । तत्रेति तत्पदं एकादशीव्रतपरं बोधकतुं
सतस्यर्थः, तस्य वराहपुराणेऽन्वयः तद्व्रतमिति तस्य व्रतं भवति
निराहारतुमेव व्रतं भवतीत्यर्थः । यदीच्छेदिति तथाच विष्णुलो-
कासादि पुण्यजनकत्वं सुघोरपापबहुलनाशकत्वञ्च महत्त्वमित्यर्थः ।
गृहीत्वा आरभ्य संकल्पेति यावत्, आरभ्यो वरणं यत्र संकल्पो व्रतजाप-
योरिति वचनात् । न समापयते चरमकालपर्यन्तं नाचरतीत्यर्थः ।
एतच्च निरतिशयपापाय अकृतसंकल्पस्याप्येकादशीव्रतानाचरणे पाप-
श्रवणात् । यद्वा गृहीत्वा आरभ्य न समापयते द्वादशीदिनकृत्य पारणा-
दिकं न कुर्यादिति । निराहारपदमिति, एकादश्यामिति वाक्यसहकारे-
णिति शेषः, तदुक्तेति एकादशीयुक्तदिनसम्बन्धहोरात्राभोजनपरमित्यर्थः ।
एतन्नैकादश्या यत्र दिवसमात्रसम्बन्धो न तु रात्रौ तत्र तद्युक्तत्वस्याहो-
रात्रेऽसत्त्वेऽपि न चितिः । एकादशीदिनसम्बन्धित्वमेकादश्यामित्यनेन
लभ्यते, तदन्वयस्याहोरात्राभोजनं, इत्येकादशीयुक्तदिने उपवासलाभ
इति, तत्रैव अहोरात्राभोजन एव, लक्षणापसङ्गात् स्वारसिकलक्षणा
पसङ्गात्, उपवासपरत्वे उपवासवत् परत्वे, न लक्षणा न स्वारसिकलक्षणा
किन्तु निरुद्धलक्षणेऽर्थः निरुद्धत्वञ्च अनादिप्रयोगसिद्धत्वेन शक्ति-
तुल्यत्वं, सामान्यशब्दस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नशक्तपदस्य विशेष तात्-
पर्यकत्वात् विशेषधर्मावच्छिन्नेतात्पर्यग्राहकनिरुद्धलक्षणया विशेष-
धर्मावच्छिन्नबोधकत्वात् । नास्याहारो यस्येति विशेषवाक्येन निरा-

किन्तु तद्युक्ताहोरात्राभोजनपरं तत्रैवोपवासपदव्यवहारात् । न च वैपरीत्यं उपवासपदस्याहाराभावमात्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । निराहारपदस्योपवासपरत्वे तु न लक्षणा सामान्यशास्त्रस्य विशेषतात्पर्यैकत्वात् । तथाच कात्यायनः । निचोपवासी यो मर्त्यः सायं प्रातर्भुजिक्रियां । सन्त्यजेन्मतिमान् विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे । सायंप्रातरिति रात्रिद्विवोपलक्षणं । मुनिभिर्द्विरशनं-

हारपद आहाराभाववत्परं समस्तपदस्य विशिष्टार्थं शक्तिस्वीकारादुपवासपरत्वञ्च, निराहारत्वविशेषधर्म इत्यग्रे व्यक्ती भविष्यति, समस्तपदस्य शक्तिस्वीकारे तस्य पदत्वस्वीकार एव वीज । तदस्वीकारे तु निराहारपदवटकनिरूपदस्याहाराभाववति निरुदलक्षणास्वीकारात् समासश्च च तादृगर्थतात्पर्यप्राप्तकत्वं सामान्यधर्मावच्छिन्ने निरुदलक्षणापदस्य विशेषधर्मावच्छिन्नेऽपि लक्षणाया निरुदत्वात् । नच निराहारपदस्य उपवासपरत्वेऽपि एकादशीपदस्य तद्युक्तदिनपरत्वावश्यकत्वे एकादशीयुक्तदिनमात्रे निराहारत्वान्वये धर्धवशसम्भवं एव उपवासलाभ इति, कथं निराहारपदस्य उपवास परत्वमिति वाच्यं, केवल निराहारत्वस्य व्रतत्वाभावेन तत्प्रति वैश्वं महदित्युक्तवाधापत्तेः । एकादशीयुक्तदिने उपवासं कुर्यात्, आहारं वर्जयेदिति विधिद्वय कल्पनापत्तेः, नचैकादशीपदस्य तद्युक्तदिनपरत्वे तन्मतेऽपि लक्षणेति वाच्यं, गुणवाचकशुक्लादिपदस्य गुणपरत्वात् एकादशीवाचकपदस्य तद्युक्ते लक्षणाया निरुदत्वात् । यद्वा निराहारपदं निराहारपदवटकाहारपदं, उपवासपरं उपवासवटकाहोरात्रावच्छिन्नभोजनद्वयपरं, एवञ्चाहारपदं सामान्यपदतस्य विशेषपरत्वं अहोरात्रावच्छिन्नभोजनद्वयपरत्वं स्पृष्टमिति । ननु उपवासपदस्य निराहार एव गतिः, नत्वहोरात्रावच्छिन्न भोजनाभावे, इत्यनोऽहोरात्रावच्छिन्नभोजनाभावपरत्वमुपवासपदस्याह, तथा चेति, नित्योपवासी सायं प्रातर्भुजिक्रिया वर्जयेदित्यन्वये य इति पदवैयर्थ्यं उपवासपदस्य सायं प्रातर्भोजनाभावपरत्वे उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येनग्राह्यं

प्रोक्तं । वप्राणा मर्त्यवासिनां नियं । अहनि च तथा
तमस्त्रिन्वां सार्द्धप्रहरयामान्तरिति छन्दोगपरिशिष्टैक-
वाक्यत्वात् । अतएव खण्डतिथेरप्यहोरात्रत्वकीर्तनं अहो-
रात्रसाध्यकर्मज्ञत्वार्थं । तथाच विष्णुधर्मोत्तरे । सा
तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितोरविः । तथा कर्माणि
कुर्वीत द्वासव्वही न कारणं । सा तिथिस्तदहोरात्रं
यस्यामस्तमितोरविः । तथा कर्माणि कुर्वीत द्वास-
व्वही न कारणं । शुक्लपक्षे तिथिर्याह्या यस्यामभ्युदितो-
रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्याह्या यस्यामस्तमितोरविः ।
तच्च तिथ्यन्तरसहायभावं विना प्रायो न सम्भवति अतएव

वोधानुपपत्तिबोध्यत सप्राप्ते हरिवासरे यो मर्त्या मरणधर्मकोऽतएव
सतिमान् प्रेक्षावान् विप्रं साय प्रातर्भुजिक्रिया वर्जयेत् स नित्योपवासोत्व
न्वय, यत्पदात्तत्पदाध्याहार यत्तत्पदानुक्तोसायप्रातर्भुजिक्रिया वर्जये
द्विप्रो नित्योपवासोत्वन्वयो न सम्भवति, आख्यातार्थस्य धर्मितावच्छेदक विध
यान्वये व्युत्पत्तिविरोधात्, स नित्योपवासीतात्र तत्पदस्यैकादशवर्षाच्चव
साय प्रातर्भोजनाभावान्परत्वनुपवासपदद्वीपवासपदार्थपरं एकादश्य
वर्षाच्च साय प्रातर्भोजनाभाव विशिष्टे नित्योपवासेपदार्थवत्तोऽनेदान्वये
उद्देश्यतावच्छेदके तादृग्भोजनाभाव विधियतावच्छेदकस्य नित्योपवास
पदार्थस्याभेदान्वयः, एकविशिष्टेऽपरविशिष्टान्वये तथा व्युत्पत्तिरोत्सर्गि
त्वात्, तत्र चैकादशवर्षाच्च साय प्रातर्भोजनाभावत्वे प्रत्यवाय जनकीभूता
भाव प्रतियोगित्वरूप नित्यत्वस्यावच्छेदकतापर्याप्तौ, धर्मितावच्छेदक
धारतन्त्रेण भासते, तस्यैवोपवासपदार्थतावच्छेदकत्व एकादशवर्षाच्चत्वीप
संचिते साय प्रातर्भोजनाभावत्वमात्रे भासते तथा व्युत्पत्ते सिद्धान्त
सिद्धत्वात् । तथाच साय प्रातर्भोजनाभावत्वान्निवृत्तस्य उपवासपदार्थत्व
प्रमाणसिद्धिति । सप्राप्ते दग्मीविवादिरहितं हरिकुमरे एकादशी
द्वादशव्यन्तरगुक्तदिने, एकादशीमुपवसेत् द्वादशोमघवा पुन, विभिन्ना-

गृह्यपरिशिष्टे युग्माग्नीत्वभिधाय तिथ्योर्युग्मं महाफल-
 मिल्युक्तं अस्य प्रयोजनन्तु तिथेःखण्डविशेषनियमनं ।
 खतिव्या कर्मानिर्वाहे सहायभावेनान्यतिथ्यनुप्रवेशेना-
 होरात्रसाध्योपवासाद्याचरणञ्च । एवञ्च प्रातःकाले तत्ति-
 थ्यलाभे तिथान्तरेऽप्युपवाससङ्कल्पः अहोरात्राभोजन-
 रूपस्य तस्य प्रातरारम्भाहर्त्वात् । संवत्सरप्रदीपेऽपि
 प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेदित्युक्तं ।
 अत्र कर्मणस्तावदपूर्वजनकत्वेन विधेयत्वेन च प्राधान्यं ।
 तिथ्यादेर्गुणत्वेन क्वचिदुपलक्षणत्वमाह गर्गः । तिथिनच-
 वारादि साधनं पुण्यपापयोः । प्रधानगुणभावेन स्वातन्त्र्येण
 न तेक्षमा इति प्रधानस्य विधेय कर्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन,
 एवञ्च निराहारपदस्योपवासपरत्वेन कलञ्जाधिकरणन्या-

वापि कुर्वीत न दशम्यायुतां क्वचिदित्यादि पक्षमाणवचनान् । रात्रिदि-
 वोपलक्षणं रात्रिदिनपर सार्द्धप्रहरयामान्तरित्वनेन रात्रेः पञ्चदूर्तानन्तर
 महानिशात्वेन भोजननिषेधः, अतएव सर्वत्र वचने एकादशीपदस्यैका-
 दशीयुक्तदिने परत्वादेव । सा मूर्धोदयसम्बन्धिनी तिथिः तिथिविहित
 कार्योपयोगिनी, एतच्च पूजाद्यभिप्रायेण अहोरात्र अहोरात्रव्याप्ततुल्या
 एतच्चाहोरात्रसाध्योपवासयोग्यत्वाय, तत्तद्विहिततिथिविधेयकपदानां तत्तद्वा-
 गयुक्तदिनपरत्व प्रादृक्, इमामहोती तिथेः खण्डकालसम्बन्ध बहु काल
 सम्बन्धी अमावस्याखलगतत्तत्तिथिचयहोती न कारणं न कर्मणि
 नियामकौ, वेदाप्रमाणमितिवदेकत्वाविवक्षयाकारणमित्येकवचननिर्देश
 तिथ्योर्युग्ममिति एतयोरित्यर्थं युग्म योगः, महाफलं तत्तत्तिथिद्वय
 विहितं कर्मजन्यपरमापूर्वसाधनं एतत्पदेन युग्मादिपदाहृत्या वा तत्त-
 त्तिथिद्वय परामर्गं । युग्मक्रमेण तत्तत्तिथीर्निर्दिशति, युग्माग्नीत्यादि,
 तत्र युग्मञ्च अग्निञ्च युग्माग्नी कृतञ्च भूतञ्च कृतभूते युग्माग्नीच कृतभूतेच
 युग्माग्नि कृतभूतानोति विपहेण युग्मद्वयलाभः । अपूर्वजनकत्वेन

यान्नैकादशीक्षणमतिवाह्य भोजनं किन्त्वेकादश्यामिति
विहितैकादशीयुक्ताहोरात्राधिकरणपरं । (३) अथ कलञ्जा-
धिकरणं । तत्र युतिः, न कलञ्जं भक्षयेदिति, कलञ्जभक्षणा-

अपूर्वद्वारो फलेजनकत्वेन प्राधान्यं साक्षादपेक्षणीयत्वं, अथवा फलाभावः
स्यादितिभावः । गुणत्वेनसाक्षादसाधनत्वेमति साधनत्वेनसाधनतावच्छेदक-
घटजत्वं नेति यावत् । क्वचिदुपयासादिस्थले पूजादेस्तिथिस्थलेऽपि समाप्ति
सम्भवात्तत्रोपलक्षणता, उपयासादेस्तत्रासम्भवादेशोपलक्षणत्वकल्पना-
दितिभावः । उपलक्षणत्वं कर्मकालाव्यापकत्वे मति कर्मकालवृत्तित्वं ।
अत्रत्वेन प्रधानजन्यफले परम्परया उपयोगित्वेन, तथाच तिथिपदं
क्वचित्तिथियुक्तदिनपरमितिभावः । (३)

अधिनियते विचारविषयीक्रियते यत्तदधिकरणं, तथाज्ञानि पञ्च,
यथाह भट्टः, विषयो विषयस्यैव पूर्वपक्षस्तद्योत्तरं । निर्णयथेति पञ्चाहं
शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं । अत्र यमधिहात्व विचारः सविषयः, तत्रविप्रतिपक्ष्या
समयो विषयः, विरोधितादिनो मतं पूर्वपक्षः, वादिनिरामकवाक्यमुत्तरं
तत्राप्राप्त्या नयनिरामेनोपसंहारो निर्णयः । न कलञ्जं भक्षयेदिति
युतिः, स्वर्गकामोयजेत, इत्यादौ लिङ्गस्य कार्यस्य यागादायन्वये यागे
इष्टसाधनताज्ञानं योग्यता-ज्ञानविषया हेतु-रन्वय-प्रयोजकरूपस्य
योग्यतात्वात्, कार्यान्वय प्रयोजकरूपस्य काम्यस्थले इष्टसाधनत्वं नित्य-
सन्ध्यावन्दनादौ नित्यत्वं प्रत्ययायजनकानूताभावप्रतियोगित्वरूपं घटादौ
जलाहरणायन्वये छिद्रेतरत्वमिव इष्टसाधनत्वादिरूपयोग्यता ज्ञानमपि
ग्रहेणैव स्वीकार्यं * प्रमाणान्तरासिद्धानात् । तत्रच, इष्टसाधन-
तान्वये फलपर्यन्तस्त्रायित्व-फलपर्यन्तस्त्रायित्वापारीपधायकत्वान्वयतर-
योग्यता, यागे - च । कालान्तरभाषिस्वरूपफलपर्यन्तस्त्रायित्वस्याभा-
वात् अपूर्वहूपन्वापारस्य प्राग्ज्ञानाच्च प्रयत्नतः स्वर्गरूपेष्टसाधन-
त्वान्वयासम्भव इति, कार्यत्वेन कार्यलिङ्गः गतिः, कार्यविशेषेघटादौ
गतिप्रहात् योग्यतायलात् विधिजन्यशाब्दबोधे कार्यत्वेनापूर्वं भापते

* मन्त्रकामोयजेतत्यादौ तत्रशास्त्रघटकपदमेव, अथवा वादयेष्टसाधनतादिदृश्यताज्ञानम
कृतीनाम् । नापदापे' शाब्दबोधे भापते इति नित्यमतिद्वन्द्वमिष्य ।

भावविषयकं कार्यमित्यर्थः । तत्र कालविशेषानुपादाना-
न्निषिध्यमानक्रियायां प्रवृत्तिमतानिषेधविधायधिकाराद्-
यावत्कालमेव तस्यां तस्य निवृत्तिः । न हि कलञ्चभक्षणा-

समानप्रकारत्वेन शाब्दबोध प्रति शक्तिग्रहपदार्थापस्थितोर्हेतुत्वात्,
एवञ्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागविषयक स्वर्गकामकार्यमिति प्रथ-
मतोऽन्वयबोधः । तत्र कार्यं लिङ्गं अत्र कार्यत्व यदि साध्यत्वलिङ्-
गैकदेशे कार्यञ्चे निरूपितत्वसम्बन्धेन स्वर्गकामाऽन्वयं यदि च धर्मत्व-
रूपकार्यत्वमेव लिङ्गपदार्थतावच्छेदक साधवात् तदा लिङ्गधर्म-
साध्यता सम्बन्धेन स्वर्गकामान्वय, स्वर्गकामकार्यं च यागस्य जन्यता-
सम्बन्धनान्वय इति, यागजन्य स्वर्गकामकार्यमित्यनुयबोधः । विय-
यशब्दस्य जनकार्यकत्वात् यागविषयकस्वर्गकामकार्यमित्यभिलाषः
क्रियते, वस्तुतस्तु आख्यातसामान्यशक्त्या कृतिरपि लिङोऽर्थं कृतो
स्वर्गकामस्याधेयतासम्बन्धेनानुयं कृतेषु कार्ये साध्यतासम्बन्धेनानुयः । वेत्
स्वर्गकामकृतिसाध्य यागविषयक कार्यमित्यनुयः, कृतिसाध्यत्वज्ञानं
विना विधिवाक्यस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तेः । निषेधस्थले च आख्यातार्थ-
कृतिर्निविवक्षिता कलञ्चभक्षणाभावाद्दौ तत्कार्ये च प्रवृत्तिसाध्यतानङ्गी-
कारात् किन्तु प्रवृत्तिमतस्य साध्यतासम्बन्धेनानुय इति । अन्तरञ्च
यागविषयककार्यस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यत्व यागे स्वर्गकामकृतिसाध्यत्व
विना अनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् विधिवाक्येन यामि स्वर्गकामकृतेः
साध्यता सम्बन्धेनानुयबोधः स च श्रोपादानिकश्रेय इत्युच्यते, इदानीं
कार्यत्वेनापूर्वोपस्थित्या स्वर्गपर्यन्तस्याव्यपूर्वरूपव्यापारीपधायकत्व-
ज्ञानाधीनेऽसाधनत्वरूपयोग्यताज्ञानसम्भवादिति प्रभाकरमन । तस्मते
निषेधवैदिकवाक्ये न कलञ्च भक्षयेदित्यादौ लिङ्गकार्ये कलञ्च-
भक्षणाभावस्यानुयात् कलञ्चभक्षणाभावविषयक कार्यमित्यनुयबोधो-
भवति, नित्यनिषेधस्थले, तैपण्ड्यापूर्वस्त्रीकारात्, ततश्च कलञ्चभक्षणाभावे
साध्यतासम्बन्धेन कर्तुरोपादानिक शाब्दबोध, कलञ्चभक्षणाभाव प्रवृत्ति-
मतपुरुषोय इत्याकारको जायते । अत्र च कार्यतनुयप्रयोजकरूपयोग्यता,
प्रत्ययजनकप्रतियोगिकाभावत्व तज्ज्ञान योग्यताज्ञानतयापेक्षितं

द्वयतः कुतश्चित् कारणाद्भिद्वयस्य निषेधानुपालनं सकृद्वृत्त-
मिति कलञ्जभक्षणनिषेधो न पुनस्ते निवर्त्तयति, किन्तु

कलञ्जभक्षणाभावे खञ्जान्ने सति कलञ्जभक्षणं प्रत्यवायजनकत्वं
ज्ञायत इति ततो निवृत्तिः । न च प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रव्य-
यानामितिन्यायात् कथं नमर्थाभावेन सह सिद्धयकार्यस्थानुय
इति वाच्यं, व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् नजर्थमन्तराकृत्वापि भ्रूतिप्रत्यया-
र्थयोः कचिदन्यबोधस्वीकारात् । न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कर्तृविशेषा-
न्वयणात् कर्त्राकाङ्क्षायां प्रवृत्तिमान् अध्याह्नियते भक्षणप्रवृत्तिरहितं
प्रति, निषेधवैफल्यमिति । अत्र निषेधस्य सार्वकालिकत्वयुक्तिप्रदर्शनेन
तद्वैलक्षण्यमेकादश्यां दर्शयितुमाह तत्रेत्यादि, निषिध्यमानक्रियायां
कलञ्जभक्षणादौ प्रवृत्तिमतः प्रवृत्तियोग्यतावत्, यथा श्रुतार्थं निषिध्य-
मानक्रियायां प्रवृत्त्यभावशारा तत्क्रियारहितस्य साध्यतासम्पादनस्य
यत्नमाणास्यासङ्ख्यापत्तेः । योग्यता च न सामग्री, तत्सत्त्वेप्रवृत्त्य-
चक्षणात्, किन्तु प्रवृत्त्यसाधारणकारणं तच्चकार्यताज्ञानादि, वस्तुतस्तु
प्रवृत्तिपदं यथा श्रुतमेव न हि प्रवृत्तिमात्रेण कलञ्जभक्षणादिनिवृत्तिः,
किन्तु प्रवृत्तिपरम्परया साधनसम्पत्त्वा, तथाच भक्षणस्वरूपयोग्यप्रवृत्ति-
मन्तं निषेधविधिर्भक्षणोपधायकप्रवृत्तिं प्रतिरुध्य निवर्त्तयित्वा भक्षण-
भावं सम्पादयति । अत्र क्रियायामिति सप्तम्या अनुकूलत्वमर्थः न तु
विषयत्वमत्रादिभक्षणं विषयीकृत्य प्रवृत्तिमतो देवात् कलञ्जभक्षणे-
निषेधादावनधिकारापत्तेः * केचित्तु प्रवृत्तिमतः व्यापारवत् इत्यर्थः, तेन
मनसा तु प्रवृत्तस्य इत्यादिकारिकासङ्गतिरित्याहुः । निषेधविधावधि-
कारात् नियोज्यत्वात् निषेधवाक्याधीनकलञ्जभक्षणाभावे स्वकार्यता
ज्ञानादिसत्त्वादिति यावत् । यदा अधिकारात् निषेधानुपालनमिष-
न्नदीयवत्त्वात्, तस्वामिति निषिध्यमाणक्रियायामित्यर्थः, निवृत्तिरप्रवृत्तिः,
नहीति न निवर्त्तयतीत्यनेनानुयः, कुतश्चित्कारणात् कलञ्जभक्षणादि

* अत्रादिभक्षणं विषयीकृत्येति यत्र अत्रमात्रभक्षणे प्रवृत्तिरिति न कलञ्जभक्षणं परसु
अत्रमिषिन्नं कलञ्जं भक्षयति तथात्रभक्षणविषयिणी या प्रवृत्ति सा निषिध्यमानक्रियायुक्ता
भवति न तु निषिध्यमानक्रियाविषयः ।

भक्षणप्रवृत्तिमत्तामात्रमधिकारिविशेषणं यदा यदा
 भवति तदा तदैव निषेधविधिरपि तं निवर्त्तयति । (४)
 नहि कलञ्जभक्षणमुपक्राम्य यावत्कालं तद्गच्छति,
 अतस्तदितरकाले तन्निवृत्तिः सिद्धैवेति विफलोविधिः ।
 ननु नासौनिवृत्तिरप्रवृत्तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेरिति, सत्यं प्रवृ-
 त्त्युपाधिना विनाशं प्राप्स्यन् प्रागभावएव प्रवृत्तिनिरा-
 करणात् साध्यमानोनिवृत्तिरुच्यते, नतु प्रवृत्तिरपि

प्रवृत्त्यनुकूलं यत्किञ्चित् वस्तुपिरहात् । प्रतियोगिकारणविरहस्यैवाभाव-
 कारणत्वात्, निषेधोनिषेधवाक्यं, प्रवृत्तिमत्तामात्रमितिमात्रपदेन शुचित्वा
 दिश्यादासं (४) न होति अन्यर्थत्वर्थः । तदितरकाले भक्षणदितरकाले
 विफलोविधि स्यादितिशेषः । भ्रान्तंशुद्धते । ननुनासो निवृत्तिरिति, अतो,
 निवृत्ति सिद्धैवेत्यत्र निवृत्तिशब्दायां न निवृत्तिः प्रयत्नविशेषः, निवृत्त्यनु-
 पपत्तेरिति, तथाच कथं निषेधवैफल्यमितिभावः । भ्रम निराकृत्य
 समाधत्ते मत्वमितिप्रवृत्त्युपाधिना प्रवृत्तात्मकोपाधिना निषिध्यमाण
 क्रियोपधायकप्रवृत्त्या, प्राप्स्यन्निति, सन्भावनाया स्वल्पप्रत्ययः । तथाच
 प्रागभावस्य सामग्रीनाश्रयतया यदिकलञ्जभक्षणे प्रवृत्तिः स्यात् तदा
 तत्प्रागभावो नशेदिति सन्भावनाविषय इत्यर्थः । यद्वा प्रवृत्तिकालम
 प्येव भविष्यच्च स्वल्पप्रत्ययार्थं प्रवृत्त्युपाधिजन्यप्रवृत्त्युत्तरकालीननाशो
 नृपत्त्यायय इत्यर्थः । प्रपूर्वापगतुना उत्पत्तिरुच्यते उत्पत्तेश्च प्रति
 योगिताश्रयत्वमपिस्वल्पप्रत्ययार्थं, प्रवृत्तिघटितसामग्रीनाश्रयतावच्छेदक-
 प्रागभावत्वात्तय इति यावत्, एतत् कथञ्च प्रवृत्त्यभावमाधरतायद्दार्ढ्यं
 व्यतिरेकसहचारप्रदर्शनाय समर्थाभाववाचिना निषेधवाक्यस्य नञा
 निवृत्तिबोधयितुमशक्यत्वादिति भावः, प्रवृत्तिनिराकरणात् प्रवृत्त्यभाव
 हारानिवृत्तिरुच्यते, निवृत्तिशब्देन प्रागभाववोच्यते । तथाच निद्रादि
 काले सहजत एव भक्षणप्रागभावसत्त्वान्निषेधवैफल्यं स्याद्यदि
 प्रवृत्तिरधिकारिविशेषणं न स्यादिति भावः । ननु प्रवृत्त्युत्तरकालीन
 निवृत्तिरेव निषेधवाक्यस्य नञा नक्षणीया, तथाच तत्र माधतासम्बन्धेन

अतएव शुचित्वमपि तत्र नाङ्गं । (६) तस्मान्निषेधविधिषु
काकवन्तोदेवदत्तस्य गृहा इत्यादिवत्तटस्थत्वेनाधिकारि-
विशेषणीभूतायाः प्रवृत्तेर्यावत्कालमनुवृत्तिस्तावत्काल-
मेव निवृत्तौ साफल्यं, न पुनर्निमित्तान्तरवत् सकृदनु-
ष्ठानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिः, नैमित्तिकश्राद्धादावभावस्या-

ननुष्ठानाधीनत्वादेव, नाङ्गं नाधिकारिविशेषणं, (६) तस्मादिति, निषेध-
नियोगानां प्रवृत्त्यभावात्वात्, इदञ्च तटस्थत्वेनेत्यत्र हेतुः, यद्वा उप-
संहरति तस्मादिति, प्रवृत्तेरधिकारिविशेषणत्वाभावे निषेधवैयर्थ्यादि-
त्यर्थः । इदञ्च विशेषणीभूताया इत्यत्र हेतुः । तटस्थत्वेन उपसंक्षेप-
त्वेन, अथवा विशेषणविधया निविष्टत्वं विशेष्यानुयिनानुयित्वं
विशेषणत्वमिति नियमेन प्रवृत्तिविशिष्टस्य साधातासम्बन्धेनानुये तत्र
विशेषणीभूतप्रवृत्तेरपि साधातासम्बन्धेन कलञ्जमक्षणाभावाद्गुये निषे-
धस्याप्रमाणापत्तिः, विशेषणीभूतायाव्यावर्तकीभूतायाः, यद्यपि दण्डी
कुण्डलीत्यादौ दण्डसमानकालीनत्वस्य कुण्डलादावक्षणाहनेन दण्डस्य
विशेषणत्वं तथात्रापि प्रवृत्तेः समानकालीनत्वस्य कलञ्जमक्षणाभावाद्दौ
र्धर्मि-धारतन्वयेण भाने विशेषणत्वसम्भवः, तथापि साधातादिसम्बन्धेन
विशिष्टस्यानुये विशेषणस्य साधातादि सम्बन्धेनैवानुय इति व्युत्पत्ते-
रुपलक्षणत्वमुक्तं, न पुनरिति न वैत्यर्थः । निमित्तान्तरवत् श्रावणशक-
विहितकर्मण इव शास्त्रार्थसिद्धिः, प्रत्यवायानुत्पत्तिरूप-शास्त्रबोधित
फलसिद्धिः, निषेधस्य सकृदनुष्ठानेनैव प्रत्यवायानुत्पत्तिरित्यर्थः ।
श्रावणशक्येति विशेषणात् काव्यानां नैमित्तिकानां कामनाभेदेन पुन-
रनुष्ठानमस्ति किन्तु तथापि यत्र विशेषवाधोऽस्ति तत्र छानादौ न
पुनः पुनरनुष्ठानं । नच नित्यसम्बन्धावन्दनादौ वृद्धलोकादिप्रात्यादि-
कामनया न कथं पुनः पुनरनुष्ठानमिति वाच्यं नित्यकर्मणो यदार्थ-
यादिकं फलं श्रूयते तद्गुणफलमिवागुपङ्गिकमिति न तदर्थं पुनः क्रिया-
रम्भः, तथीकं नित्यक्रियां तथाचान्येहानुपङ्गफलां युतिमिति, विहित-
नित्यक्रियायाः सकृदनुष्ठानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिरित्यत्र युक्तिमाह नैमित्तिक
इति विधिगौरवापत्तेरिति अभावस्याकालं व्याप्य श्रावं कुर्वन्तित्यत्र

वच्छिन्नजीवनस्याधिकारिविशेषणस्यैकत्वात् सकृत्करणे-
नैव शास्त्रस्य सफलकत्वं, नैकामावास्यायामेव पुनःपुनः
क्रियापरत्वं विधिगौरवापत्तेः । नहि तत्र सकृत्करण-
मेव शास्त्रं विना सिद्धति । अतएव स्मृति, र्थधा, अश्ले-
नैवाश्लियां कर्म भासिनैव च मासिकां । न्यूनाधिकं न
कर्त्तव्यं नचैकत्र क्रियाद्वयं । एकस्याः क्रियाया एकदा
वारद्वयविधानं न युक्तमिति हलायुधः । अमावास्या-
भेदेन पुनस्तदवच्छिन्न जीवनभेदादधिकारात्तत्रा गाम्भार्या-
ऽप्यावर्त्तत इति, (७) एतन्नायमूलकमेव व्याख्यात्वचन-

विधितात्पर्यरूपेण गौरवापत्तेरित्यर्थ, न चात्रविधिपर्ययमस्तीत्याह
न हीति अनायस्याभेदेनेति, अधिकारभेद एव क्रियाभेदनियम इति
भावः । अत्रेदं योष्यं निषेधस्यै कलत्रभक्षणभाषादौ प्रत्ययायजन
काभावत्वप्रहे कलत्रभक्षणदौ प्रत्ययाय जनत्वप्रहेभवति स च
कलत्रभक्षणत्वाद्यवच्छेदेनेति, कलत्रभक्षणमात्रेणोदयेन सर्वदा ततो
निवृत्तिरिति, प्रवृत्तेरधिकारि विनियमत्वमफल, किन्तु वीटादि व्याह
त्तये, नरत्वादिजनेवाधिकारि विनियममुपेय, नित्यविधिस्यै मन्व्या-
चरत्वादौ प्रत्ययायानुत्पत्तिरुपेयमाधनत्वादिप्रहेण सकृदनुष्ठिते प्रत्य
यायानुत्पादमिहा प्रयोजनाभावेन न पुनस्तदनुष्ठानं, नित्यकर्मणि
यत्फलान्तर तदप्यानुपद्विकमिति, न तदर्थमपि पुनरारम्भ, कास्ये
दानादौ फलवाङ्मयाय पुनः पुनस्तत्क्रियत एव, काम्यमपि वाङ्मयादौ
गद्वाद्यानादिक पुनः पुनर्नक्रियते अजस्राननिषेधादिति, न्यायमतेतु,
निषेधस्यै कलत्रभक्षणभाषादिजन्यमपुष्यं न स्वीक्रियते, किन्तु
वनरदनिष्टाननुष्ठानिष्यपिदिश्वर्षतया वनरदनिष्टाननुष्ठानित्वरूप तद
भावे एव नत्रा वनरभक्षणदौ योधात इति, तत्र हेतुदोदयेन नियत
निवृत्ति । (७) एतन्नायमूलकमेवेति, एतद्दुक्तिमूलकमेवेत्यर्थः । इति पानने
विधिनिषेधयोर्विधिनिषेधनायप्रतिपाद्यवन्नानुष्ठानवन्नापरणयो, पृञ्ज

इयं जीमूतवाहनेन लिखितं, यथा, निमित्तं काल-
मादाय वृत्तिर्विधि-निषेधयोः । तत्र, पूज्ये विधेर्वृत्ति-
निषेधः कालमात्रके । तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानु-
ष्ठानतोमता । निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ।
पूज्ये युग्मादिनेतिशेषः । कालमाधवीये द्वहगार्ग्यः,
निमित्तं, कालमादाय वृत्ति-विधि-निषेधयोः । विधिः
पूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके । तिथीनां पूज्यता
नाम कर्मानुष्ठानतोमता । निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा काल-
मात्रमपेक्षते । (८) रविसंक्रान्तौ तु तदुपलक्षितपुण्यकाल
एव ग्राह्योविधिवन्निषेधेऽपि, कालान्तरकल्पने गौरवा-

तिथिषु, तिथाविति निमित्तकालमात्रोपलक्षणं, तेन संक्रान्त्यादि-
परिषद्ः, तिथ्यादिकर्तव्योपवासादेच विशेषवचनप्राप्ततिथिरुप-
लक्षितदिनस्य निमित्तत्व बोधः, अहोरात्रादिसाधयत्वादुपवासादेरिति ।
तत्र तयोर्मध्ये, कालमात्रक इति मात्रपदं साकन्त्यार्थकं, पूज्यता युग्मादि-
वचनप्राप्तकर्माङ्गता, कर्मानुष्ठानतः शर्माणोऽनुष्ठान यत्र पूर्वोक्तादी तत्-
सम्बन्धात्, यथा कर्मानुष्ठानतः पूज्यता कर्मानुष्ठानविधानतः कर्म-
योग्यता, निवृत्त्यात्मा, अभावरूपः, कालमात्रमपेक्षते इति, निरन्तर्युक्तेरिति-
भावः । (८) ननु निषेधस्य कालमात्रापेक्षणे संक्रान्तिस्यै निषिद्धक्रियाया
अकरणं संक्रान्त्युपलक्षितदिनमात्रे स्यादित्यत आह, संक्रान्तौ त्विति,
कालान्तरकल्पने इति, - संक्रमणकालस्यातिसूक्ष्मत्वात् क्रियायोग्यता-
भावात्, मानार्थादिकालविशेषस्य सुखत्वेन विधानात्, तत्कालस्यैवोप-
स्थितत्वेन निषेधनिमित्तत्वावधारणात्, कालान्तरकल्पने संक्रान्त्युपलक्षित-
दिनमात्रस्य निषेधनिमित्तत्वकल्पने गौरवादिति, पुण्यकालस्याऽपि सं-
क्रान्त्युपलक्षितदिनत्वेन, प्राप्ततया तदधिककालसम्बन्धकल्पनेमेव गौरव-
मितिभावः । ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषाय, इत्यत आह, वचना-
भावाच्चेति, साधकमप्याह, प्रत्युतेति, कालान्तरं निषेधानुपालने बाधकं,

इचनाभावाच्च । संक्रान्तुपवासस्य तु व्रतत्वेन भावरूप-
 त्वाद्भावघटितत्वाद्वा उभयथापि, तत्र पूज्ये विधेर्वृत्ति-
 रित्यनेन पुण्यकालयुक्ताहोरात्रकर्तव्यता, "एवमेव गुरु-
 श्रवणाः । प्रत्युत एकस्मिन् काले विधेयप्रतिषिध्ययोः
 प्रतिपादकं कामधेनु-नैयतकालिक कल्पतरु-कृत्यचिन्ता-
 मणि-हीमाद्रि-वाचस्पतिमिश्र धृतदेवीपुराणं । अतीताना-
 गतोभोगीनाडाः पञ्चदश स्मृताः । सान्निध्यन्तु भवेत्तत्र
 यथाणां संक्रमे रवेः । व्यवहारो भवेत्लोकं चन्द्रसूर्योप-
 लक्षिते । काले विकलते सर्वं ब्रह्माण्डं सचराचरं ।
 पुण्यपापविभागेन फलं देवी प्रयच्छति । एकधापि कृतं
 तस्मिन् कोटि-कोटिगुणं भवेत् । धर्माद्विवर्द्धते ह्यायू-
 राज्यं पुत्रसुखादि च । अधर्माद्वाधिशोकादि विपुत्रायन-
 सन्निधौ । विपुत्रेषु च यद्वत्तं जप्तं भवति चाक्षयं ।
 एवं विष्णुपदे चैव पङ्कशीतिमुखेषु च । भोगोऽस्यासिः

सूक्ष्मसंक्रमणकालसन्निधाने पुण्यतमत्वमिति यावदिति कल्पतरुः । (६) वस्तुतस्तु भुज्यत इति भोगोभोग्यः, संक्रमणे रवेरतीतानागतः कालोभोग्यस्तन्निमित्तपुण्यपापजननयोग्य-इति यावत् । अतएव, पुण्यपापविभागेन

यीत्यादि, तस्मिन् संक्रान्तिपूर्वापरकाले, विपुवायनसन्निधाविति, अत्र विपुवपदं महाविपुवपरं, वर्षप्रथमत्वात् प्रथमनिर्देशः, अयनस्य वस्तुत्वफलत्वात् एकत्रसमासेन लिखनं, अग्रे च विपुवपदं कलविपुवपरं, भोगोव्याप्तिरिति, सूर्यस्येत्यर्थः, अतीतानागतो यस्तस्मिन्निति, यत्तत्पदपूरणेन फलितमर्थमाह सूत्रेति, अत्र पुण्यतमत्व अतिशयपुण्यजननयोग्यताप्रयोजकसम्बन्धः, अथवा भोगोलोकानां, अस्यां भूमौ देवदत्तस्य भोग इत्यत्र देवदत्तकतृकयदृष्टविषयस्य जनकत्वमिव, अत्र जनकतृकातिशयपुण्यकर्मनिमित्तत्वं लभ्यत इति, अत्र यत्तत्पदपूरणापेक्षेत्यत्राह, (६) वस्तुतस्त्विति, अतीतानागत इत्यनन्तरं कालपदपूरयित्वा समुदितार्थमाह संक्रमण इत्यादि । तन्निमित्तक इति संक्रान्तिनिमित्तकेत्यर्थः, अत्रायुर्वृतमित्यत्रैव पुण्यपापजननद्वारा भोगजनकपरं भोगपदं, भुज्यत अनेनेति व्युत्पत्त्या वा भोगपदं तज्जनकपरमिति तत्त्वं । दिवा विष्णुपदी विषयमितीति, नच पुण्यायां विष्णुपद्याञ्च प्राक्पद्यादपि योऽह इति वृहद्विष्टवचनेन विरोध इति धार्यं, तस्यैवात्रिंशद्दृष्टान्यूनदिनमानस्यलाभिप्रायत्वात्, पञ्चदशनाड्यस्तु तत्र्यूनदिनमानाभिप्रायेणेति, दिनमानादस्य पूर्वापरगतस्य पुण्यकालत्वे तात्पर्यमत्रेदं बोधयं, अतीतानागतोभोगोनाद्यः पञ्चदशघृता इत्यस्य विष्णुपदीमात्र विषयत्वं, एकधापि कृतं तस्मिन्नित्यनेन पञ्चदशनाड्यात्मक कालमात्र परामर्शात्तदुत्तरं विपुवायन सन्निधावित्यादिना सकलसंक्रान्तरापादानविरोधात्, परन्तु उभयतः पञ्चदशनाडीनां पुण्यतमत्व, कल्पतरुस्येऽपि भोगशब्देन पुण्यतमत्व व्याख्यातं, ग्रातातप-जावालि वृहस्पतिवचनैर्वर्तमाने तुलामेवेन्नैयञ्चोभयतोदश इति यदुक्तं तत्पञ्चदशनाडीतोऽप्याधिक्याय, एवं मन्दा मन्दाकिनोत्यादिनामक्रमणे त्रिचतुरादि घटिकानां पारमार्थिकपुण्यत्वमुक्तं सदप्याधिक्याय, अतएव देवलेन, याया. सन्निहिता नाडास्तास्ताः

फलमित्युपसंहृतं । यत्तु, अर्द्धरात्रे व्यतीते तु संक्रान्ति-
 र्यदहर्भवेत् । पूर्वे व्रतादिकं कुर्यात्, परेद्युः स्नान-
 दानयोरिति, तदुपोष्यैव च संक्रान्तां स्नात्वा योऽभ्य-
 र्चयेद्भविं । प्रातः पञ्चोपचारेण स कामफलमाप्नुयादिति
 भीमपराक्रमीयैकवाक्यतया परदिवसीयस्नानदाननिमि-
 त्तं प्राग्दिनोपवाससंयमरुपव्रतादिपरमन्यथा प्रागुक्त-
 विरोधापत्तेः । स च कालः कियानित्याह, नाडाः पञ्च-

पुण्यतमा स्मृता इति सामान्यत एवोक्तं, एवञ्च देवीपुराणे पडशीति मुखे
 ऽतीत इत्यादिना पडशीत्यादिषु पुण्यत्वमुक्तं यत् तत्पुण्यतमेवपि विशेष
 त्वाय, अयनयोर्यत्पञ्चदशदण्डाधिकदण्डप्रदं तत्पुण्यतरत्वाय, अङ्गि-
 सक्रमणे पुण्यमहं छत्स्रमुदाहृतमिति वचनस्वरसात् । विष्णुपद्यां पुण्य
 तरकालो देवीपुराणेनोक्तः, प्राक्पथादपि पौडशेति वचनमेव विष्णुपद्या
 पुण्यतर कालपर, एवमङ्गिसक्रमणे पुण्यमहं छत्स्रमुदाहृतं । रात्री
 सक्रमणे भानोर्दिनाहं स्नानदानयोरिति वृहद्दशिवचने छत्स्रदिनपद
 छत्स्रदिगमानपर, पञ्चदशनाडीकथनमपि दिनमानार्हाभिप्रायेण, तथाच
 देवीपुराणवचनेकवाक्यतया छत्स्रदिनमानमपि सक्रान्तिपूर्वापरीभृत
 त्वेन त्रयमिति चेदब्रवीच्यते, अङ्गिसक्रमणे पुण्यमितिवचनं यथा
 श्रुतार्थमेव, एतदेववाच्यतया देवीपुराणे, अतीतानागतपञ्चदशनाडी
 पुण्यत्वकथनं दिनमध्यसक्रान्त्यभिप्रायेण, तेन पञ्चदशपद दिवासंक्रान्ति
 पूर्वापरीभृतदिनसम्बन्धिकालपरमिति, सामान्यकालमुक्त्वा तत्रैव
 संक्रान्तिविशेषे विशेषकालमाह, यापदिशकला भुक्तेत्यादिना, यथा,
 अतीतानागतो भोग इत्यस्यातीतोऽनागतश्च भोग इत्यर्थः, एवञ्च क्वचिद
 तीतो भोगः क्वचिदनागतः क्वचिचातीतोऽनागतश्चेत्युभय, तदेव विवृतं भवि-
 प्यत्ययने पुण्यमित्यादिना, विष्णुपद्यां विशेषानुक्तत्वात् विनिगमनाविर-
 ह्येण अतीतानागतोभयप्रदं, अयनयोरधिगकाल पुण्यत्वं यदुक्तं तत्पञ्च
 दशनाडीरूपत्वाविरोधि, अतीतत्वज्ञानं सक्रान्त्यन्यवहितपूर्वक्षणमारभ्य
 तत्रैव पूर्वकालीनत्व, अन्यवहित पूर्वत्वञ्च तत्तत्सक्रान्ति प्रागभा

दशैति, उभयत पञ्चदशदण्डानां पुण्यत्वं दिवा विष्णुः देवी-
विषयमिति तिथितत्त्वे वच्चाते । सान्निध्यमित्यादिना
तस्यैव कालस्य स्तुतिः, विकलते स्वभावात् प्रच्यवते,
देवी सक्रान्तिकालस्वरूपा दुर्गा संक्रान्त्युपक्रमे देवीपुराण
एव, समायनमृतुर्मासः पचोऽहथ क्रमेण तु । स्थूलसूक्ष्म-
विभागेन देवी सर्वगता विभो, इत्यभिधानात्, कलाकाष्ठा-
दिरूपेण परिणामप्रदायिनीति मार्कण्डेयपुराणाच्च । (१०)
तस्माद्भावस्यायां हरितमपि न छिन्द्यादित्यादेर्नि-

वाधिकरणसूर्यकिरणवच्छिन्नज्ञानप्रागभावानधिकरणत्वे सति तत्
प्रागभावाधिकरणत्व, तेन रात्रिसक्रान्तिस्थले दिवसप्रथमयामहयस्ताभ,
सक्रान्तिदिनपूर्वदिवसीयपञ्चदशदण्डव्यवच्छेदश्च, न च रात्रिसञ्चारस्थले
सक्रान्त्यव्यवहितपूर्वरात्रिचणमारभ्य तत्पूर्वकालीन पञ्चदशदण्डपरि-
ग्रहोऽपि स्यादिति वाच्य सक्रान्त्यधिकरणरात्रिचणभिन्नत्वस्य सक्रान्त्यव्यव-
हितपूर्वचणै निवेशात्, तत्र रात्रिपदञ्च दिवसप्रथमसक्रान्तिपूर्व
चण नामार्थेति, वस्तुतस्तु रात्रुत्पन्नञ्च सप्रतियोगिरात्रिचणभिन्नत्व
निवेश्य तेन दिनाद्यज्ञोत्पन्नसक्रान्तिपूर्वपूर्वचणस्यापि व्यावर्त्तन, एव
मनागतत्व सक्रान्तरव्यवहितोत्तरचणमारभ्य तदुत्तरकालीनत्व तद-
व्यवहितोत्तरत्वञ्च तत्सक्रान्तिचणञ्च माधिकरणसूर्यकिरणवच्छिन्न
कालज्ञानधिकरणत्वे सति तत्सक्रान्तिचणञ्च माधिकरणत्व, तेन
कचिद्वात्रिसक्रान्तिस्थले ततपरदिवसीयपूर्वयामहयग्रहण सक्रान्तर
व्यवहितोत्तरचणे सक्रान्त्यधिकरणरात्रिचणभिन्नत्वमपि निवेश्य, तेन
रात्रिसक्रान्त्यव्यवहितोत्तरचणमादाय पञ्चदशदण्डव्यवच्छेद, वस्तुतस्तु
स्वाधिकरणरात्रिज्ञानप्रागभावप्रतियोगिरात्रिचणभिन्नत्व निवेश्य, तेन
दिवसप्रथमसक्रान्तिपञ्चदशदण्डादि व्यावर्त्तित्ति, सक्रान्तिचणस्य
पुण्यत्व दण्डापूर्वनायसिद्धमित्येव रीत्या सर्व परिष्कार्यमिति । स्वभावात्
प्रच्युतिर्ज्ञानमरण देवीकेत्यपेक्षामाह, सक्रान्तरादिकालस्वरूपा दुर्गेति
स्वरूपत्वमपि ठाहत्व परिणाम प्रज्ञत्यादीना कार्यरूपणीत्पत्ति । (१०)

षेधविधित्वेन कलञ्जमक्षणन्यायाद् यावत् कालभावित्वं,
निराहारस्य तु वैधोपवासरूपत्वाद् व्रतरूपत्वाच्च न तदव-
सरः, तयोर्भावघटितत्वात् । (११)

अथ व्रतलक्षणं । दीर्घकालानुपालनीयःसंकल्पोव्रत-
मिति, नारायणोपाध्यायानां स्वरसः । स्वकर्त्तव्य विषयो-
नियतसंकल्पोव्रतमिति श्रीदत्त-हरिनाथ-वर्द्धमानप्रभृतयः
सङ्कल्पश्च भावे मयैतत् कर्त्तव्यमेव, निषेधेतु न कर्त्तव्य-
मेवेति ज्ञानविशेषः । अतएव सङ्कल्पः कर्ममानसमि-
त्याभिधानिकाः । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तवराहपुराणवचनेनै-
कादश्युपवासस्य व्रतत्वाभिधानात् एकभक्तेन नक्तेन तथै-
वायाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्र-उदाहृत,
इत्यादि याज्ञवल्क्याद्युक्तेषु एकभक्तनक्तायाचितभोजनोप-
वासादिषु पादकृच्छ्राद्यभिधानाच्च, न सङ्कल्पोव्रतं
किन्तु सङ्कल्पविषयतत्त्वमेव व्रतमिति । अतएव
व्रतानां सङ्कल्पसम्भवत्वमाह मनुः । सङ्कल्पमूलः कामीवै
यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रतानियमधर्माश्च सर्वे सङ्क-
ल्पजाः स्मृताः । अनेन कर्मणा इदमिष्टं फलं साध्यत
यावत् कालमिदमवस्यकालत्वस्याप्यहरितादिच्छेदनभावपरत्व,
अत्र तु एकादश्यां निराहार इत्यादि वचने तु, तदवसरः कलञ्जाधि-
करणन्यायसहकार, तयोर्निराहारोपवासयोः, भावघटितत्वादिति, भावस्य
भावघटितस्यापि अनुष्ठानसाध्यत्वात् कलञ्जाधिकरणन्यायस्य लोच्युक्तेर-
भाव । विधिं पूज्यतिथौ तत्रेत्यस्य विषयता चेति, (११) दीर्घकालानुपाल-
नीय, अहरन्तूनकालानुष्ठेयविषयक, पुनः पुनरनुष्ठेयविषयकीया, अभाव-
रूपव्रतस्य भावाङ्गकत्वेन तद्विशिष्टस्य कृतिमाध्यस्वरूपमनुष्ठेयत्वमस्तीति
भाव । स्वकर्त्तव्यो विषयो यस्य स सकम्पाश्रय पुनश्च नियतं मामानाधि

इत्येवंविषया बुद्धिः संकल्पः, तदनन्तरमिष्टसाधनतयाव-
 गते तस्मिन्निच्छा जायते, ततस्तदर्थं प्रयत्नं कुरुत इत्येवं
 यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः, । व्रतानियमधर्माश्चतुर्थाध्याये
 वक्ष्यमाणाः सर्वे इत्यनेनान्येऽपि शास्त्रार्थाः संकल्पादेव
 जायन्त इति कुल्लूकभट्टः । व्रते सङ्कल्पमाह वराहपुराणं ।
 प्रातःसङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकं । नापराह्णे न
 मध्याह्ने पितृकालौ हि तौ स्मृतौ । सङ्कल्पो व्रतस्या-
 रम्भ इत्याह । राघवभट्टधृतीविष्णुः, । व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे
 होमेऽर्चने जपे । आरभ्ये सूतकं न स्यादनारभ्ये तु
 सूतकं । आरम्भोवरणं यज्ञे संकल्पोव्रतजापयोः । नान्दी
 श्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिष्कृत्या । निमन्त्रणान्तु वा
 श्राद्धे आरम्भः स्यादिति श्रुतिः । पाकपरिष्कृवेति
 साग्नेर्दृग्श्राद्धविषयं तत्रैव तस्याग्न्युद्धरणविधानेन तदग्नि
 पाकस्यासाधारणत्वात् । संकल्पविधानन्तु संवत्सरप्रदीपे,
 प्रातः सन्ध्यां ततःकृत्वा संकल्पं बुध आचरेत् । शान्ति-
 पर्वणि, गृहीत्वौडुम्बरं पावं वारिपूर्णमुदङ्मुखः । उप-
 वासन्तु गृह्णीयाद् यद्वा संकल्पयेद्बुधः । देवतास्तस्य तुष्यन्ति
 कामिकां तस्य सिध्यति । अन्यथा तु हया मर्त्याः क्लिश्यन्ति

करणसम्बन्धेन नियमविशिष्ट नियमित कालविशेष विषयको वा, एतन्मत
 इये प्रत्यक्षादिगद्याना ज्ञानविशेषे तद्विषये च प्रवृत्तिरतोव्रतपदस्य निरुक्त
 सकल्पे तद्विषये च प्रवृत्तिरिति बोध्य, सकल्पे व्रतपदप्रवृत्तौ प्रमाणाभाव-
 माकलत्याह वस्तुतस्विति, पाददृष्ट्यादीति तेषा व्रतत्वं भन्वादिप्रसिद्ध
 मितिभाव । तत्तत्कर्मवेतीति, सकल्पविषयमात्रस्य व्रतत्वे यज्ञादीनामपि
 व्रतत्वापत्तिरत आह तत्तदिति, भन्वादिगास्त्रकारीयव्रतपदपरिभाषा

स्वल्पबुद्धयः । यद्वेति पदान्तरं । तेन तासुपात्राभावे
 संकल्पमात्रं करणीयं । कल्पतरौ तु यद्वेति नक्तादिव्रत-
 परं । तदयुक्तं, तत्पेदाध्याहारापत्तेः, यत्संकल्पवेत्त-
 ङ्गुच्छीयादित्यनेनैवोपपत्तौ वाकारोपवासपदवैयर्थ्यापत्तेश्च ।
 तथाच कालमाधवीये वराहपुराणं गृहीत्वौद्गुम्बरं पात्रं
 वारिपूर्णमुदङ्मुखः । उपवासन्तु गृच्छीयात् यद्वा वार्यव-
 धारयेत् । (१२) यद्यपिव्रतं शास्त्रविहितो नियमः, नियमश्च
 कामचारस्य विशेषणावरोधः, यथा अश्राद्धभोजी, अर्थि-
 त्वात् प्रवृत्तौ नियमः, सति भोजने अग्राहमेव भुङ्क्ते

विषयो व्रतमिति फलितं । संकल्पयेत् सकल्पपूर्वकं सकर्तव्यतया अभिलषेत्
 मनसा संकल्पयति वाचा अभिलषति इत्युक्ते, संकल्पविधानन्वित्वादिना
 अभिलापस्यैव यत्तव्यत्वाच्च, सकल्पः संकल्पविषयीभूताभिलापः । औद्गुम्बरं
 ताम्रं, उपवासपदं व्रतान्तराद्युपलक्षणं, गृहीयात् सकल्पयेत् वाचा अभि-
 लषेदिति यावत् । वार्यवधारयेदिति संकल्पवाक्यकल्पनार्थमित्यर्थः, (१२)
 कामचारस्य रागप्राप्ततया सामान्यतः प्रवृत्तियोग्यस्य विशेषे विशेषधर्मा-
 यच्छिद्ये, अपरोधः नियतप्रवृत्तिः, भावे नियममुक्त्वा अभावे तमाह
 ययेति, अप्रवृत्तौ प्रवृत्त्यभावे नियमो नित्यत्वं । सति भोजन इत्यनेनासति
 भोजनेऽप्याह भोजनाभावे न दीप इति, अश्राद्धभोजने न नियतप्रवृत्तिः,
 किन्तु श्राद्धमेवेत्येवकारेणाश्राद्धभिन्नं श्राद्धमत्र तद्भोजनाभावेनैयत्वं
 लभ्यते इत्यप्रवृत्तौ नियम इति । इहैकादशीव्रतमित्वादि सकल्पाद्भवव्रत-
 घटितवाक्ये, गृह्यते विवक्ष्यते, अन्यथा तद्विचक्षणे ऋतुकालाभिगा-
 मीत्यादित्यत्रैतादृशमृतिवचनकल्पिते, ष्टी भार्यामुपेयादित्यादि
 विधिवोधिते ऋतुकालभार्याभिगमने संकल्पादिकं स्यात् प्रातःसंकल्पये-
 द्विद्वान् उपवासव्रतादिविति वचनात्, न पेष्टापत्तिः संकल्पेन विना राज-
 त्रित्यादिवचनक्षरसादृष्टार्थककर्मस्यैव संकल्पस्याङ्गत्वात् ष्टत्वभि-
 गमनादितः पुत्ररूपफलस्य संकल्पाभावेन वारयितुमशक्यत्वात् नचा-
 दृष्टार्थकत्वाभावादेव न संकल्प इति वाच्यं, संकल्पोव्रतजापयोरित्यनेन

इति वैयाकरणाः, तथा नियमो व्रतमस्त्री तञ्चोपवासा-
दिपुण्यकमित्याभिधानिकाः, शास्त्रविहितोनियमोव्रत-
मिति तञ्चोपवासादिलक्षणमित्यर्थः, तथापि तावन्मात्रं-
व्रतमिह न गृह्यते, अन्यथा ऋतुकालाभिगामी स्यादित्या-
दावपिसंकल्पादिकं प्रसज्येत, अत्र ऋतुकाले अभिगमनं
यस्यास्ति स ऋतुकालाभिगामी, व्रतेणिव्रितिकल्पतरुः । (१३)
अतएव संकल्पाङ्गकमेव विचार्येत इति विशेषः ।
गृहीतव्रताकरणे दोषमाह छागलेयः, पूर्वं व्रतं गृहीत्वा
यो नाचरेत् काममोहितः । जीवन् भवति चण्डालो-
मृतः श्वा चैव जायते । द्वादशीव्रतमादाय व्रतभङ्गं
करोति यः । द्वादशाष्टं व्रतं चीर्णं निष्कलं तस्य जायते,
इति नारदीयवचनाद्द्वादश्यां विशेषोऽपि बोध्यः । प्राय-
श्चित्तमाह पद्मपुराणं, लोभान्मोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो
यदा भवेत् । उपवासवयं कुर्यात् कुर्याद्वा केशमुण्डनं ।
प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् । वाशब्दः

व्रतारम्भरूपत्वेन संकल्पस्य निरूपणात्, नचादृष्टार्थकगियमविधिविषयो-
व्रतमिति वाच्यं, नियमविधिविषयत्वाभावेऽपि काम्यस्य पञ्चमीव्रतादेरुक्त-
त्वात् । (१३) संकल्पाङ्गकमेवेत्यवकारेण शास्त्रीयनियमवैशिष्ट्याव्यवच्छेदः ।
ननु संकल्पाङ्गकमात्रम्यव्रतत्वे वैदिकतत्राविधकर्मभावस्य व्रतत्वापत्ति-
गित्यत आह विचार्येत इति, विशेषेण कर्मविशेषरूपतया निरूप्यत
इत्यर्थः, पुनरेव व्रती भवेदिति पुनरेव व्रतमाचरेत्, नतु व्रतघटक-
कतिप्रयपूजादिभङ्गे तदवगिष्टं कुर्यादित्यर्थः, शान्नापूजादिरूपाणां
प्रधानानामेकभङ्गे तन्मनुदितजन्यापूर्व्यामिदेषुर्गादिवदिति, यस्मृतस्तु
प्रायश्चित्तानन्तरं तदेव व्रतं कुर्यात् पुनरेवेति स्मरणात् व्रतान्तरकरण-
स्यानुपस्थितत्वादिति, समुच्चय इति मुण्डनस्य व्रतत्वाद्यभावात्, सर्व्वत्र

समुच्चये तेन मण्डनञ्च कर्त्तव्यमिति प्रायश्चित्तविवेकः ।
 प्रमादस्य सकृच्च प्रतिप्रसूते देवलः, सर्वभूतभयं व्यधिः
 प्रमादो गुरुशासनं । अव्रतज्ञानि कथ्यन्ते सकृदेतानि
 शास्त्रतः । इति कर्त्तव्यतायां स एव, अभुक्त्वा प्रातराहारं
 ज्ञात्वाचम्य समाहितः । सूर्य्यदिदेवताभ्यश्च निवेद्य
 व्रतमाचरेत् । ब्रह्मचर्य्यं तथा सत्यं शौचमामिषवर्जनं ।
 व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः । प्रातर्व्रतम-
 घ्नरेदित्यन्वयः । प्रधानपदार्थान्वयस्याभ्यर्हितत्वात्, प्रातः-
 संकल्पयैदिति वचनैकवाक्यत्वञ्च । (१४) अभुक्त्वाहारमि-
 त्यर्थात् पूर्वदिने एकभक्तत्वमायाति । नन्वाहारस्य राग-
 प्राप्तत्वाद्नुपादेयतयोद्देश्यस्यैकत्वसंख्यायाः यद्दसमार्जन-

प्रायश्चित्ताद्भवेन्नोक्तत्वाच्च, सकृदेतानि शास्त्रत इति, व्रतज्ञानिकारणां
 सकृत् प्रमादादिकृतत्वे व्रतभङ्गो न भवति, तथाच मांसवर्जनादि-
 नियमव्रतस्थले सकृत्प्रमादादिकृतमामभोजने नियमभङ्गदोषो न
 भवतीत्यर्थं, समारब्धे पञ्चमीव्रतादी सकृत् प्रमादादिना पञ्चम्यां पूजा-
 चकरणे व्रतभङ्गो भवत्येविति । कश्चित्तु तत्रापि शास्त्रबलात् व्रतभङ्गो न
 भवति, फलसिद्धयेत्याह, तच्चिन्त्य । (१४) अर्थादिति, आरभ्यात् पूर्व तद्दिने
 प्रातर्भाजनस्यविहितत्वात् निषिद्धत्वाच्चाप्रसक्त्या निषेधायोमादित्यर्थं,
 एकभक्तत्वमिति, आहारमित्येकवचननिर्देशात्, एकभोजननिषेधे सुनिभि-
 र्द्विरयन प्रोक्तमित्युक्तभोजनान्तरप्राप्तेरित्याशयः । तेन दिवा रात्रौ वा
 एकभोजने न दोष इत्यत्र तात्पर्यं नत्वेकभोजने नियमस्तेन क्वचि
 दुपवासेऽपि न दोष इति । व्रतमाचरेदित्यत्र व्रतेष्वेतानि चत्वार्येव
 च व्रतपदं व्रतपदार्थपरं न तु नियमप्रतिष्ठपरः । तथा इति नियमस्य
 पूर्वदिनेकभक्तत्वादिरूपस्यान्वये पीनरुद्धापत्तेः । यस्तुतो व्रतत्वं जातिः
 फलविशेषजनकतावच्छेदकत्वादिना सिद्धा, सैव व्रतपदगत्वतावच्छेदिका,
 वा च जातिस्तत्कर्मतत्तदुपवासादिषिष्यकतदुपधायकज्ञानविशेष-

न्यायेनाविवक्षितत्वं युक्तमिति । (१५) स च न्यायसूतीयां-
ध्याये निरूपितो यथा, ज्योतिष्टोमे कुशपवित्तेण ग्रहं
संमार्ष्टीति श्रूयते तत्र संग्रयः, किमेकग्रहस्य सम्मार्जनमुत्-
ग्रहैर्जुहोतीति वाक्येन प्राप्तानां दशग्रहाणां तदर्थं किमु-
द्देश्यगता संख्याऽविवक्षिता न वेति । यथा पशुना यजे-
तेत्यत्रैकवचनश्रुतिबलादुपादेयपशुगता संख्या विव-

द्वितिः, दानादिकलक्षणमक्षणाभावादिज्ञानव्याप्त्या तत्तदुपदेशव्यह्या,
व्रतस्य ज्ञानरूपता च नियमो व्रतमित्यनुशामनबलादवसीयते, तत्र
नियमशब्दस्य स्वकर्तव्यतया ज्ञानविशेषपरत्वात् मनसा संकल्पयति
वाचाभिलषति कर्मणा चोपपादयतीत्युक्तसंकल्पस्य कर्मनिर्धायकत्वा-
भावात् व्रतत्वं, किन्तु तस्याभिलाषादिद्वारा प्रयोजकताभावाद्यैव
सङ्ख्यप्रभवत्वं व्रतादीनामुक्तं, व्रतंपदबोधश्चानविशेषात्कर्मसङ्ख्यस्य
तदुत्तरकालीनस्य कर्मणा चोपपादयतीत्युक्तकर्मपदबोधप्रेह्या चोप-
पादनमात्मनोयोमादिजननद्वारा बोध्यं तादृशजातिमज्ज्ञानविषय-
कर्मणादी व्रतपदप्रयोगो निरुद्धलक्षणयेति । यद्यपि श्रौततादीनामेतन्मतं
सम्यक्तया भाति तथापि तादृशविषयकर्मणादेव शास्त्रकर्ता भृत्-
व्रतपदप्रयोगात्तादृशज्ञाने च तथाप्रयोगाभावात्तादृशजातिमज्ज्ञानविषय-
त्वरूपानुगतवर्मावच्छिन्ने तत्तत्कर्मणादी व्रतपदशक्तिस्तत्त्वकृद्भिरुक्तीति ।
अनुपादेयतया अविधेयतया उद्देश्येति उद्देश्यता तु विधेयतातद्घटक-
विषयताभिर्नविषयतां (१५) ।

यंश्रौतत्वादिपूर्वपक्षः, पशोरित्यनेनैवेत्येकस्मिन् यामिऽनेकपशुसम्ब-
न्धस्याप्राप्तत्वेकवचनेन लभ्यते, यागं प्रतीति, यागनिष्ठफलमाधन-
तायां पशोर्गुणीभावादयच्छेदकत्वात्, प्राणत्वभावात् सम्बन्धाभावात्
प्रवानोत्यापिताकाह्यैवाङ्गविधानाद्गोत्यापिताकाह्या प्रधानस्याविधा-
नाच्चेति भावः, तदयच्छेदकत्वेन पशुनिष्ठमुख्यफलमाधनतावच्छेदकताया-
श्चयच्छेदकत्वेन । युक्तमिति, एकस्मिन् यामिऽनेकपशुसम्बन्धस्वीकारे गौर-
वादिति भावः, न चैकत्वविशिष्टपशुत्वस्यावच्छेदकत्वमपेक्ष्य पशुत्वमात्र-

क्षिता तद्यैव ग्रहमित्येकवचनश्रुतिवलाद्दृश्यगतापि
सङ्ख्या विवक्षिता भवितुमर्हतीति । तस्मादेकस्यैव ग्रहस्य
सम्भार्जने प्राप्ते सिद्धान्तयति, पशोर्वाक्यान्तरेणाप्राप्त-
त्वाद्नेनैव वाक्येन यागसम्बन्धावगमाद्यागं प्रति पशो-
र्गुणीभावात् यावद्गुणं प्रधानस्य आहृत्तभावात् कियता
पशुनेत्यवच्छेदकाकाहायां तदवच्छेदकत्वेनैकत्वसंख्या
सम्बध्यत इत्युपादेयगतायाः संख्यायाविवक्षितत्वं युक्तं ।
ग्रहाणान्तु वाक्यान्तरेण यागसम्बन्धावगमात् सम्भार्जन-
वाक्ये द्वितीयाश्रुत्या सम्भार्जनं प्रति ग्रहस्य प्राधान्याव-
गमात् यावत् प्रधानं गुणस्य सम्भार्जनस्यावर्त्तनीयत्वात्
कियन्तोयहाः सम्भार्जनीयाइत्याकाहायामनुपादेयग्रह-
गता संख्या न विवक्षितेति माधवाचार्य्यः (१६) ।

स्यावच्छेदकत्वे लाघवमितिवाच्य स्वर्गादिफल प्रति यागस्य वैजात्य-
पुरस्कारेणैव हेतुत्व नतु पशुकरणकत्वमपि हेतुतावच्छेदक कित्त्वैव-
पशुकरणकयाग एव तद्वैजात्यस्वीकार इति वैजात्यप्रयोजकतयैवैकत्व
विशिष्टपशोर्यागाइत्वमिति विधितात्पर्यात् । न च प्रयोजकतावच्छेद-
कत्वे, एकत्वनिवेगनगौरव दोषायैवतिवाच्य प्रामाणिकत्वादवच्छेदका
काहृयोत्यापितैकवचनश्रुतेराकाहायोम्यतादिसत्त्वे श्रुतिवचनस्य निरर्थक-
त्वयोगात् । अथसंख्याविशेषकत्वविषयैऽपि बहुपशुकरणेऽप्येकपशुकरण-
कत्वसत्त्वादेकत्वविवक्षणमफलमिति चेन्न सजातीयद्वितीयरहितत्वमेवात्र
विवक्षित, साजात्यत्र समभिव्याहृतपदार्थान्वयित्वेन तथाच स्वाश्रययाग-
करणपशुनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वमेवातैकवचनवोधितमितिमात्र
अस्यादिति दिशः । द्वितीयाश्रुत्या द्वितीयान्तपदघटितश्रुत्या । इत्या-
काहायामिति, विनिगमजाभावेन मर्जेपामिव ग्रहाणां मार्जनाकाहा
अत्वादितिशेषः (१६) ।

उत्तरभीमांसायां कल्पतरुस्तु किञ्चिद्विधातुं सिद्ध-
वनिर्द्देश्यत्वमुद्देश्यत्वं, अनुष्ठेयत्वेननिर्द्देश्यत्वमुपादेयत्वं ।
उद्देश्याविवक्षायां ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यत्रोद्देश्यग्रहस्याविवक्षा
स्यात् तथाच चमसादेरपि समार्गप्रसङ्गः स चायुक्त-
चमसाधिकरणे हि प्रकृतयागसन्धिसोमपात्रत्वाविशेषेण
ग्रहपदस्य चोपलक्षणार्थत्वेन चमसादीनामपि समार्ग-
साशङ्का सिद्धान्तितं । अनुवादमनुक्त्वा तु न विवेक-
मुदीरयेत् । न ह्यलध्वास्पदं किञ्चित् कुञ्चित्
प्रतितिष्ठतीति न्यायेन केवलसमार्गविध्ययोगाद्देश्येन
भाव्यं, तच्च ग्रहशब्देन समर्पितं । न च चमसो-
पलक्षणार्थी ग्रहशब्दः ग्रहयागावान्तरापूर्वसाधन-

विधातुं कृतिसाध्यत्वेन बोधयितुं सिद्धस्य यागप्राप्तस्येव निर्द्देश्यत्वं
तुल्यता च प्रमाणान्तरालभ्यत्वेन, उद्देश्यस्याविवक्षायामिति प्रमाणसिद्धाया-
मितिशेयः । स च चमसादेः समार्गः, उपलक्षणार्थत्वेन समार्ज्जनांशे,
उपलक्षणीमृतार्थपरत्वेनाविवक्षितार्थत्वेनेति यावत्, अनध्वास्पदं पदादनु-
पस्थितं, प्रतितिष्ठति अन्वेति । यदा अलध्वास्पदं विधेयतया आश्रय-
विशेषेऽनन्वितं, प्रतितिष्ठति अनुष्ठेयं भवति । समर्पितमिति, उद्देश्य-
मित्यर्थः । चमसलक्षणार्थी यागसन्धिसोमपात्रत्वरूपेण लक्षणया
चमसादिप्राङ्कः । ग्रहयागावान्तरिति स्वर्गादिसाधने ग्रहयागद्वारौ-
भूतपरमापूर्वसाधनत्वस्यान्तराङ्गस्य निरुदलज्यतावच्छेदकस्य तेन ग्रह-
शब्देन लक्ष्यमाणत्वात् लक्षणया उद्देश्यतावच्छेदकविधयाबोध्यमानत्वाद्
ग्रहत्वेन ग्रहसामान्यविवक्षणे तेषु समार्गविध्यसम्भव इति सामान्य
शब्दस्य विशेषपरतायानिरुद्धत्वेन यागद्वारौभूतपरमापूर्वसाधनसामान्य
परो ग्रहशब्दः, तथाच चमसादिर्ग्रहयागापूर्वसाधनत्वेन तेन रूपेण लक्ष-
णयापि न तत्संग्रहस्तथा सोमप्राचत्वेन चमस, उपलक्षणत्वे, आधु-
निकलक्षणपत्तिरिति भावः । यदा, अन्तरङ्गस्य ग्रहैर्जुहोतीति श्रुति-

स्थान्तरङ्गस्य तेन लक्ष्यमाणत्वात्, अन्यथा तदसाधन-
स्यापि ग्रहस्य सम्मार्गः प्रसज्येत । व्रीहियवयोस्त्ववान्तरा-
पूर्वभेदाभावात् व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र व्रीहिशब्दो यवोप-
लक्षणार्थ इत्युक्तं । ततश्च ग्रहेष्वेव सम्मार्ग इति । ननु
यदि ग्रहउद्देश्यत्वेन विधिपरिगृहीतस्तर्हि तदेकत्वमपि
पञ्चेकत्ववद्विवक्षितं स्यात्, सैवं ग्रहगतत्वेकत्वं ग्रहान्
प्रत्यवच्छेदकत्वेन रूपेण न विवक्षितं (१७) ।

युक्ता हि पशुना यजेतेत्यत्रोपादेयविशेषणत्वादेकत्व-
विवक्षा, एकप्रसवतयैकपशुविशिष्टयागविधिसम्भवात् ।

समभिध्याहारलभ्यस्य लक्ष्यमाणत्वादुद्देश्यतावच्छेदकविधया लक्षणाया-
वोध्यत्वात्, लक्षणावोजन्तुत्तमेवेति विकल्पत्वेन एकस्मिन् यागे पर-
स्परभावमहकारेणान्वयेन । अवान्तरापूर्वभेदाभावादिति, न च व्रीहि-
यागयवयागयोः परस्परव्यभिचारेण कथमेकापूर्वजनकत्वमिति वाच्यं,
एकशक्तिमत्त्वेन तयोरैकजातीयापूर्वजनकत्वसम्भवात्, न च तथाप्य-
पूर्वभेद इति वाच्यं, यागावान्तरस्य यागजन्यतावच्छेदकधर्म्यावच्छिन्न-
परत्वात्, तथाच व्रीहियागजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरमापूर्वसाधनकलि-
कापूर्वसाधनत्वेन यवस्यापि लक्ष्यमाणत्वादुभयोः प्रोक्षणं । एकस्मिन्-
यागे ग्रहचमसयोरङ्गत्वे चैकजातीयकलिकापूर्वं तयोरैकशक्तिमत्त्वेन
हेतुता न सम्भवति केवलप्रहात् केवलचमसाच्च तदुत्पत्त्यापत्तेरिति ।
ग्रहान् प्रतीति, उद्देश्यतानिह्यतित्वं प्रतेरर्थ, उद्देश्यतायामाधेयता-
सम्बन्धेन प्रहाणामन्वयः, तथाच ग्रहनिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । न
विशक्षितमिति तत्तद्ग्रहनिष्ठतत्तदेकत्वानामेकत्वत्वेन विवक्षार्थोऽव्यावर्त-
कत्वात् यावद्ग्रहनिष्ठैकत्वस्याप्रतिषेधेतिभावः (१७) ।

ननु सजातीयद्वितीयरहितत्वरूपैकत्वं कथं न विवक्षितमित्यत आह
शुक्लाहोति, उपादेयविशेषणत्वादिति, विधेययागविशेषणत्वादित्यर्थः ।
एकप्रसवतया, एकश्रुत्या विधेयतया, यागस्य तद्विशेषणतया पशोस्त-
द्विशेषणैकत्वस्य च प्रथमतः प्राप्तत्वेन । एकपशुविशिष्टेति तथाच

अत्र तु ग्रहत्वैकत्वोद्देशेन समार्गविधाबुद्दिश्य मानयोर्गुणा-
नाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यादितिन्यायेन
परस्परसम्बन्धाद्ग्रह एवोद्देश्यत्वेन पर्यवसानात् प्रत्युद्देश्यं
वाक्यसमाप्तिः स्यात् ग्रहं समार्ष्टिं तत्रैकमिति, ततश्च

पशुनेत्यनेनैकवचनोपस्थापितैकत्वस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकपशुत्वापच्छिन्नै
ऽन्वयादेकपशोर्लाभस्तस्य च कारणत्वे विशिष्टस्य तस्य यागेऽन्वयात्
समुदितवाक्येन विशिष्टयागे विधेयत्वं खलोकपोतन्यायेन शब्दबोधमतेऽपि
दुग्पदेकत्वपशुत्वविशिष्टस्य यागेऽन्वयात् विशिष्टविधेयत्वं विशेषीभूत-
यागतद्विपणसंज्ञाणां प्रागप्राप्तत्वात्, विधेयता च विषयताविशेषः
प्राथमिकबोधविषय एव स्वीक्रियते विशिष्टविधिस्थले विशेषणान्तर्भावेन
पर्याप्ता, एकैवेति न तत्र वाक्यभेद इति भावः । अत्र तु ग्रहं समार्ष्टिं
त्यत्र तु ग्रहत्वैकत्वोद्देशेन ग्रहनिर्द्देश्यतावच्छेदकतया ग्रहत्वैकत्वयो-
र्भावेन समार्गविधौ ग्रहं समार्ष्टिंति विधिजन्यबोधे उद्देश्यमानयोरु-
द्देश्यतावच्छेदकतयोद्देश्ययोः परस्परसम्बन्धादित्यनेनास्यान्वयः, हेतुमाह
गुणानाच्चेति सूत्रं गुणानामुद्देश्यविशेषणतयोद्देश्यानां विधेयानाञ्च
परार्थत्वात् विशेष्यमात्रसाकाहत्वादसम्बन्धः परस्परसम्बन्धः गुण-
गुणिभावेनान्वयाभावः, एकविषयतायामवच्छेदकत्वाभावश्च समत्वात्
परस्परान्वये, आकाङ्क्षाविरहादिति । ननु यथाविधेयांशे पशुत्वैकत्वयो-
र्दुग्पदन्वयाकाङ्क्षया एकविधेयताया अवच्छेदकत्वरूपविधेयत्वं तथाद्वै-
कस्मिन्नुद्देशेन दुग्पदन्वयाकाङ्क्षया, एकोद्देश्यतायामवच्छेदकतयोर्भयो-
र्मानसम्भवात्तत्रैकत्वमेव इत्यत्र आह अत्र एवेति अहत्तुविशिष्टएव उद्देश्यत्वेनो-
द्देश्यतया पर्यवसानात् अद्देश्युद्देश्यतायादि श्रुत्या अहत्तुत्वैकतुन्याप्राप्ततया
ग्रहसमार्ष्टित्वेनेन तस्य प्राप्ततया विधेयतयैव स्यादिति तस्यानुद्देश्य-
तयोद्देश्यतावच्छेदकतासम्भवेन अहत्तुविशिष्टस्वीयोद्देश्यतुमिति भावः ।
प्रत्युद्देश्यमित्युद्देश्यभेदेन वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः, एकतुस्य विधेयतुऽपि,
उद्देश्यग्रहत्स्य विधेयैकतुस्य च द्वयोर्ग्रहनिर्द्देश्यतावच्छेदकतासम्भव-
स्तयोर्द्देश्यतुविधेयतुलक्षणविषयतयोर्विलक्षणत्वादिति । अहत्तु कत्वयो-
र्विशेषणयोर्भेदेनैकस्यैव ग्रहस्योद्देश्यात्वेन भेद इति भावः । ग्रहमित्ये-

वाक्यभेदः स्यात् । अतएवोक्तं । प्राप्ते कर्मणि नानेको
 विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते वह-
 वोऽप्येकयत्नत इति । अतोयहत्वेन सर्वान् प्रकृताननूद्य
 सम्यग्भावं विधेयमिति । एवं यस्योभयं हविरार्ति-
 मृच्छेत् स ऐन्द्रं पञ्चशरावं चरुं निर्व्वपेदित्यत्रोभय-
 त्वमपिवक्षितं, तदुक्तं प्रकृत्यर्थोऽपि खल्वेतदुद्देश्यस्य

कत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वे विधेयत्वे वा विशिष्टार्थभेदेन घट नील-
 चानयेत्यादाविव ग्रह तमेकञ्च समार्ष्टीतिवाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । ग्रह
 गनैकतुलाभाय तमिति प्रकृते विवक्षणीय स्वाश्रयसमार्जनकर्मग्रहनिष्ठ-
 भेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकतुल्यच्छिन्नस्य तात्पर्यग्राहकतयैव तत्पदोप-
 ष्याम इति । एवञ्चैकतुल्य विधेयतया ग्रहतुल्य चोद्देश्यताया तयो
 प्रत्येक धर्मितावच्छेदकीकृत्य समार्जनस्य विधेयतया वाक्यभेद इति
 भावः । अतएव वाक्यभेदापत्तिदोषादेव । प्राप्ते कर्मणोति विधातुं
 शक्यत इत्यत्र हेतुराकाङ्क्षाया विरहरूप उद्ध । अपिना इयो परि
 ग्रह, तथाचाप्राप्तस्यले नानागुणविशिष्टैकस्य विधेयता नानागुणेषु
 विशेषे चैका पर्याप्ता, यदा गुणेषु विधेयतावच्छेदकता नतु विधे-
 यता इति न वाक्यभेद, प्राप्ते नानागुणविधाने च विशेष्ये विधेयता
 भावात् गुणेष्वेव भिन्नभिन्नविधेयतास्वीकारेण न वाच्यत्वमिति भावः ।
 अत इति, एकतुल्य विवक्षणे वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः । प्रकृतान् निरुक्त-
 यागाद्रीभूतान्, यस्याभयमिति, शक्तिं विनाशं मृच्छेत् प्राप्नोति ।
 अत्रोभयतुइविस्वरोद्देश्यतातु वाक्यभेदापत्तिर्वाध्या यन्तुतोऽत्रोभयत्व
 विवक्षणे, एकहविर्विनाशे कि कार्यमित्याकाङ्क्षाया अनिहतरोद्देश्य
 विशेषणविवक्षाया अतियमाचोभयतुमपिवक्षितमुभयपदोपन्यासस्यैक
 हविर्विनाशे यत् कर्तव्यमुभयनाशेपि तदेव ननुधिकमिति द्योतनायेति
 भावः । प्रकृत्यर्थो हविरुभयतुदि । तुल्यनीतितुदिति यथा यागाद्ग्र-
 हणाया मन्त्रपामशाविशेषेण समार्जनाकाङ्क्षासत्त्वेनैकतुल्यताया न
 विवक्षिता, तथैकस्योभयोर्वा नाशे कि कार्यमित्याकाङ्क्षोद्देश्योभय

विशेषणं । संख्यया तुल्यनीतित्वाद्दिवचनां प्रपद्यते । एवं स्वर्गकाम इत्यत्रापि पुंस्त्वमविवक्षितं । किञ्च सर्वेषामेवे संस्काराकाङ्क्षितत्वेनैकत्वाविवक्षा युक्ता, तस्मात् सर्वे यथाः सम्भारजनीया इति (१८) ।

एवमभुक्त्वा प्रातराहारमित्यत्राप्येकत्वाविवक्षाऽस्तु, सत्य

तुमविवक्षितमिति भावः । स्वर्गकाम इत्यत्रेति स्वर्गकामनाया एवो-
ह्येयातावच्छेदकत्वेनावच्छेदकान्तराकाङ्क्षानुदयेन स्त्रीणां निषेधाभावेन
च पुंस्त्वमविवक्षितमिति भावः । यत्र च यागादौ स्त्रीणांम-
नैर्विकारस्तत्रापि विधिवाक्येष्वस्वर्गकामादिपदेन न पुंस्त्वं विवक्षितं
निषेधवचनादेव शूद्रादीनामिव स्त्रीणांमनधिकारत्वाभादिति । वस्तुस्तु
स्त्रीनिषेधयागादिविधौ स्वर्गकामादिपदेन पुंस्त्वं विवक्षितमन्यथा स्त्रीकृत-
योगांशैः सफलतापत्तिस्तथाच यत्र वाक्यभेदादिदोष प्रयोजनविरहश्च
संश्रैवाविवक्षितमुद्देशगतविशेषणमिति । (१८) ।

अवाप्नोति, अविशेषितेति, क्वचित् अतपूर्वदिने हविषांदिनियमस्य
विहितत्वात् पूर्वदिने आहारसामान्याभावस्य बोधयितुं गण्यत्वादित्यर्थः
विशेषापेक्षया आहारगतगंध्याविशेषाकाङ्क्षायां, एकवचनं नियानक
साहारगतैरत्वबोधकं, आकाङ्क्षादिमत्त्वं निरर्थत्वाद्योगादन्यैकवचन-
स्याविवक्षितत्वे एकाहारी वा, अर्द्धहारी वा, द्रव्यविशेषाहारी
या निषर्तनीय इत्यन्विषयोपत्तेरित्यर्थः । नचैकत्वाहारत्वयोर्दृश्यतयो
भेदेन वाक्यभेदापत्तिरितिवाच्यं । मुनिभिर्द्विरासनं प्रोक्तमित्यादिवचना
द्विवेकभोजनस्य रात्रावेकभोजनस्य च प्रातस्तथा एकभोजनत्वापच्छिन्ना-
भावंस्येकस्य विधितो बोधयितुं गण्यत्वात्, अत्रच, दिवाभोजनरात्रि
भोजनयोरैकतरत्वमेवैकवचनार्थं इति । आह्रियते भुजते यत् तदिदि-
व्युत्पत्त्या आहारपदस्यान्वपरत्वमुक्तं तत्रैकवचनार्था भुक्तिधात्वर्थभोजने
ऽन्वितः । नच प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्-
पत्तिभङ्ग इति वाच्यं, तत्र प्रकृत्यर्थान्वितत्वस्य साक्षात् परम्परा

मविशेषिताहारनिवृत्तिपरत्वासम्भवादिशेषापेक्षायामेकव-
चनं नियामकमन्ययानध्यवसायापत्तः । आर्द्रियत इत्या-
हारोऽन्नादिः (१६) ।

ततश्च पुञ्जांहे एकाहारं भुक्त्वा पराहे प्रातःकाले
हृताचमनः सूर्यः सोमो यमः कालः स्वर्ग्य भूता-
न्यहः क्षपा । पवनोर्दिक्पतिर्भूमिराकाशं खचरामराः ।
ब्राह्मं शासनमास्थाय कल्पध्वमिह सत्रिधिभिय-
नेन सूर्यादीन् निवेद्य व्रतं सङ्कल्पयेत् । मैथिलाम्नु,

साधारणस्योक्तत्वादन्यथा न कलञ्च भक्षयेदित्यादावाख्यातार्थकार्यञ्च
नञर्थान्वयेन व्युत्पत्तिभङ्गं स्यादिति । यद्वा, अहारमतमेकत्व एक
भोजनीयत्व वस्तुत, आहारपद भोजनपर तत्रैव मुख्यप्रयोगात् भुञ्जे-
त्यत्र धात्वर्थोऽविवक्षित, तपस्तप्यत इत्यादिवत् तेनाहारमकृत्वैत्यर्थ
लाभ, आनन्तर्यं कार्यं, एकभोजनाभावानन्तर्येषु एकभोजनाभावाधि-
करणदिनानन्तर्यं पर्यवमित तेन पूर्वदिने एकभोजनाभावलाभ इति,
पर्यवमितमाह एकाहारमिति, न नियम किन्तु परिसख्या, तेन
कचिदुपवासोऽपि न दोष, नचामुक्ताप्रातराहारमित्यत्रैव न कलञ्चं
भक्षयेदित्यादावपि कलञ्चमतमेवात्र विवक्षितं स्यादितिवाच्य बाधका-
भावादविशेषेण कलञ्चभक्षणसामान्याभावस्यैव घटोनास्तीत्यादाविव
बोधनात्, तत्र तु पूर्वदिने हविष्यादिवोधकश्रुतिवलादेकत्वस्य विवक्षणा-
दिति भाव (१८) ।

सूर्यं सोम इति मन्त्रस्य निवेदनं विनियोगो रुन्धलिद्वाइवत्तय ।
मायहत्तेरा भावज्ञा, देवता इति मन्वोधन, अग्नींश्चैवमायण सूतो
सूतिका । प्रायश्चित्तापि कृतप्रायश्चित्तोऽपि यत सर्वस्मात् दुष्कृता-
न्मुच्यते इत्यर्थ । अपिना कर्मसादगुण्य दर्शित प्रायश्चित्तोत्पत्तेन
कर्मोपार्हताप्रयोजकपराहित्य ध्वनित, गायन्त वायत इति गायत्री,
अथु सूर्यं चक्षुरधिष्ठातृत्वात् दिवि सूर्यं इव तदनिर्वचनीय विष्णो
पदे स्वरूप चातत विद्म भासयत् स्थित यस्य भासा सर्वमिदं विभा

अथ भगवन् सूर्य्य भगवत्योदेवता एतद्ब्रतमहमा-
चरिष्यामीत्यनेन सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य सङ्कल्पं
कुर्व्यात्, अनेकाहसाध्ये तु अद्यारभ्येति विशेष इत्याहुः ।
हारीतः, पतितपापहृदनास्तिकसम्भाषणानृताश्लीला-
दिकमुपवासदिने विवर्जयेत् । कूर्मपुराणे, वहि-
र्यामान्त्राजान् सूर्वीं पतितञ्च रजस्तवां । न स्पृशि-
न्नाभिभाषेत नेचेत ब्रतवासरे । वीधायन उद्योगमर्थ-
च, अष्टौ तान्ब्रतघ्नानि चापोमूलं फलं पयः ।
इविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधं । अतएव फला-
हारादावपि तद्भ्रान्तजलाद्यविरुद्धे । ब्राह्मणकाम्यादिपु-
न न्यूनत्वनियमः । धर्मार्थारथब्रतस्यासमाप्तौ मरणे-
ऽपि तत्फलप्राप्तिमाहाङ्गिराः, यो यदयं चरेदक्षीम-
समाप्य सृती यदि । स तत्पुण्यफलं प्रैत्य प्राप्नुयान्म-
नुरववीत् । प्रैत्य परलोके । प्रायश्चित्तविवेकोऽप्येवं ।
वैदिके कर्ममात्रे नारायणभरणमस्कारावाह योगि-

नौतिश्रुतः । स्तुतिरिति, अष्टिदवाक्यस्य कर्मसाङ्गतात्प्रफलत्वात्, इत्येति,
इत्येतिमत्वा अनास्थायेति यावत् । ब्राह्मणित्यादि, तपत्रिविधं तथा च भग-
वद्भोतायां देवद्विचतुष्टयप्राप्तपूजनं शौचमार्जव । ब्रह्मचर्यमहिंसा च
शारीरं तप उच्यते । अनुदेगकर वाक्यं मध्य प्रियहितञ्च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनश्चैव वाङ्मयं तप उच्यते । मनःप्रसादः सोम्यत्वं मौन-
मात्मविनिषहः । भावसंगतिरित्येतत् तपो मानस उच्यत इति, शौचं
वाह्यं मार्जनादिना, आन्तरं विष्णुभरणादिना, आर्जवमकौटिल्यं,
ब्रह्मचर्यं पर्व्यादौ स्वीवर्जनं, मनःप्रसादो रागादिराहित्यं, मौम्यत्व
यरहितैपित्त, मौनं सुनेर्भाव, परब्रह्ममनन, आत्मनो मनसो निषहः
विषयैभ्यः प्रत्याहारः, भावसंगतिर्यथाचारि मायारात्रित्वं, दानमिति,

ध्यायेन्नारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्मसु ।
 प्रायश्चित्त्यपि सर्वस्माद्दुष्कृतान्मुच्यते पुमान् । प्रमादात्
 कुर्यातां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः
 संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः । तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मज्जेदस्म
 पुनः पुनः । गायत्री वैष्णवी चोपा विष्णोः संप्रणाय वै ।
 मन्त्रश्च, तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव
 चक्षुराततम् । वामनपुराणे, सर्वमद्भुतमद्भुतं वरेण्यं
 वरदं शुभं । नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्मणि कारयेत् ।
 शातातपपराशरौ, अस्त्रिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षिति-
 देवताः । प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलैः समं ।
 क्षितिदेवता विप्राः । अग्निष्टोमफलैरिति स्तुतिः ।
 विष्णुः, ब्राह्मणानां प्रसादेन दिवि तिष्ठन्ति देवताः ।
 ब्राह्मणाभिहितं वाक्यं न मिथ्या जायते क्वचित् ।
 यद्ब्राह्मणास्तुष्टतमा वदन्ति तद्देवताः कर्मभिराचरन्ति ।
 तुष्टेषु तुष्टाः सततं भवन्ति प्रत्यक्षदेवेषु परोक्षदेवाः ।
 तदपि ब्राह्मणाय दक्षिणारूपं किञ्चिद्दत्त्वा ग्राह्यं ।

अभयदानमकार्षणं वा, तथाच ब्रह्मसति, श्लोकादपिप्रदातव्यमदी
 नेनान्तरात्मना । अहन्यहनि यत्किञ्चिदकापर्यं हि तत् स्मृतमिति ।
 धर्मो नित्यनैमित्तिकरूप, विद्या शास्त्रोत्थज्ञान, विज्ञान ब्रह्मानुभव,
 आम्निश्च शास्त्राय दृढप्रत्यय, ब्राह्मणलक्षण ब्रह्मिष्ठब्राह्मणत्वव्यञ्जक
 ब्राह्मणपदस्यैव ज्ञानातीति श्रुत्पत्या रूढ्या चात्र ब्रह्मिष्ठपरत्वात् ब्राह्मण
 लक्षणस्य यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिपद्दलक्षणपटकर्मशालित्व,
 अथैते धर्माः क्वचित् क्षत्रियादिषु व्यभिचरन्तीति दृश्यते स्मर्यते च,
 तथाचविष्णु, क्षमा सत्य दया शौच दानमिन्द्रियसुयम । अहिमा
 शुरुश्रयुपा तीर्थानुस्मरण दया । आर्जय लोभगून्त्व देवब्राह्मणपूजनं ।

तथाच गोविन्दमानसोक्तासे नारदीयं, सर्वेषामथ-
 खाभेषु यथोक्तकरणं विना । विप्रगद्यं तथा सुभु-
 व्रतस्योद्घ्यापलक्षणं । इथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति
 मनुजः शुभे । अदत्त्वा दृक्षिणां वापि स याति नरकं
 भुवं । उद्घ्यापः प्रतिष्ठा । ब्राह्मणलक्षणमाह दैठीनसिः ।
 जमा दया दमो दानं धर्मः सचं श्रुतं धृता । विद्या
 विज्ञानमास्तिव्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणं । श्रुतमर्थावबोधा ।
 अतएव मनुः, चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ।
 दृगलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः । धृतिः जमा
 दयास्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो
 दृगकं धर्मलक्षणं । धृतिरिष्टवियोगानिष्टप्राप्तौ चित्तस्य

अनभ्युद्या च तथा धर्मो सामान्य उच्यते । सामान्यः सार्वधर्मिकः
 सर्वधर्मिकश्च, तथा च ब्रह्मसतिः, दया जमानसूया च शौचमाया-
 सवर्जनं । अकार्षण्यमस्पृहत्वं सर्वसाधारणानि च । आयामवर्जन-
 खरूपमाह तत्रैव, अत्यन्तं पोष्यते येन सुश्रमेनापिकर्मणा । अत्यन्तं
 तत्रकर्तव्यमनायामः स उच्यते इति चेत् सर्गादी मत्त्वगुणेन ब्रह्मणस्य
 जातत्वात् तत्सन्ततिपरम्परानामपि प्रायशः सत्त्वगुणप्रभवत्वात्
 तद्गुणप्रभवानामेतेषां प्रायशी ब्राह्मणेषु दर्शनात्तथोक्तेः, दुरदृष्टवशात्
 केचित् ब्राह्मणान्जस्रमोऽधिका जायन्ते पुण्यविशेषवशाच्च क्षत्रियादयोऽपि
 केचित् सत्त्वप्रधाना जायन्ते तदभिप्रायेण साधारण्यमुक्तं । तथाच
 भगवद्गीतायां, शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं
 विज्ञानमास्तिव्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजमिति । ब्रह्मकर्म विलक्षणब्राह्मणत्व
 व्यञ्जकं स्वभावजं सत्त्वगुणप्रभवात् तत्स्वभावो ब्राह्मणसृज्यात्, अतिरेके
 निन्दासाह महाभारते सर्वरूपं नहुषं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं । मत्वं दानं
 जमा शीलमानुशंस्यं तपो धृता । इत्यन्ते यत्र नाशेन्द्र स ब्राह्मण
 इति स्मृतः । यत्रैतन्नभवेत् सर्वं तं शुद्धमिति निर्दिशेत् । क्षत्रियादिरपि

यथा पूर्वमवस्थानं । इन्द्रियनिग्रहोऽप्रतिषिद्धेऽपि विषये-
ऽनतिप्रसङ्गः । धीर्हिताहितविवेचकशास्त्रार्यज्ञानं (२०) ।

विद्या आत्मतत्त्वज्ञानं । सद्ये विशेषमाह गोतमः,
नानृतवचने दीपो जीवनञ्चेत्तदधीनं न तु पापीयसां
जीवनमिति । काशीखण्डञ्च, सर्पिलवण तैलादिज्ञये चापि
पतिव्रता । पतिं नास्तीति न ब्रूयादायादर्थे नियोज-
येत् । जयेऽपि घृतं वर्द्धितमित्यादि प्रयोज्यं । शपथेऽपि
मनुः, कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्षे तथेभ्यने ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकं । इभ्यने
होमार्थमग्रहते, ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गी-
कृतधनादौ, मिथ्याशपथे पापं नास्तीति कुल्लूकभट्टः ।
यमः, न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्वैरवाक्यं न च
मैयुनार्थे । प्राणालये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुर-
पातकानि । नर्मं क्रीडा परिहास इति यावत् । अतएव
मिताचरायां स्मृतिः, गुरुणापि समं हास्यं कर्तव्यं
कुटिलं विना । स्वैरवाक्यं स्वानर्थपरिहारार्थं कपटेना-
न्योन्याभिलाषः । अतएव शङ्खः, यस्य यस्य तु वर्णस्य
वृत्तिच्छेदं समाचरेत् । तस्य तस्य वधप्रोक्तं प्रायश्चित्तं

ब्राह्मणसङ्घस्य मत्त्वभावचात् ब्राह्मणोऽपि शूद्रतुल्यस्तमः प्रधानत्वादिति
विवेच्य । अर्थावबोधो वेदादिशास्त्रस्य (२०) ।

कामिनोषु कामिनोधर्मादिनिमित्तेषु, कुटिलं कौटिल्यं, मैथुनं
मिथुनसाध्य विवाहादि तदात्मकेऽर्थे, सर्वधनापहारे जीवनोचित
धनापहारे तदनस्य जीवनतुल्यत्वात्, अतएव जीवनधनस्य जीवनतुल्यत्वा-
देवेत्यर्थः । ब्राह्मणलक्षणसखादिकमुक्तं लक्षयति मत्त्वमित्यादि, भूत-

समाचरेत् । वायुपुराणे, यदेतद्दृविणं नाम प्राणास्ते
तु वहिश्चराः । स तस्य हरतेप्राणान् यो यस्य हरते धनं ।
आदित्यपुराणेऽपि, षष्टिवर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति
भूमिदः । आच्छेत्ता चानुमन्ता च तान्येव नरके वसित् ।
महाभारते, सत्यं भूतहितं प्रोक्तं मनसोदमनं दमः ।
तपः स्वधर्मवर्तिर्त्वं शौचं सङ्करवर्जनं । सन्तोषोविषय-
त्यागो क्षीरकार्यनिवर्त्तनं । चमा इन्द्रसहिष्णुत्वमार्ज्व-
समचित्तता । ज्ञानं तत्त्वार्थसम्बोधः शमश्चित्तप्रशान्तता ।
दया भूतहितैपित्वं ध्यानं निर्व्विषयं मनः । इन्द्रं
श्रीतोष्णादि (२१) ।

वैदिके कर्मणि प्रथमतः, ओम् तत् सदिति निर्द्देशोऽपि, तथाच भगवद्गौता, ओम् तत् सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च

हितं भूतहितकारित्वं, हितञ्च सुखं दुःखाभावय, मङ्गरवर्जनं परदार-
त्यागः, भूतहितैपित्वमिति स्वहितानुसन्धानं विनैत्यर्थः, एकादशी च
भगवद्वाक्यं, श्रमो भ्रष्टताबुद्धिर्दम इन्द्रियमंयम । तितित्ता दुःखनं
मयोऽत्रिहोपस्यत्रयोऽहतिः । दण्डन्याम. परं दानं फलत्यागस्तपः स्मृतं ।
स्वभावविजयः शौर्यं सत्यञ्च ममदर्शनं, । अन्यञ्च सुनृता वाणी कविभिः
परिकीर्त्तित्ता । कर्मसमद्रमः शौचं त्यागः सश्राम उच्यते । दण्डो-
भूतद्रोहस्तस्य त्यागो दानं, फलत्याग भोगोपेक्षा, स्वभावो वामना तस्य
जयः प्रतिवन्धः, समं ब्रह्म तस्य दर्शनमालोचनं सत्यविषयत्वात्, असद्रमः
धनासक्तिः (२१) ।

जगदीश्वरस्य जगज्जगत्स्थितिलयकर्तुः, यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्ताभिर्भविष्यन्ति तत् ब्रह्म जिज्ञास-
सेति तच्छब्दोपीति तदित्येतस्य मङ्गतो भूतस्य नामेति तैत्तिरीयश्रुतेः,

विहिताः पुरा । ओम् तत् सदिति त्रिविधो ब्रह्मणो
जगदीश्वरस्य निर्देशोऽभिधानं । ब्रह्मविद्विश्चिन्तितं ।
तत्र तावदोमिति ब्रह्मेत्यादि श्रुतिप्रसिद्धेरोमिति ब्रह्म-
णोनाम । पतञ्जलिरप्याह अस्यैववाचकः प्रणव इति ।
अस्य ब्रह्मणः, ओङ्कारो भगवान् विष्णुरित्यादि तु वाच्य-
वाचकयोरभेदेन । तथा जगत्कारणत्वेन प्रसिद्धत्वाद्-
विदुषां परोक्षत्वाच्च तच्छब्दोऽपि ब्रह्मणोनाम । एवं
परमार्थसत्त्वसाधुत्वप्रशस्तत्वादिभिः संच्छब्दोऽपि, अत-
स्तेन त्रिविधेन निर्देशेन, यद्वा, यस्यायं त्रिविधो निर्देशस्तेन
परमात्मना ब्राह्मणादयोनिर्मिताः । तथा, तेषां दो-
मित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः
सततं ब्रह्मवादिनां । यस्मादेवं ब्रह्मणो निर्देशस्तस्मा-
दोमित्युदाहृत्य उच्चार्यां कृता देवादिनां यज्ञाद्याः
शास्त्रोक्ताः क्रियाः सततमहवैकल्येऽपि प्रकर्षेण वर्तन्ते
सैगुणो भवन्तीति भगवच्छङ्कराचार्य्यचरणाः । व्यक्तमाह
योगियान्नवल्काः, यन्नूनाञ्चातिरिक्ताञ्च यच्छिद्रं यद-
यन्निधं । यदमेध्यमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद्ववेत् । तदो-
ङ्कारप्रयुक्तेन सर्वञ्चाविकलं भवेत् । भगवद्गौतायां,
तदित्यनभिसम्भय यज्ञदानतपःक्रियाः । दानक्रियाश्च

परमार्थसत्त्व प्रभावाप्रतियोगित्वं सार्वकालिकत्वात् सार्वदेशिकत्वाच्च,
तदादिभिः प्रवृत्तिनिमित्तैर्विशिष्टस्य ब्रह्मणोवाचक इत्यर्थः । साधुत्व
निरुपाधिहितकारित्व, प्रशस्तत्व नित्यानन्दगुणवत्त्व, निर्देशेनेति, विहिता
आख्या, सद्भाव इत्यस्यार्थमाह विद्यमानजन्तनीति, प्राग्बिद्यमानस्य
जन्तानि मति तत्रेत्यर्थः । साधुभाव इत्यस्यार्थमाह उत्कृष्टचरित

विविधाः क्रियन्ते मीक्षकाङ्क्षिभिः । तदिति ब्रह्मणोऽभि-
धानमुदाहृत्येत्यनुपहङ्गः । अनभिसन्धाय कर्मणः फल-
मितिशेषः, तस्मात् फलाभिसन्धानं विना मुमुक्षुणा कर्म-
कर्त्तव्यमित्यपि बोध्यं । सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्
प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्यं युज्यते ।
यतो विद्यमानजन्मनि उत्कृष्टचरिते च सदित्येतत्
प्रयुज्यते, अतो यच्चादौ कर्मणि प्रथमतः सच्छब्दः प्रयोज्य
इति (२२) ।

तेनैतादृशेतिकर्त्तव्यताकः सङ्कल्पविषयोव्रतमिति
व्रतलक्षणं । सङ्कल्पविषयस्य व्रतत्वं वाचस्पतिमिश्रोऽप्याह
यथा, कर्त्तव्यतया सङ्कल्पितं व्रतमिति । अमरसिंहोऽपि
उपवासादौ व्रतशब्दसङ्केतमाह, नियमोव्रतमस्वी तञ्चो-

इति, अत्र ब्रह्मनिर्देशविधानेन तत्-यवणकीर्त्तने दर्शिते मङ्गलार्थत्वात्,
मङ्गलञ्च प्रतिकूलविघ्नविनाशः, तथा चित्तशुद्धादिद्वारा सर्व्वभीखराधीन-
मिति बुद्ध्या कर्मफलानभिसन्धानेन कर्माचरणादितो ब्रह्मसर्वेदन-
मिति (२२) ।

व्रतलक्षणमुपमहरति तेनैतादृशेतिकर्त्तव्यताक इति, एतादृशेतिकर्त्त-
व्यता, अभुक्ता प्रातराहार मित्याद्युक्तनियमः । व्रतं व्रतपदार्थः, पदार्थता
च शक्त्या परिभाषया वेति, कर्मणि व्युत्पन्न इति, तथाच नियमशब्दः
सङ्कल्पविषयपर इति, स्ववाक्याभ्यामिति प्रायश्चित्तविवेकोक्ताभ्यामि-
त्यर्थः । न च नागृहीतेति मयेद कर्त्तव्यमित्यादिसकलपरस्य व्रत-
पदस्य सङ्ख्यांशे विशेषणीभूतविषयविशेषबोधकताया आवश्यकत्वेन,
मरणपरत्वं द्वादशवार्यिकपरत्वञ्चोक्तं सुख्यविशेष्यतया सङ्कल्पवाचित्वमेव
व्रतपदस्येति भावः । तथात्वादिति व्रतत्वादित्यर्थः, तथाच निरुक्तान्या-
येन तन्मतेऽपि अनुवचनविरोधपरिहारासम्भवेन तन्मतद्रूपयासङ्गतिः
स्यादितिभावः, ननु मास्तु तन्मतद्रूपणं का चतिरित्यत आह विनि-

पवासादि पुण्यकं । तच्च व्रतमुपवासादिलक्षणं पुण्यकं,
 पुण्यजनकमित्यर्थः । अत्र च नियमशब्दः कर्मणि व्युत्-
 पन्नः । यत्तु व्रतपदं नियतसङ्कल्पविशेषवाचकमिति
 प्रायश्चित्तविवेकात्कृद्भिर्कृतं, तदपि नियतः सङ्कल्पविशेषो
 यत्र द्वादशवार्षिकव्रतादौ तस्य वाचकमित्येतत्परं ;
 अन्यथा व्रतपदं मरणोऽपि मनुना प्रयुक्तं यैर्यैस्तैरपोहितेत्युक्त्वा
 मरणस्यापि तेनोक्तत्वादिति-व्रतपदं द्वादशवार्षिकपरमे-
 वेत्याभ्यां स्ववाक्याभ्यां विरुद्धं स्यात् । न च नागृहीत-
 विशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये चोपजायत इति न्यायात् संकल्प-
 वाचित्वमिति वाच्यं, शीदत्तादीनां मतेऽपि स्वकर्तव्य-

गमकस्त्विति, व्रतपदस्य सङ्कल्पविषयकमर्णाणि सुखविशेषेतव
 शक्तिर्ननु कर्मविषयकमङ्गल्ये इत्यत्र नियामकत्वित्यर्थः । यद्वा
 मनु नियतसङ्कल्पविशेषस्य वाचकं व्रतपदमित्येव शूलपाणिग्रन्थार्थः,
 ननु नियतः सङ्कल्पविशेषो यत्रेति बहुव्रीहिणा तदर्थप्रकटनं तत्र यद्यपि
 सङ्कल्पविषयकमर्णाणामेव व्रतपदवाच्यता तथापि सङ्कल्पविषयत्वविशिष्ट-
 कर्मणां व्रतपदवाच्यत्वे विशेषणीभूतसङ्कल्पस्यापि व्रतपदवाच्यतेत्वभि-
 प्रायः शूलपाणेरित्याशङ्क्य निराचष्टे न च नागृहीतेति । शीदत्तादीनां
 मतेऽपीति स्वकर्तव्यविषयस्येति स्वकर्तव्यो यः सङ्कल्पविषयस्तस्येत्यर्थः ।
 तथात्वात् व्रतपदवाच्ये विशेषणत्वात् तथाच तन्मतेऽपि नागृहीतविशे-
 षणेति न्यायेन कर्मवाचित्वमप्यस्तीति कर्मणि व्रतपदप्रयोगो नानुपपन्न
 इति तन्मत्तदूपगमङ्गलितिति सङ्कल्पविषयत्वेन कर्मणां न व्रतपदवाच्यता,
 अपितु तत्तन् कर्मत्वेनैव व्रतपदवाच्यता । न च तत्र सङ्कल्पस्य विशेषण-
 त्ति न निरुक्तत्वायावभर इति, सङ्कल्पविषयत्वन्तु व्रतपदलक्षणमिति
 भावः । ननु सङ्कल्पविशेषणं कथं व्रतपदं शक्तिरित्यत्र चाह विनिगमक-
 स्त्विति । अथवा नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये चोपजायत इति न्याये
 निति विशेषणान्तरयिनो न विशिष्टेऽन्वय इत्यर्थः । तेन सङ्कल्पविशिष्टे

विषयो नियतसङ्कल्पो व्रतमिति लक्षणे स्वकर्तव्य-
विषयस्य तथात्वात् । विनिगमकतु प्रागुक्तवराह
पुराणयान्नवल्क्यादिवचनं (२३) ।

वस्तुतस्तु वाचनिकोऽर्थे न्यायानवताराद्यथावचनं हि
वाचनिकमिति । अतएव केनापि मुनिना संकल्पे
व्रतपदं न प्रयुक्तं किन्तु प्रवासादावेवेति । एवञ्च सं-
कल्पविषयस्य, अनन्तं पूजयेद्धरिमित्यादौ भावत्वं, नेत्ते-
तोद्यन्तमादित्यमित्यादौ चाभावरूपत्वं । ननु तर्हि

व्रतपदवाचत्वे सङ्कल्पस्यापि व्रतपदवाच्यत्वंभावशक्यमिति साधवेन
सङ्कल्पवाचित्वं व्रतपदस्येत्यर्थः । शोदनादीनामित्यस्यादौ व्रतपदस्य सङ्कल्प-
वाचितावादिनमित्ति पूरणीयं स्वकर्तव्यविषयस्य स्वकर्तव्यमंकल्पविषयस्य
तथात्वात् सङ्कल्पे विशेषणत्वात् तथाच तादृगन्यायेन स्वकर्तव्यकर्मणो
व्रतपदवाचात्प्राप्तिरिति न न्यायादर इति भावः । न्यायादरेपि तदुभयत्र
व्रतपदवाचात्वापत्तौ विनिगमकमपि कर्मणोव्रतपदवाचात्तायामस्तीत्याह
विनिगमकत्विति (२३) ।

ननु न्यायवलेनोभयार्थकं स्याद्व्रतपदमित्यत आह वचनं हि
वाचनिकमिति प्रेक्षावद्विरादृतमिति शेषः । वचनं व्यवहारः यदा वचनं
शक्तिः गोपदं भां वक्तौत्यादौ वचधातोः शतवर्धकत्वावगमात् तथाच
मुनिवचनाश्रयो दुर्बल इति भावः । केचित्तु वचनं मुनिवाक्यं वाच-
निकं श्रुतिमूलकं हि यतः, प्रतीयलवदितिगणः, श्रुतेः कथं वनवच-
मिति चेदत्र श्रेयान्तरसूत्रं, श्रुतेस्तु शब्दमूलकत्वादिति । अस्याः
श्रुतेस्तु श्रुतेरेव मन्त्रप्रमाणतो वनवचं शब्दमूलकत्वादिति, अस्य महतो
भूतस्य निश्चितमेतद्व्येदोऽजायतेत्यादिवैदिकशब्देन परमेश्वरप्रथोतत्वेन
स्वतः प्रामाण्यावगमादित्याहुः, अत्र व्रतपदं निरुक्तेतिकर्तव्यताविशिष्टे
न शक्तं पूर्वदिने एकमहात्त्वस्य सूर्यः सोम इत्यादि नियदनस्य च
सङ्कल्पपूर्वभावित्वेन व्रतपदार्थघटकत्वासम्भवात्, किञ्चित्तिकर्तव्यताया
वराहत्वं प्रज्ञाचर्यादिनियमस्यापि कुत्रापि चाश्रायणादिप्रति सदि

व्रतस्य क्वचिदर्थभावरूपत्वान्निषेधः कालमात्रकवृत्त्यस्यैवपि
विषयत्वं स्यादिति चेन्न तस्य केवलनिषेधविषयकत्वात् ।
अस्य तु संकल्पादीतिकर्तव्यतायोगित्वेन भावघटित-
त्वात्तत्र पूज्ये विधेर्वृत्तिरित्यस्यैव विषयत्वमिति (२४) ।

तिकर्तव्यतायामन्यवर्णाव्रतपदार्थता व्रतेश्वेतानि चत्वारित्युक्त्वा च
व्रताङ्गत्वमेव तेषां नियमानामन्यव्रतविशेषे नियमा उक्ताः, केचिच्च
व्रतसामान्ये तथाच व्रतपदस्य नानार्थता प्रसङ्गम्यात्, एवं कर्ममात्रस्य
संकल्पमूलत्वात् संकल्पविषयत्वमप्यव्यावर्तकं तथाच कुत्र व्रतपदस्य
शक्तिरिति चेत् मयेदं कर्तव्यमित्याकारकज्ञानविशेषस्य प्रवृत्तिहेतुतया
कर्मसामान्यमूलत्वेऽपि मयेदं कर्तव्यमित्यवधारणात्मकं विलक्षणं ज्ञान-
मत्र सङ्ख्यपदेन विषयणीयं यदपालनेन प्रत्यवायो भवति, अतएव वृणोति
भाच्छादयति स्वातन्त्र्या व्रतमिति रायमुकुटेन व्युत्पादितमेतादृश-
प्रयोगार्थस्य मयेदं कर्तव्यमेवेति नौकिकनियमेऽपि सत्त्वात् पुण्यजन-
कत्वे सति संकल्पविषयत्वं व्रतपदशक्यतावच्छेदकं वाच्यं, तथाच व्रत-
पदं योगरुद्धं तथोक्तममरमिहेन, नियमोव्रतमस्त्री तच्चीपवासादि पुण्यक-
मिति । नियम्यते निरुक्तमकल्पविषयीक्रियते यत् स नियम इत्यर्थः ।
अथ यज्ञादाविव चान्द्रायणादिवृत्ते स्वर्गादिफलकत्वश्रवणात् स्वर्गकामस्य
मयेदं कर्तव्यमिति संकल्पादेव प्रवृत्तिदर्शनात् निरुक्तज्ञानविशेषरूपसं-
कल्पविषयत्वाभावाच्चान्द्रायणादावव्याप्तिः पापनाशमात्तार्थितया क्रिय-
माणे वृत्ते पुण्यजनकत्वाभावादव्याप्तिश्च यैर्यव्रतैरपोहृतेत्यादिना प्राय-
श्चित्तात्मककृच्छ्रादीनां भनुना वृत्तत्वोक्तेः प्रसङ्गादितः क्रियमाणे वृत्ते
संकल्पाविषयत्वादव्याप्तियेतिचेत् तत्तत्कर्मविशेषेषु मत्वादिभिः शास्त्र-
कृद्भिर्व्रतपदपरिभाषाकल्पनात्, तत्परिभाषाफलम् निरुक्ततिकर्तव्यताया
वृद्धचर्यादिनियमस्य संकल्पस्य चाङ्गत्वलाभः व्रतपदेनोक्तेष्वयम् । वस्तुतो
यागत्वादेरिव व्रतत्वं जातिविशेषः व्रतपदशक्यतावच्छेदकः, एकादशीव्रत-
त्वादिकं तद्ग्राह्यजातिर्मरणविशेषेच व्रतपदपरिभाषा एतादृशेतिकर्तव्य-
ताकर्मकल्पविषयत्वादिकमितरमेदानुमापकं लक्षणमिति, चान्द्रायणादी
च निरुक्तमकल्पविषयत्वाङ्गीकारान्नाव्याप्तिरितिदिक् (२४) ।

जौमूतवाहनेनापि, एकादश्यां भोजने दीपं दर्शय-
न्नुपवासं नियमयति न चायं निषेध इतिकर्तव्यताविधाना-
न्निषेधे चेतिकर्तव्यताविरहाद्भ्रतपदाप्रयोगाच्चेत्युक्तं । यत्तु
निषेधप्रकरणस्य देवलवचने, न शङ्केन पिबेत्तीयं न खादेत्
कूर्मशूकरौ । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि,
इत्यत्र नञोनिषेधे मुख्यत्वाद्भोजनाभावः प्रतीयते नत्व-
भोजनसंकल्परूपं व्रतं, लज्जाप्रसङ्गात् । एकेनैव मतस्य-
पुराणकृता, दशम्यां नियताहारो मांसमैथुनवर्जितः ।
एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि, इति दशमी-
नियमपूर्वकं व्रतमभिधाय, रटन्तीह पुराणानि
भूयोभूयो वरानने । न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते
हरिवासरे, इत्यादि विधेरनन्यगतिकृतया निषेधकत्व-
मवश्यं वाच्यं, तथाच निषिद्धे भोजने दीपशयणं
निषेधातिक्रमजन्यतयैवोपपद्यमानं न फलश्रुत्या काम्य-

१ चक्ष, निषेधः कालमात्रक इत्यर्थः । नियमयति नियममेव स्फुटयति
न चायमिति, व्रतपदस्येति तेन नियमघटितत्वं विधेयत्वञ्च लभ्यं ।
निरुद्धस्य प्राप्तस्य न प्रमाणमितीति, न च नियमपूर्वको भोजनाभाव
एव व्रतत्वेनोक्तस्तदभिधानानन्तरं योषितेन न भोक्तव्यमित्यनेन प्रागुक्तस्य
व्रतकृत्वाभोजनस्य नित्यत्वं ज्ञायते इति युक्तमितिवार्यं, अन्नमाश्लिष्य
पापानि तिष्ठन्ति हरिवासर इतिवचनसहकारेण मत्स्यपुराणवचने
शक्तस्य व्रतमभिहितं तदग्नौ भोजनाभावमात्रपरतया न भोक्तव्यमित्युक्त-
मिति लभ्यते फलशयणन्तु व्रत एवेति, भोजनस्य निषिद्धतैवेतिमततात्-
पर्यात् । न खल्विति, भोजननिषेधकमुत्तरार्धमित्यनेनान्वयः । विधि-
योधितस्यैव धर्मत्वं धर्मजनकत्वात् निषेधपरत्वे तिङ्गा इष्टसाधन-
त्वायोधनात् न धर्मत्वम् । ननु न जलस्य भक्षयेदेकादश्यां न भुञ्जीत

तथा निरूढस्य व्रतस्य नित्यत्वे प्रमाणमिति । तच्चिन्तां,
न खलु, न शङ्केन पिवेत्तोयमित्यादिभिः संप्रतिपन्न-
निषेधभावेः साहचर्येणैकादशीभोजननिषेधकमुत्तरार्द्धं,
किंतु, एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयो रुभयोरपि । वनस्थ-
यतिधर्माऽयं शुक्लामिव सदा गृहीतिगोभिलवचने
धर्मशब्दसमभिव्याहारेणैकादश्यामुपवसेदित्यनेनैकवाक्य-
तया चोपवासविधायकं (२५) ।

न हि निषिद्धानां ब्रह्महत्यादीनां त्यागे कश्चिद्धर्मा
जायते किंतु भावरूपाङ्गानुगृहीतो निषिद्धो धर्मा भवे-
दिति । वैधोपवासे च, उपावृत्तस्य पापेभ्यो यश्च वासी-
गुणैः सह । उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जित

इत्यनयोः कोविशेषो येनैकस्य निषेधत्वमन्यस्य विधित्वमित्यत आह
एकादश्यामुपवसेदित्यनेनेति, तथाच नञाऽभावोयत्र बोध्यते तत्र निषेधता
यत्र च धातुनाऽभोजनं बोध्यते तत्र विधित्वमेकादश्यां न भुञ्जीते-
त्यत्र धर्मपदसरसात् उपवसेदित्यनेनैकवाक्यतया नञ्पदमभिव्या-
हृतधातुना उपवासो लक्ष्यते तत्र च निऽपदस्येष्टमाधनताबोधकतया
विधितुमितिभावः (२५) ।

भावरूपाङ्गानुगृहीत इति, एतच्च मुख्यव्रततुाभिप्रायेण व्रतायशक्ता
केवलाभोजनेनापि उपवासपदार्थसाराहोरात्राभोजनरूपस्य प्रधानसाराङ्गा-
भावेऽपि सिद्धिः, अतएव एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतद्धि वैश्वामित्युक्तं
तथा प्राणित्यक्तस्यो जन्मतिथावामिषं परिहरेदित्यादेर्धर्मतुं । प्रण-
स्येतिमानसपूजायवणकीर्तनादेरूपलक्षकं । व्रतपरतुं न व्रतत्वेनाभोजन-
मात्रस्योक्तत्वेन, अभोजनशङ्का अभोजनस्य निषेधमात्रपरत्वशङ्का, पूर्वं
दूषितत्वात्, अभोजनसमाननुष्ठानसाध्यत्वेन कृतिसाध्यत्वाभावादितिभावः ।
उपवासपरत्वे तु न स्वारसिकलक्षणा, अभोजनसामान्यपरत्वात् न भुञ्जीत
इत्यादिगुणविशेषयुक्ताहोरात्राभोजनरूपविशेषपरत्वादित्युक्तं । सामान्य-

इति भविष्यपुराणवचनेन भोगमावस्यैव वर्ज्जने प्राप्ते
वचनान्तरादहोरात्राभोजनस्यैव पापनिवृत्तिगुणवासयुक्तस्य
प्राधान्यमन्यभोगवर्ज्जनस्याङ्गत्वं । तथाच, सूतके सूतके
चैव प्रणम्य मनसा हरिं । एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतन्न
लुप्यते । आग्नेये, एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतद्दि वैष्णवं ।
अत्रैकादश्यामुपवासमावस्य व्रतत्वमुक्तं । एकादश्यां न
भुञ्जीतेत्यस्य व्रतपरत्वेन नाभोजनशङ्का, तस्याश्च पूर्व
दूषितत्वात् । ततश्च यथैकादश्यां न भुञ्जीतेत्यत्र वचना
न्तरादुपवासरूपव्रतपरत्वं तथा न भोक्तव्यमित्यत्रापि ।
वस्तुतस्तु वराहपुराणे एकादशीव्रतसन्दंशमध्ये न शङ्केन
पिबेत्तोयमिति न भोक्तव्यं न भोक्तव्यमिति वचनद्वय-
मभिधाय व्रताकरणे प्रत्यवाय उक्तः । न च पौनरुक्तभिया
तस्य निषेधकत्वमितिवाच्यं । तथात्वे, एतद्वचन एव न
भोक्तव्यमिति पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात् किन्तु वीषया
तस्यैव व्रतस्य नित्यत्वख्यापनमिति (२६) ।

अन्यथा निषेधः कास्यमात्रक इत्यादिनैवैकादशीक्षण
एव भोजननिषेधः स्यात् । न खादेत् कूर्मशूकरा

शब्दमा विशेषपरताया स्फुटतर्युक्तिमाह वस्तुतस्त्विति, प्रत्यवाय उक्तं
इति, तथाच न भोक्तव्यमित्यनेन प्रागुक्तव्रतमनूर्थं तदकरणे प्रत्यवाय
कथनसङ्गतिर्निषेधकत्वे प्रत्यवायकथनानन्तरं तत्र वक्तव्यता स्यादिति-
भाव, पौनरुक्तभिया तदनुधादस्य व्यर्थताभिया । वीषया न भोक्तव्य
मित्यादि वीसापदघटितवाक्येन ख्यापनमनुवाद (२६) ।

अन्यथा निषेधपरत्वे, स्यादिति दशमौविदादिस्यलीयभोजनपर
वचनविरोधात्प्रेषापत्तिरिति भाव । हरिवामरपदादिति एकादश्या-

वित्त्रय विशेषोबोधः, चक्राद्वितस्तु यः कूर्मी रोहितः
 कनकप्रभः । वराहः श्वेतवर्णस्तु त्रयमेतन्न भक्षये-
 दिति समुद्रकरधृतकूर्मपुराणवचनात्, बाल्यावस्थायां
 चक्राद्वितत्वेन तदानीं कूर्मसग्राभक्षत्वं । अश्रन्तीख-
 नुवृत्तौ हारीतः, महारण्यवासिनश्च वराहांश्चतयैवेति ।
 एवञ्च विवदन्ते अग्राम्यशूकरांश्चेति वशिष्ठोक्तं, श्वेता-
 श्वेततया व्यवस्थितं । कल्पतरुस्तु श्राद्धे नियुक्तानि-
 युक्ततयेति । विष्णुपासकसग्रातु सर्वथा निषेधो यथा
 वाराहे भगवद्वाक्यं, भुक्त्वा वराहमांसस्तु यस्तु मामुप-
 सर्पति । वराहो दशवर्षाणि भूत्वा वै चरते वने । यदपि
 हरिवासरपदादहोरात्राभोजनप्रतीतिर्निषेधः कालमात्रक
 इत्यनेन नैकादशीक्षणमतिवाह्य भोजनमिति । तदपि
 न किञ्चित्, यतो हरिवासरपदाहरितिथिरेकादश्येव प्रती-
 यते । तथाच स्कन्दपुराणं, प्रतिपत्प्रभृतयः प्रोक्ता-
 उदयादोदयाद्भवेः । संपूर्णा इति विख्याता हरिवासर-
 वर्जिताः । भविष्योत्तरे, हिताय सर्वलोकानां तिथि-
 मेकादशी स्वयं । निर्ममे स्वर्गरीरात्तु संयं वै वैष्णवी
 तिथिः । अथवा हरिवासरौ द्वादश्याः प्रथमः पादस्तत्र
 पारणं न कुर्यात् । तथाच विष्णुधर्मोत्तरे । द्वादश्याः

पक्षितदिनबोधकादित्यर्थः । तत्राभोजनबोधनेऽहोरात्राभोजनस्वैव
 प्राप्तिरित्यभिप्रायेणाहोरात्राभोजन प्रतीतिरिति । भोजनमितीति उक्त
 मितिमेव न किञ्चित्, न युक्तमित्यर्थः । प्रतीयते इति, नत्वेका
 दशीयुक्तदिनं येनाहोरात्राभोजनप्रतीति भगदितिमेव, तथाचेति हरि
 वासरपदमैकादशीपरत्व प्रमाणश्चेत्यर्थः । विष्णुतत्परइति एवञ्चेत्तदेव

प्रथमः पादो हरिवासरसञ्चितः । तमतिक्रम्य कुर्वीत
पारणं विष्णुतत्परः । (२०)

अथैकादशीव्रतं नित्यं काम्यञ्च । गोविन्दमानसो-
च्चास-कृतप्रमहार्णवयोर्भविष्योत्तरे, एकादशीव्रतं नाम
नित्यं वा काम्यमेव वा । कथं वा क्रियते तत्तु नियमो-
वात् कौटिल्य इत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नमभिधाय, अहन्ते
कथयिष्यामि शृणु पाण्डुकुलोद्भव । नित्यमेतद्व्रतं नाम
कर्त्तव्यं सार्व्वर्णिकं । वाञ्छद्भिः सर्व्वदा सद्भिः पुरुषार्थ-
चतुष्टयं । न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे,
इति श्रीकृष्ण-प्रतिवचनमभिहितं, अत्र नित्यमिति श्रव-
णान्नित्यात्वं पुरुषार्थचतुष्टयमिति श्रवणात् काम्यत्वञ्च ।
कालमाधवीये ब्रह्मवैवर्त्तः, इति विज्ञाय कुर्व्वीताव-
श्यमेकादशीव्रतं । विशेषनियन्नाशक्तोऽहोरात्रं भुक्तिव-
र्जितः । निष्टहीतेन्द्रियः शुद्धोऽसहायोविष्णुतत्परः ।
उपोष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नात्र संशयः । शक्तौ तु
कात्प्रायनः, शक्तिमांस्तु नरः कुर्यान्नियमं सविशीपकं ।
कृत्यकल्पलतायां भविष्यपुराणं, युधिष्ठिरउवाच । एका-
दशीव्रतं देव नित्यं वा काम्यमेव वा । तन्मो कथय
गोविन्द श्रोतुं कौतूहलं मम । श्रीभगवानुवाच । नित्या-

वाक्यतया हरिवासरे न भुञ्जीत इत्याद्यापि पारणपरत्वसम्भवात् इति,
एकादशीव्रतमतिवाह्यं भोजनमित्यत्र दीपस्तु प्रागुक्तं एवेति
बोधं (२०) ।

एकादशीव्रतस्य नित्यत्वं साक्षाद्वचनमभिधातुमाह अथैकादशीव्रत-

मेतद्गत नाम कर्त्तव्यं सार्व्वर्गिकं । सर्वांशमार्शा
सामान्य सर्वधर्मेष्वनुत्तमं । एकादश्यां न भुञ्जीत
पचयोरुभयोरपि । एवञ्चैकादशीव्रतस्य नित्यत्वेऽपि शक्तेन
तदङ्गतया संयम-पारणादिनियमोऽवश्यमनुष्ठेयः (२८) ।

अथ वृद्धिश्राद्धसविषयः । ननु व्रतस्य वेदिकत्वेन,
नानिष्टा तु पितॄन् श्राद्धैः कर्म वैदिकमारभेदिति
शातातपवचनादारम्भे कथं न वृद्धिश्राद्धं, उच्यते,
नेद श्राद्धविधायकं गौरवात् किन्तु यत्र कर्मणि वचन-
न्तरप्राप्त श्राद्ध तत्र पौर्वापर्य्यमात्रविधायकमिति ।
अथैव, नाष्टकामु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ।
न सोप्यन्तीजातकर्मप्रोपितागतकर्मसु, इत्यादिना
छन्दोगपरिशिष्टोक्तनिषेधमनूपपत्तिस्तत्तत्कर्मणि श्राद्ध-
विधायकाभावात् । सोप्यन्ती सोप्यन्तीहोमः स च
सोप्यन्ती शूलायन्तीसामन्नप्रसवां ज्ञात्वा होमः, पुप्रसव
इत्यास्माद्घातोरिति भट्टभाष्यदर्शनाहन्त्यादिः । मैवं
तेष्वपि गोभिलेन स्तोत्रगृह्यकर्मत्वेन श्राद्धविधानाद्यथा,

मिति । नित्य प्रत्यवायजनकीभूताभाषप्रतियोगि, काम्य पक्षजनक,
भुक्तिर्भोजन, विशेषनियमाशक्त इत्यत्र विशेषपदोपादानात् हरिस्मरणदेः
सत्त्वमाविष्कृत, धन्यथा वैष्णवव्रतत्वानुपपत्ते, तेषामशीचेऽपि कर्त्तव्यत्वस्यो
क्तत्वाच्च, अतएव परवचने विष्णुतत्परइत्युक्त सर्वधर्मेष्वनुत्तममिति काम्य
त्वञ्च सूचयति । शक्तेनिति, नित्य कर्म यथाशक्तीतिश्रवणात्, अपिका
रात् काम्यतया सूतरामवश्यमनुष्ठेयता (२८) ।

एकादशीव्रतस्य वैदिकत्वेन वृद्धिश्राद्धप्रमत्तावाह अथेति, गौरवादिति,
विधिरूपने गौरवात् कर्मविषयत्वेन वचनमार्थस्य विधेरकल्पनादिति
भाष । तदेषोपपादयति यथेत्यादि, अष्टकामु माग्दिकर्त्तव्ययागविशेषेषु

सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्तीति, अस्यार्थः सर्वाण्येव वक्ष्य-
माणानि कर्माण्यन्वाहार्यवन्ति, अन्वाहार्यं नान्दीमुख-
श्राद्धं दक्षिणा च तदुभययुक्तानि । तथाच गृह्यान्तर,
अच्छ्राद्धं कर्मणामादौ याचान्ते दक्षिणा भवेत् । अमा-
वास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते । अतएव छन्दोग-
परिशिष्टकृता यानि पथ्युद्देशानि तानि सर्वाणि गोभि-
लीक्तानि । अत्र जातकर्मणि श्राद्धनिषेधात्तत्र तद्विधा-
यक वचनं शाख्यन्तरीय । न चैव सध्यावन्दनादेर्गोभि-
लीकत्वात्तत्र कथं न वृद्धिश्राद्धमिति वाच्य, यस्मादथातो
गृहाकर्माण्युपदेक्ष्याम इत्यादि पुनर्यज्ञविवाहयोः
पुनर्यज्ञविवाहयोश्चेत्यन्तसूत्ररूपगृह्याद्विन्न एव अथातः
सध्यारोपासनविधिं वक्ष्याम इत्याद्यमावास्यायां सर्व-
ममावास्यायां सर्वमित्यन्तग्रन्थः सध्यान्वानतर्पणश्राद्ध-
विधायकः । उभयवैव शेषसूत्रे द्विर्ब्रह्मं ग्रन्थसमाप्त्यर्थ-
मिति तद्वाच्यव्याख्यान । एवञ्च गोभिलानुक्तेष्वप्यत्र प्राग-
नादिषु यद्वृद्धिश्राद्धं तन्मूलमासतत्त्वे मत्स्यपुराणादि-
वचनाद्विद्वत् । तर्हि न श्राद्धे श्राद्धमित्यत इति
पथ्युद्देशानुपपत्तिरिति चेत् सत्यं गृह्येऽप्यन्वष्टकादि-
श्राद्धविधानात् । तस्मादेकादश्यादित्रते गोभिलगृह्या-
नुक्तत्वादिशेषवचनाभावाच्च न वृद्धिश्राद्धमिति (२६) ।

याद्वि अन्वष्टकादिश्राद्धे । अमावस्या अमावास्या विहित पिण्डपितृव्यत्र
श्राद्धञ्च, तत्र द्वितीय अमावस्याश्राद्ध । पिण्डान्वाहार्यक श्राद्ध क्षीणे
राजनि शस्यते इति छन्दोगपरिशिष्टात् । पथ्युद्देशानुपपत्ति रिति
अमावस्यादिश्राद्धस्य पुनर्यज्ञविवाहयोश्चित्यन्तसूत्रानुक्तत्वात् (२६) ।

अथोपवाससमन्वयः । भविष्ये, उपावृत्तस्य पापे-
भ्योयस्तु वासोगुणेः सह । उपवास. स विज्ञेयः सर्वभोग-
विवर्जितः । उपावृत्तस्य निवृत्तस्य पापेभ्यः पापकर्मभ्यः ।
मैथिलास्तु दोषेभ्य इति पठित्वा दोषेभ्योराग द्वेष-मात्-
सर्यादि-निषिद्धात्मकाधर्मेभ्य इत्यर्थमाहुः । गुणानाह
गोतमः, दया सर्वभूतेषु चान्ति-रनसूया-शौच-मनायासो
मङ्गल-मकार्पण्य-मस्पृहा चेति कुर्यात् । दयादि-
लक्षणान्याह बृहस्पतिः । परे वा वशुवर्गे वा मित्ते
द्वेष्टरि वा सदा । आत्मवद्वर्तितव्यं हि दयैवेया
प्रकीर्तिता । परे उदासीने । आपत्सु रक्षितव्यन्विति-
कल्पतरौ पाठः । आत्मवदिति व्यक्तमाह दत्तः ।
यथैवात्मा परस्तद्वद्द्रष्टव्यः सुखमिच्छता । सुखदुःखानि
तुल्यानि यथात्मनि तथा परे । बृहस्पतिः, बाह्ये
आध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् । न
कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता । न
गुणान् गुणिनोहन्ति स्तौति मन्दगुणानपि । नान्य-
दोषेषु रमते सानसूया प्रकीर्तिता । अभक्ष्यपरि-
हारस्तु संसर्गश्चायं निन्दितेः । स्वधर्मे च व्यवस्थानं

उपवाम समन्वय उपवासपदयोगार्थ । वाम स्थिति सत्तेति यावत्,
अनेनोपवासस्य भाररूपत्व, गुणं मह सामानाधिकरणप्रमत्त्येन गुणैर्वि-
शिष्ट, भोगोभोजनादि तद्वर्जनमहोरात्रापच्छेदेन । आत्मवदिति
तुल्यत्व चेदास्यदतया । तुल्यानीति यथा आत्मसुखे इच्छा तथा पर
सुखे, यथाप्राप्तदु खे द्वेषस्या परदुःखेऽपीति, आध्यात्मिके अन्त करणे ।
न कुप्यति दुःखोत्पादकाय न वा हन्ति न दुःखोत्पादक यथाबुद्ध्या सा

शौचमेतत् प्रकीर्तितं । शरीरं षोडशते देन सुशुभेनापि
 कर्मणा । अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते ।
 प्रशस्ताचरणं निचमप्रशस्तविवर्जनं । एतद्वि मङ्गलं
 प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । श्लोकादपि च दातव्यमदी-
 नेनैव चात्मना । अहन्यहनि यत् किञ्चिदकार्पण्यं हि
 तत् स्मृतं । ययोत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽप्यल्लवस्तुना ।
 परस्याचिन्तयित्वायं साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता । देवी-
 पुराणं । तद्भानं तज्जपः ज्ञानं तत्कथाश्रवणादिकं ।
 उपवासकृतोद्देशेते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः । सर्वभोग
 विवर्जितः शास्त्राननुमतनृत्यगीतादिसुखरहितः । अत्र
 मैथिलाः, बृहशतातपो भोगविशेषान् प्रतिप्रसूते यथा,
 गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनं, उपवासेन दृष्येत
 दन्तधावनमञ्जनं । गौडीयश्रुतिः, उपवासे तथा श्राद्धे
 न खादद्दन्तधावनं । दन्तानां काष्ठसंयोगोद्दहत्यासप्तमं
 कुलं, अत्रयोगीश्वरः दन्तानांकाष्ठसंयोगोनिषिद्धः पर्णा-
 दिना दन्तधावनमिति विरोधं परिजाहारेति वदन्तो नज्यर्थं
 व्याचक्रुः (३०) ।

क्षमा इत्यर्थ, दहा सा कोपाद्यभाव । इन्ति अपन्नपति, अन्यदीपेषु
 अन्यदोषश्रवणादिषु । अत्यन्तमित्यस्य षोडशे इत्यनेनान्वय, तत्र
 कुर्वीति अत्यन्तशरीरयोडाज्यतिरक्षेण गभकरण मनायाम इति
 यावत् । सन्तुष्टिरस्पृहा । तद्वानमित्यादी तत्पद यद्देयताकोपकाम-
 स्तत्परं । उपवासकृते उपवासनिमित्ताय । शास्त्राननुमतेति तथाच
 केशवाप्ते नृत्यगीतवाद्यादिवमित्यादि शास्त्रात् कार्यामेवेति । नज्यर्थं
 व्याचक्रुति उपवासे उपवासदिने एतद्गन्धादिकं न दृष्येते-
 त्यर्थः (३०) ।

पकरणार्थं हि पुत्रस्योत्पादनश्रुतिः । चतुर्थाष्टवर्जनं
प्रशस्तपुत्रार्थं चतुर्थीप्रभृत्युत्तरोत्तरां प्रजानिःश्रेयसार्थमि-
त्यापस्तम्बवचनात्, तदनर्थिनस्तु महाभारते, स्नातां

नियोजय निमन्त्रा यावपूर्वं व्याधीति चार्थान्तर निमन्त्रणस्तु वा यावे
अरम्भ स्यादिति श्रुतिरित्यनेन निमन्त्रणस्यारम्भरूपत्वात् तदनन्तर विधे
पतो व्यायानिषेध आहपूर्वमिति पूरणात् निमन्त्रणोत्तर देवात् आवा
सम्पत्तो तद्दिने व्यायानो न दीय, अत्र कर्तृद्वयमभिप्रेत्य चकारद्वय सुस
ङ्गत चकारद्वयेन निमन्त्रणपूर्वं तयोर्व्याये दोषसूचन, यद्वा निमन्त्रणपूर्वं
व्यायवर्जनस्याङ्गत्वेपि तद्वानावङ्गहानिमात्र उक्तममुच्चार्यकथयार एत
न्निन्दार्थवादश्च प्रायश्चित्तावश्यकत्वाय नतु आवासिदि, परन्तुभयदिने
व्यायवर्जनस्याङ्गत्वात्तदभावे फलत्रैगुण्य, प्रतिनिषेध कर्तुं प्रतिरूपतया
तिशक्तव्यायवर्जन, तद्वदावश्यक प्रतिनिधिनियोगकर्तुर्व्यायवर्जनादिक
नाङ्गमिति तदभावे क्षतिविरह इति दिक् । व्याय क्रियानिष्पत्तिरूप
स्तत्रैव व्यायपददृष्टेः एवञ्चाध्वनीनोभवेदश्च पुनर्भोजी तु वायम ।
द्यूतक्रमं चरोगी म्यात् पाठादायु प्रहीयते । दाम निष्फलतामेति
प्रतिप्राही दृष्टितां । कर्मज्ञज्जायते दासो मैथुनी शूकरो भवेत् । इति
वायुपुराणवचने मैथुनपद स्त्रीस्त्रणादिपर, एतन्मैथुनमष्टाङ्गमित्यनेन
तत्रापि मैथुनपदगौणतास्त्रीकारात् तत्राष्टाङ्गत्वमष्टविधत्वं तेन तदेक
स्यापि ब्रह्मचर्यघातकत्वं तत्र स्त्रणादिसप्तानामनुरागकृतत्वे दोषत्व
नान्यथा क्रियानिष्पत्तेस्तु सर्वथैव दोषत्व अनुरागत्वञ्च सन्धीगच्छाविशेषा
धीनतन्माधनताज्ञानविशेषत्व अधीनत्वञ्च साक्षात् परम्परया याञ्च
तेन सन्धीगच्छाविरहदशायासपि तदधीनज्ञानजसंस्कारजमपि ज्ञान
मनुरागपदवाच्यं श्रेय न चाष्टाङ्गमैथुन एवानुरागकृतत्वविशेषण अनु
रागकृतत्वैतदित्यनेनोक्तमिति वाच्यं तत्र क्रियानिष्पत्तावनुरागकृतत्व
मुक्ततास्त्रीनेतरत्वेत्यत्र तात्पर्यात् यावस्थले ऋतुफालीनमपि त्यज्य
मित्युक्त, अथ मितान्नगाया यावदिने ऋत्वभिगन्नमनुक्त तन्निरवकाश
स्यनपर अतएव शङ्खिलिखितवचने तदहीरात् परिहरेदित्युक्त सम्भावित

चतुर्थदिवसे रात्रौ गच्छेद्दिव्यदशः । शङ्खः, शुद्धा भर्तुर्द-
तुर्येऽङ्गीति (३३) । अथैकादशीभोजननिन्दा—

विष्णुधर्मीत्तरे, एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभ-
योरपि । एकादश्यां हि भुञ्जानो विष्णुलोकाञ्छ्रुतो-
भवेत् । तथा, प्रतिपत्तौ स भुङ्क्ते तु क्लिष्टिषु
श्वानविट्समं । एकादश्यां द्विजश्रेष्ठ यो भुङ्क्तेऽङ्गं
द्विजोमनाक् । भविष्ये, यानि कानि च पापानि
ब्रह्महत्यादिकानि च । अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते
हरिवासरे । अद्यं स केवलं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते हरिवासरे ।
तद्दिने सर्वपापानि भवन्तान्नाशितानि च । सनत्कुमारः,
मद्यपानान्मुनिश्रेष्ठ पातैव नरकं व्रजेत् । एकादश्या-

रात्रान्तरगमनस्यलाभिप्रायेणेति बोध्यं । पितृभिः सह मञ्जतीति श्रवेद-
तत्त्व (३३) ।

यस्तुषामोगुणैः सहित्यत्र वासपदमहोरात्राभोजनं लक्षयति अन्वयाऽध्या-
वर्तकतापत्तेः, एवञ्चाहोरात्राभोजनमेव सुखाविशेषतयोपवासपदार्थं,
दोषवर्जनं गन्धमाल्यादिभोगवर्जनञ्च वैधोपवासेऽङ्गं गन्धमाल्यादेरेक-
भोगत्वेन विपरणात् अतएव उपवासपदाहोरात्राभोजनपदयोः पर्या-
यतामभिप्रेत्य एकादश्यां न भुञ्जीत इति क्वचिन्निर्दिष्टं क्वचिच्च
एकादश्यामुपवसेदिति, स चोपवासः साङ्गशेदुव्रतं तत्र च सर्व-
दोषतत्वे मूल्यफलकं सर्वत्रैकादश्या भोजननिन्द्याहोरात्राभो-
जनस्यैव नित्यत्वं बोधयति । फलजनकत्वाच्च न निषेधरूपतां किन्तु
देशमन्तरेण नियममन्तरेण च केषनाहोरात्राभोजने जातेऽपि भोजन-
निवन्धनं पापं नोत्पद्यते किन्तु व्रताकरणनिवन्धनं पापमुत्पद्यते
व्रतस्य नित्यत्वेन बोधनात् पुण्यामपि स्वल्पं जायते प्रधानस्य उपवासस्य
कृतत्वात् अतएव सर्वत्र भोजनस्यैवातिशयनिन्दाकृत्येति स्मर्येत इति,
दोषशुती नित्यत्वं वचनन्तं नातिक्रमेत् न त्यजेत् इत्युभयत्रापि नञ्

झकामस्तु पितृभिः सह भजति । अत्र दोषश्रुतेर्नि-
 त्यत्वं अतएव यदकारणे प्रत्यवायस्तन्नित्यमित्युक्तं । तथाच,
 नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् । उपेत्याति-
 क्रमे दोषश्रुतेरत्वागदर्शनात् । फलाश्रुतेर्योषया च
 तन्नित्यमिति कौर्त्तितं । इत्यष्टधा नित्यत्वसाधकं ।
 अतएव माधवाचार्य्येणात्रैवोपवासे सर्व्वमुदाहृतं ग्रन्थ-
 गौरवभयान्न लिखितं । यत्तु फलाश्रुतेर्नित्यत्वमभिहितं
 तत् फलाश्रुतौ विश्वजिन्नायात् स्वर्गः कल्प्य इत्यनेन
 विरुध्येतेति (३४) ।

स च न्यायोपया, विश्वजिता यजेतेत्यादि श्रूयते,
 अत्राश्रुताधिकारं लिङ्गप्रकरणालम्बाधिकारश्चोदाहरणं,
 निषेधे हि सामर्थ्यात् प्रवृत्तक्रियोऽधिकारी लभ्यते

यत्तवदनिष्टाननुबन्धित्वाभाषस्य बोधनाद्वाचनिक, नित्यादिपदवटिते तु
 तत्पदवैयर्थ्याभिया नित्यत्व कल्प्य फलनायवणखले च इष्टसाधनता-
 ज्ञानं विना प्रवृत्त्यन्वयानुपपत्त्या प्रत्यवायानुत्पत्तिरूपेष्टसाधनत्वकल्पमा-
 न्नित्यत्वं (३४) ।

अत्र न्याय इति विश्वजिदधिकरणन्याय इत्यर्थ, विश्वजिता यजेतेतीति,
 एतद्वाच्यमुदाहरणमित्यन्वय, उदाहरण अधिकाथ्यध्याहारि दृष्टान्त,
 तथाच यद्यदश्रुताधिकारत्वे सति लिङ्गप्रकरणालम्बाधिकारं वाक्यं
 तदध्याहार्याधिकारकं, यथा विश्वजिता यजेत इति श्रुतिवाक्यमित्यर्थः
 अश्रुताधिकारमित्यादिद्वय तद्राक्ष्यविशेषणं अश्रुतोऽधिकारी यत्र तद
 धिकारबोधकपदाभावात् लिङ्गते व्यज्यतेऽनेनेति लिङ्गं ज्ञापकं तेन
 प्रकारेण चालम्बाधिकारश्च अत्र लिङ्गप्रकरणयोरेवावज्ञापनाय, लिङ्ग-
 प्रकरणालम्बाधिकारस्यलमाह निषेधे हीति, सामर्थ्यादश्रुताधिकारत्वे
 सति काल्पविशेषावच्छिद्यतयानुक्तपेदिकलिङ्गान्वितनज्पदतान्पर्य्यपिप-
 यार्थत्वादिरूपनिङ्गात् प्रवृत्तिमत्त्वाभाव्यत्वस्य निषेधे ज्ञाभात् । प्रवृत्तक्रियः

अङ्गविधिषु प्रकरणादिति न चिन्तोऽधिकारी, एवं सतीह सन्देहः किं नियोज्योऽध्याहृत्यतां नवेति (३५) ।

अत्र च लोके द्वारमित्यादौ क्रियया विना कारकाकाङ्क्षायामन्विताभिधानापर्थ्यवसानाद्युक्तोऽध्याहारः । इह तु विषयेण कार्यस्यान्विताभिधानपर्थ्यवसानादनध्याहारे प्राप्ते, उच्यते अत्राप्यभिधेयापर्थ्यवसानं द्वाराभि-

प्रवृत्तयोग्याधिकारी लभ्यते इत्यर्थं, यद्वा मामर्थ्यात् निविध्यमानक्रियायोग्यत्वरूपलिङ्गात् लभ्यतेऽनुमीयते, न चिन्तो प्राप्तः, नियोज्यः विधिनिर्णय विधिना नियोज्यते प्रयत्नते विधिजन्यप्रवर्तकज्ञानवान्, प्रवर्तकज्ञानं अमुकफलकामनावती ममेदं कार्यमितिबोध, तत्र विधिनः कार्यत्वं बोधनीयं तदेकदेशकृतौ फलविशेषकामनाविशिष्टस्यान्वये तदुत्तरकाल आत्मनः कामनावत्त्वं प्रतिमन्वाय कामनावती ममेदं कार्यमिति प्रवर्तकज्ञानं भवतीति परम्परया फलकामनावान् विधिनिर्णयः सोऽत्राधिकारी नवेति सन्देहः अध्याहृत्यतामिति, सोऽत्राध्याहृत्योऽनवेति सन्देहः (३५) ।

लोके लौकिके कारकाकाङ्क्षायां कारकपदोत्थापितक्रियान्वितस्वार्थबोधेच्छाया सत्यामिति शेष, क्रियया विना क्रियोपस्थितिं विना अन्विताभिधानापर्थ्यवसानात् आकाङ्क्षितशाब्दबोधानिर्वाहात्, अध्याहारः पिधेहीत्यादिक्रियापदाध्याहार इह तु विश्वजिता यजितेत्यादौतु, तु भिन्नक्रमे, विषयेण अन्वययोग्येन विश्वजिदादियागरूपेण कार्यस्य लिङ्ग्यापूर्वस्य अन्विताभिधानपर्थ्यवसानात् अन्विताभिधानेनान्वयबोधेन विश्वजिदयागविषयकं कार्यमित्याकारकेण पर्थ्यवसानात्, आकाङ्क्षितशाब्दबोधमभाप्ते अन्ध्याहारे फलविशेषकामादिरूपनियोज्यस्य तद्वोधकपदस्य वाऽनध्याहारं प्राप्ते पूर्वपक्षिते । उच्यते मिहान्त इति शेष । अत्रापिति अभिधेयापर्थ्यवसानं आकाङ्क्षितशाब्दबोधानिर्व्यथा आकाङ्क्षाया अनिहतिः । द्वारेति द्वारमित्यत्र पिधानापर्थ्याहारं विना द्वारस्य अभिधानापर्थ्यवसानं आकाङ्क्षाया अनिहतिरिति अभिधेयापर्थ्यवसानद्वारा अभिधानपर्थ्यवसानमेवेति पाठे सुगम । नियोज्या-

धानापर्यवसानमिव, कार्यं हि साध्यत्वेन कृतिनिरूप्यं नरव्यापाररूपा च कृतिः सा यथा स्वसाध्यधात्वर्थ-
निरूप्या एवं स्वाश्रयनरनिरूप्या च तदेव कृतेः कर्तापि
कार्ये कृतिद्वारा स्वसम्बन्धित्वेन निरूपक इति तन्त-
र्भाव्यैव नियोगधीः (३६) ।

एवञ्च रयोगच्छतीत्यादावाख्यातस्य व्यापारलक्षणा ।
तदुक्तं भट्टपादैः, स्त्रीत्वाभावेऽपि शब्दादौ टावादि-
प्रत्ययोयथा । प्रयुज्यते तथाख्यातं यत्राभावेऽप्यचेतने ।
बोद्धृशब्दादिगतं यत्र रयादावुपचर्यया । उपपाद्यः
प्रयोगोऽत्र मुख्यार्थानुपपत्तितः । न चासावबोद्धात्मनः
कार्येण सम्बन्धः स्वतन्त्रेण सम्बध्यते स्वसम्बन्धिकार्य-
बोधा च नियोज्य, इति सोऽध्याहार्य इति स्थिते चिन्ता

धाहारनिवर्त्याकाङ्क्षां दर्शयति कार्यं हीत्यादि कृतिनिरूप्यं कृतिमाकाङ्क्षं
कार्यं ज्ञाति किमस्य बाधनमित्याकाङ्क्षीदयात् नरव्यापाररूपेति, कृतिश्च
नरममवेत नरकार्यत्वर्थः । सा कृतिः स्वसाध्यधात्वर्थनिरूप्या स्वसाध्यत्व-
रूपसम्बन्धगालिधात्वर्थमाकाङ्क्षा एवं ममवेतकार्यत्वेन स्वाश्रयनरनिरूप्या
स्वाश्रयनर माकाङ्क्षा । कर्तेरित्यस्य निरूपक इत्यनेनान्वयः कृतिपदं कार्य-
परं एवञ्च कार्यकृतिकर्तृणां परस्परसम्बन्धिनां परस्परकाङ्क्षा दर्शिता तं
कर्तारं नियोगधी, कार्यान्वित कृतिरूपव्यापारानुयवोधः (३६) ।

एवञ्च कर्तृव्यापारद्वारा कार्यनिरूपकत्वे च व्यापारलक्षणा अन्यथा
कर्तृक्रिययोर्व्यापारसाक्षात्त्वेन व्यापारोपस्थितिं विना शाब्दबोधा पर्य-
वसानात् । स्त्रीत्वाभावेऽपि टावादिप्रत्ययवाच्य योन्वादिमत्त्वरूप स्त्रीत्वा-
भावेपि शास्त्रीयस्त्रीत्वादौ लक्षणया टावादिप्रत्ययो यथा प्रयुज्यते
इत्यर्थः, शास्त्रीय स्त्रीत्वञ्च शास्त्रकारीय स्त्रीपदपरिभाषाविषयत्वं ।
यत्राभावेऽपि व्यापारलक्षणया प्रयुज्यते इत्यर्थः । सतान्तरमाह रयादावुप-
चर्यया-स्वममवाच्यत्वप्राप्त्यलक्षणपरम्परसम्बन्धान्वितमभिप्रेत, सुर्या-

किं सर्व्वेषामध्याहार उत एकस्येति तत्राविशेषात् सर्व्वेषामिति प्राप्ते, उच्यते, एकेनाकाङ्क्षागान्तेरेकस्येत्वेवं स्थिते विचारः किं यस्य कस्यचिन्नियोज्यस्याध्याहार उत स्वर्गकामस्येति तत्राविशेषादनियमे प्राप्ते (३७) ।

उच्यते, स स्वर्गः स्यात् सर्व्वान् प्रत्याविशिष्टत्वा-

र्यानुपपत्तित मुख्यार्थस्य साक्षात् सम्बन्धेन बाधात् यद्वा तात्पर्य्यविषयवीधानुपपत्तेरिति, ननु भवतु कर्त्तृकाङ्क्षया शीचादिमान् अध्याहार्य्य इत्यात आह नचेति नहीतार्थं अवीद्वात्मन प्रवर्त्तकाज्ञानरहितस्य स्वतस्वरूपतः कार्य्येण सम्बन्ध कृतिमाध्याहार्य्यरूपत्वेन सत सम्बन्धाभावेन, यद्वा स्वत इत्यनन्तर अत इति पूरणीय स्वतम्बन्धाभावादिति तदर्थं तेन कार्य्येणति, स्वसम्बन्धिकार्य्यवीडा च स्वसम्बन्धितया सकृत्ति साधयता कार्य्यस्यापूर्व्वस्य यागादेय योडा च नियोज्य फलविशेषकामनायान सम्बन्धते इतरनेनास्यानुय, सम्बन्धते शाब्दवीधेऽनीयते, तथाच फलविशेषकामस्यानुये कार्य्याननुष्ठानप्रसङ्ग इति भावः, स फलविशेषकामनावान्, यद्वा ननु नियोज्यान्वयस्वीकारेऽपि कथं तदध्याहार इत्यात आह नचेति, अवीद्वात्मन आकाङ्क्षितम्यात्मन कर्त्तुं कार्य्येण सम्बन्ध कृतिमाध्याहार्य्यरूप स्वसम्बन्धिकार्य्यवीडा नियोज्यस्य स्वत प्रागुपस्थिति विना तेन कार्य्येण सम्बन्धते इति स नियोज्योऽध्याहार्य्यत इत्यर्थः । इदमुपलक्षणं फलविशेषकामस्यानध्याहार फलविशेषस्यानुपस्थितौ निदर्शयता योग्यत्वरूपत्वं वा फलविशेषात्मकेष्टसाधनत्वस्य यागेऽपि भाव प्रेक्षावता यागे प्रवृत्तिर्न स्यादिति विधेरनुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तिरिति । इति स्थिते इति मिदं नियोज्याध्याहारे चिन्ता सशय मध्यमा सकलफलकामाना एकस्य एकफलकामस्य । विचार विकल्पः । अविशेषात् त्रिनिगमकाभावात् (३७) ।

उच्यते इति, नियोज्याविशेषणतया यत्कल्प्य फल स स्वर्गं सर्व्वान् सुखविशेषान् प्रत्याविशिष्टत्वात् सकलसुखविशेषनिरूपितस्य विशिष्टत्वस्य विशेषस्य वैलक्षण्यस्याभावात् यद्वा सर्व्वान् प्रत्याविशिष्टत्वात् सकलसुखनिरूपितमाजात्वादिति । तथाच फलान्तरेषु यादृशं सुखं तत्तज्जातीयं

दिति जैमिनिसूत्रात् स्वर्गकामएवाध्याह्वार्यः विशेषो हि
 न गम्यते पुरुषाणां सुखाभिलाषित्वात् दुःखनिवृत्तेरपि
 तत्रैवान्तर्भावात् दुःखनिवृत्तिस्तु न सुखाविना भूता
 सुप्तौ स्यामपि तस्यां सुखजन्मादर्गनात् । अनव-
 च्छिन्नसुखस्य स्वर्गत्वात् तस्य च सर्वसुखविशेषान् प्रत्य-

सुखानां स्वर्गं मन्त्रवादितिसूत्रार्थं विद्वणोति विशेषोहीति, स्वर्गकल्पने
 विनिगमक हीत्यर्थः । सुखाभिलाषित्वात् अन्वेष्यानधीनतया सुखे
 पूतकटेच्छावच्चात्, ननु दुःखाभावेऽपि स्वतश्च्छा भवतीति तत्र कथं
 मोत्कटेच्छा इत्यत आह दुःखनिवृत्तेरपीति, तत्रैव सुख एवान्तर्भा-
 वात् सुखे नत्यपि सत्त्वनियमात् न सुखाविना भूता सुखाविना
 तिष्ठतीति, ननु तावता स्वर्गं कथमिच्छां तत्राह अनवच्छिन्नेति अन्व-
 च्छिन्नश्चनपि स्वर्गकल्पने विनिगमक बोध्यं केचित्तु सुवार्थमेवमाहु-
 मर्थान् पुरुषान् प्रति अविशिष्टत्वात् स्वतश्च्छाविषयत्वेनाविशेषादिति ।
 तदुक्तमिति दुःखानवच्छिन्नसुखस्य स्वर्गत्वमुक्तमित्यर्थः । न दुःखेन स
 भिन्नं स्वावच्छेदकशरीरावच्छेदेन स्वप्नमवादिममवेतत्वमन्वयेन दुःख-
 यद्विन्नं न च यत्र द्विविधतावस्थायिखरण्डशरीरावच्छेदेन सुखमेवोत्-
 पन्नं न तु दुःखं तदनन्तरं तच्छरीरविनाशेन तदवयवधारणशरीराव-
 च्छेदेन दुःखमुत्पन्नं यस्य तस्य तत्खण्डशरीरावच्छिन्नसुखस्यापि स्वर्ग-
 थापत्तिरिति वाच्यं, स्वावच्छेदकशरीरपदेन स्वावच्छेदकहृत्तिशरीरत्व-
 व्याप्यजातिमतोविवक्षणात् स्वावच्छेदकशरीरहृत्तिद्रव्यत्वादिकमादाया
 मन्ववधारणाय शरीरत्वव्याप्यत्व जातिविशेषण तादृशी जातिव्यावस्था-
 भेदेन स्थूलशरीरहृत्तिदेवदत्तत्वादिरूपा, एवञ्च निरुक्तखण्डशरीरस्य
 तत्पूर्वापरकालीनतत्पुरुषीयं दुःखावच्छेदकशरीरहृत्तिशरीरत्वव्याप्य
 जातिमत्त्वात् न तदवच्छेदेनोत्पन्नसुखेऽतिव्याप्तिः । न च यस्तमनन्तर
 मिति अनन्तरं शरीरप्राप्त्यनन्तरं न च यस्तं सुखाभावावच्छेदकशरीराव-
 च्छिन्नमित्यं गीतेत्पत्तिकाले स्वर्गेशरीरसुखाभावावच्छेदकत्वेनासम्भ-
 वधारणाय शरीरप्राप्त्यनन्तरमिति स्वाश्रयपुरुषसम्बन्धविशिष्टावच्छेदेन
 सुखाभावावच्छेदकशरीरावच्छिन्नं यत्तदन्वदिति पर्यवमित्त्वात् एतदं

विशिष्टत्वात् विगेषे च मानाभावात् स्वर्गएव नियोज्य-
 विगेषणं स्यादित्युत्तरमीमांसायां कल्पतरुः । तदुक्तं,
 यन्न दुःखेन संभिन्नं न च मलमनन्तरं । अभिलाषोप-
 नीतं यत्तत् सुखं ख पदास्पदमिति । तस्मात् फलाश्रुति-
 मावात् कथं निश्चयमिति चेत्, उच्यते, फलाश्रुतौ
 नित्यप्रकरणे नित्यत्व काश्चिदप्रकरणे काश्चित्त्वमिति ।
 एवञ्चैकादशीव्रतस्य नित्यत्वात् किञ्चिदङ्गवैकल्येऽपि प्रधा-
 नोपवासादेराचरणं यावज्जीवाधिकरणन्यायात् (३८) ।

*प्रतियोगिपर एतेन स्वर्गशरीरे सुखायोगव्यवच्छेदलाभ । अभिलाषो
 पनी । अभिलापमालेशोपनीतमुत्पन्न न तु प्रयासेन । न च वनिता
 दिसभोगजनितसुखस्य वनिताद्यधीनत्वेन कथमभिलापमात्रोपनीतत्व
 स्वर्गसुखेषु इति वाच्यं, वनितादेरप्ययत्नलभ्यत्वात् स्वर्गजनकादृष्टस्य
 प्रतिबन्धकत्वादिवतन्त्रान्तरीयकादु खादेरनुत्पत्तिरतएव न तत्र पातमीदृत्व
 शङ्का । दुःखमपीति यद्यप्येतत्तयैकतमस्य स्वर्गपदार्थतावच्छेदकत्व
 सश्वस्तथापि कामनाया श्रौतकथप्रयोजकतया मिलितस्य धर्मोत्प-
 न्नेव स्वर्गपदार्थतावच्छेदकत्वात् एव दुःखामभिन्नसुखसुहिष्य यागादौ
 कृते विच्छेदेन तादृशसुखोत्पत्त्यापि कामनाविषयसिद्धापत्तिरेव प्रथ-
 मत सुखं तदव्यवहितक्षणे दुःखं तदव्यवहितक्षणे सुखमितिरीत्या
 सुखवारासम्बन्ध्यापि द्वितीयविशेषणविशिष्टस्य सश्वस्तथाऽभिलपितसुखा
 नुत्पत्त्या दुःखानवच्छिन्ननिष्कटसुखधारा स्यादिति विशेषणचयोपादान
 मिति । नित्यप्रकरणे नित्यत्वमिति नित्यप्रकरणौयत्वेन लिङ्गेन नित्यत्वा
 नुमानात् नित्यप्रकरणौयत्त्वरूपसम्बन्धवत्तया ज्ञानाच्चित्यत्वीपस्थित्या
 विध्वंसकाव्यन्वया हेतिभावः । अत्र श्रुतितत्कालजीवनादिक यथा
 योगप्रकारिविशेषणतया नियोज्यतावच्छेदक बोध्य काश्चित्त्वमिति न
 च सन्निहितपठितकर्मन्तरेणफलमेवानुपद्वेण विश्वजिदुयागेऽन्वेतु कि
 स्वर्ग कल्पयेति वाच्यं तत्फलस्य कर्मन्तरेणव विश्वजिताजनने विश्व
 जिता यजेतित्यत्र वाकारकल्पनेन विश्वार्थतापत्तेरिति (३८) ।

सच न्यायोयथा । यावज्जीवमग्निहीनं जुहुयादिति श्रूयते, तत्र किं सर्वाङ्गोपसंहारिणोवाधिकार उत यावज्जीवपदेन यावद्भिः शक्नोत्युपसंहर्त्तं यदा तदा तावद्भिरङ्गैरुपेतं प्रधानं कुर्मन्नधिकरोतीति संग्रहः । तत्र सर्वाङ्गोपेतस्य प्रधानस्य फलसाधनत्वाद्भ्रवैकलो फलानुदयात् सर्वाङ्गोपसंहारइति पूर्वपक्षः । अत्र सिद्धान्तः, सायं प्रातर्जुहोतीति श्रुतेः सायंप्रातःकालावच्छिन्नं जीवनमग्निहीनस्य निमित्ततया श्रूयते नत्वङ्गानां, सति निमित्ते नैमित्तिकमवश्यंभावि अन्यथा निमित्तत्वासम्भवात् । अतोऽशक्याद्भ्रपरित्यागेन प्रधानं कर्त्तव्यं तावत्तैव शास्त्रवशात् फलसिद्धिरिति । अतएव नितानैमित्तिकाधिकारे श्रीधरस्वामिधृता श्रुतिः, यथाशक्तुयात्तथा

उपसंहार समयव्रता, अविकार फलजनकत्व, फलस्य प्रत्यवायानुत्पादादि ।

यावज्जीवपदेन यावज्जीवपदमभिध्याहारेण अन्यथा यावज्जीवकरणेऽङ्गैकचम्यावग्यभावित्वेन यावज्जीव सर्वाङ्गसम्पन्नाग्निहीतस्याशक्यात् फलसाधनत्वात् तदाप्रवृत्तिप्रसङ्ग इति भावः । अधिकरोति फलभागीकरोति कर्त्तव्य इति शेषः, जुहोतीति, होम एवात्र बोध्यतं नत्वङ्गसाकल्यं यावज्जीवमग्निहीनं जुहोतीत्युत्पत्तिविध्युत्पापितेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षाया प्रथमतः प्रधानतयोपन्यस्ततया सायं प्रातर्जुहोतीति श्रुत्या नायं प्रातःकालावच्छिन्नजीवनमङ्गलतस्य होमस्य फल प्रति निमित्ततावगमादिति भावः । नैमित्तिक फल । निमित्तत्वासम्भवात् व्यभिचारेण हेतुत्वान्मम्भवात्, अङ्गविधिस्तु तस्यैव फलप्रकर्षाय अतएव शक्याद्भ्रमवश्यमनु हीयते । अतएव प्रधानमिदं फलसिद्धेरिव । दद्याद्दुदादिति, एतेन शक्याद्भ्रम्यावश्यकत्वमुक्तं, यथा कथञ्चित्त्वस्य कार्याणीत्यत्रान्वयः,

कुर्व्यादिति । वीधायनोऽपि स्मरति, यथाकथञ्चिन्नित्यानि शक्यवस्तुनिरूपितः । येन केनापि कार्याणि नैव नित्यानि लोपयेत् । शक्यं वस्तु निरूपितं येन न तथा । अत्र प्रथमा न लोपयेदित्यपेक्षया, प्रधानशक्त्याभिधाने गुणशक्तिरभिहितवत् प्रकाशतइति न्यायात्, अतएवातान्ताशक्तौ गौतमः, मनसा चैवं सस्यगाचारमनुपालयेदावत्कल्पइति । तस्मात् सार्यंप्रातःकालावक्लिन्नजीवनमात्रेऽग्निहोत्रहोमोविधीयते । योगियाज्ञवल्क्योऽपि, सर्वावस्थोऽपि योविप्रः सधर्मोऽमनसत्परः । ब्राह्मण्यस्तु न हीयेत अन्यजन्मनतोऽपिवा । सर्वावस्थोऽपि निन्दितसेवादिकरइति नित्याक्षरा ।

येन केनापि प्रतिनिध्यादिनापि शक्यं कर्तुमर्हं वस्तु नित्यकर्माङ्गीभूतं वस्तु निरूपितं साधितं येन न इत्यर्थः । निरूपितपदस्य किंशेषणबोधकत्वेऽपि परनिपात आर्यः । प्रधानशक्त्याभिधान इति, शक्ति कारकं नञ्वात् कर्तृरूप प्रधानेन प्रधानक्रियावाचकधातूत्तराम्यातादिना कर्तृकारवाच्यभिवाने गुणशक्ति गुणोभूतक्रियाकारक अभिहितवत् प्रकाशते तत्कारकपटोत्तरमनभिहिताधिकारीय्यतीयादिक विनापि स्य कर्तृकचरदिसम्बन्धेन गुणोभूतक्रियायामन्वेतीतिन्यायार्थः । अत्र च कार्याणीति गुणोभूतक्रियाया स्वकर्तृकत्वमन्वेत्येन यतीया विनापि शक्यवस्तुनिरूपित इत्यस्यान्वयेन मामञ्चम्यमिति भावः । अत्र नित्यानि यथा कथञ्चिद्दयेन केनापि कार्याणि न तु नित्यानि लोपयेदित्यन्वेषकार्याणीतिक्रियाया गुणोभूतत्वभावात् प्रधानशक्त्याभिधान इत्यादियस्यामगतिः, शक्यवस्तुनिरूपितं यथा कथञ्चिद्दयेन केनापि कार्याणि नित्यानि न लोपयेदित्येष आन्वयेन तत्रैकस्य नित्यपदस्य वैयर्थ्यमिति चेत् यथा कथञ्चिद् कार्याणि नित्यानि न लोपयेदित्येकोऽन्वयः । अत्रापि येन केनापि कार्याणि नित्यानि न लोपयेदित्यन्वय एव च

सम्यक् शौचाद्यसमर्थ इति कल्परतः । अत्राजन्मगत
स्वाहिण शूद्रीभवति ब्राह्मणः घोरविक्रयादिनिमन्वा-
द्युक्तः । एवञ्च सम्यगाचमनाद्यसमर्थानामक्षादीनामपि
निचे कर्मणि सध्यादावधिकारः । अतएव केनापि
मुनिना न तेषामधिकारउक्तः । किन्तु क्वचित् काम्ये
सर्वशक्ताधिकरणन्यायात्तेषामधिकारः (३६) ।

अतएव तिस्रिविवेके स्वर्गकामश्रुतेः सामान्यप्र-
ज्ञायाः समर्थ नरगोचरोपसंहारेऽश्वादिरचे दर्शनीर्णमा-
सादेवाध्वयुक्तमित्यनेन काम्य एव दर्शादौ विगेषोऽभि-
हितः । एतच्च १ निचे वाक्यान्तरश्रुतसा स्वर्गादेर्न भाव्यत्वं
सर्वदा तस्येष्टत्वासम्भवात् । तथाहि अविवेकिनामेव

मन्त्रं नित्यं न प्रतिनिधिविधिरिति सूचितं मन्त्रदीक्षादौ प्रतिनिधा-
यप्रणात् । शक्यवन्तुनिरूपितं इत्युक्ते शक्याद्भानुष्ठानस्यावश्यकत्वं, तथा
वन्तुनिरूपणानर्हत्वे प्रतिनिधामस्य चो नित्यकर्मणो लोपोऽपीति बोध्यं
अस्य न प्रयत्नं अतमेवा अत्यं विप्रज्ञवविगमनन्तरमवा शूद्रा तज्जन्म
सञ्जातिं तनुष्यन्मिति यावत्, अत्राया मध्यादावधिकारापत्ते गत
प्राप्तः । सर्वशक्त्याधिकरणन्यायादिति, काम्ये सर्वशक्तिमानधिकारोति श्रुत्,
तदर्थाय काम्यापूर्वं प्रति तत्तदज्ञाना हेतुत्वेन तदेकस्याप्यभावे काम्या
पूर्वानिपत्यते मन्त्राद्भक्त्यन्वयप्रधानानुष्ठानशक्तौऽधिकारोति (३६) ।

स्वर्गकामश्रुतेः स्वर्गकामोयर्जतेत्यादिश्रुते सामान्यप्रज्ञाया समर्थे
त्वादिविशेषणानुपरागेण निवोजादौधिकाया समर्थनरगोचरोपसंहार
समर्थनरपरतथाऽवब्राह्मणप्रकरणे । अतएव श्रुतितत्प्राज्ञीवनवत्
कर्तव्यत्वादेव, चाप्यान्तरश्रुतस्य सौत्पत्तिविधिसाक्ष्यमिच्छावाक्यश्रुतमथ न
भाव्यं वा वाक्यान्तरं विधिसाक्ष्येकवाक्यतया न भाव्यत्वेनानुय,
किन्तु स्वर्गादिके क्वचित्त्ये श्रुतमपि तदानुपद्विकफलमिभिभाय ।

तदिच्छा विवेकिनां पुनः स्वर्गेऽपि पातभीरुत्वात् क्षयि-
ष्योर्नास्ति निष्कृतिरिति न्यायाद्देयबुद्धिः । ततश्च सर्व-
वस्थसाधारणेच्छागोचरतया उपात्तदुरितक्षयएवभाव्यः ।
यद्यपि विहितस्थाननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनियहाञ्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति । इतियाज्ञवल्का-
वचनादकरणभाव्यनिष्टपरिहारार्थत्व सम्भवति (४०) ।

तथापि तत्तद्विधिशास्त्रेषु भावनायाएव विवेकत्वा-
त्तस्याः किं केन कथमित्यपेक्षितांशत्रयवत्त्वाद्भाव्य विना
विधिरूपत्वामिदंस्वत्कालीनाकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारस्य
स्वप्रतियोगिनः कदाचिदप्यनुत्पत्त्याऽत्यन्ताभावरूपस्य
निश्चयताभाव्यत्वायोगाद्विधिप्रचयेन चेष्टस्यैव भाव्यत्वप्राप्ते-

पातभीरुत्वात् पातभयजन्य दुःखमित्यतत्त्वात् क्षयिष्योरिति पञ्चमी सेन
क्षयिष्यो मज्जाशब्द निष्कृतिर्नात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरित्यर्थः । यदा
क्षयिष्योर्जनस्य न निष्कृतिरिति । भावा फलत्वेनानुित अधिकारि
विशेषणकामनाविषयस्यैव भाव्यत्वात् तत्रच स्वर्गादिकामनाया अधि-
कारिविशेषणचे तस्या अमार्ब्बदिकत्वात् अमार्ब्बदिकत्वाच्च तद्विरुद्ध
दशायासधिकाराभावेन नित्यकर्मणोयावज्जीवकर्मव्यतानुपपत्तिरिति पाप
क्षयः सर्वदा सर्वेजनकामनागोचरतया भाव्य इति भाव (४०) ।

अकरण इत्यत्र सम्यगर्थं प्रयुक्तं च तथाच विहिताकरणप्रयुक्तं भाव्य
निष्टपरिहारस्य इष्टच इच्छाविषयत्वेन भाव्यत्वमित्यर्थः, भावनाया भाव्य
तीति व्युत्पत्त्या फलोत्पादिकाया प्रवृत्तेर्विधेयत्वात् विधिजन्यबोधविष-
यत्वात्, तस्यापेति, किं भाव्यकेन करणेन कथं केन प्रकारेण इतर
पेक्षित इतरात्साहित इतराकारकाकाशाविषयौभूतमिति यावत् अशक्यं
फलकरणतिकर्तव्यतारूपमगत्रयं तद्वत्त्व नियमतस्तदनुयित्व, भाव्य विनेति,
भाव्य उत्पद्यकन । विविधप्रतासिद्धे विधिजन्यबोधविषयत्वामिदं ।
ननु प्रत्ययापरीहार एव भाव्य इतरत आह तन्कालीनेति, नितर

धात्वर्थादिर्भाव्यत्वाद्योगादश्रुतफलेषु विभक्तिदादिषु दुरित
क्षयस्य दुरितानिष्टजनकत्वोपाधिकेच्छाविषयत्वात्तत्रा-
गेन निरुपाधिकेच्छाविषयत्वर्गस्यैव भाव्यत्वावधरणेऽभि-
नात्र तथेति, कर्तृणां कदाचिद्गवदनुग्रहाद्वैराग्योत्पत्तौ

कर्मविहितकालीनेन अकरणेन नित्यकर्माकरणेन य प्रत वाय तस्य
य परोहारोऽभावस्तस्य स्वप्रतियोगिन प्रतवायस्य, कदाचिदश्रुत
पक्षेति, नित्यप्रतयेतादि, भ्रमप्रागभायरूपत्वामभवादितिशेष, भाव्य
त्वाद्योगादुत्पाद्यत्वसम्भवात्, ननु धात्वर्थ एव भाव्योऽस्तु तत्राह
विधीति, विधिप्रतयेन लिङादिना इष्टस्यैव स्वतच्छाविषयस्यैव भाव्य
त्वात् भाव्यतया आकाङ्क्षितत्वात् धात्वर्थस्य सभ्यावन्तनादेर्भाव्यत्वायो
गादिति, इष्टवाभावेन भाव्यत्वाद्योगादित्यर्थ, ननु प्रतवाद्यपरोहारस्य
नित्यवेऽपि तस्योत्तरकालानुवृत्तिरूपसैमिकमाध्यात्ममादाय भाव्यत्वसम्भव
स्तथापि उत्पादनरूपविषयेकदेशे उत्पत्तावन्वयामभाववत्तस्य भाव्यत्व ।
उत्पत्तेरादाक्षणसम्भयरूपत्वात् एव अभावस्य भावोत्पत्तावहेतु
त्वात्, नित्यकर्माकरण न पापजनक किन्तु पापनाशक अकुर्वन् वि-
हित कर्मतत्र श्रुतप्रतयोलक्षणात् तेन विहितकर्माकरणज्ञाप्य पतन
मिति तत्रानुयवोध इति, पापक्षय एव नित्यकर्माफल न च तत्र प्रायश्चित्त
पदवाच्यत्वापत्तिरितिमित्तियथाधीनपापक्षयमात्रमावन्तस्य प्रायश्चित्त
रूपत्वात् निर्निमित्तमुपात्तदुरितक्षयसाधनत्व नित्यलक्षणमित्यादिक
भालोचनीयः । ननु विभक्तिदादी दुरितक्षय एव क्व भाव्यतया
न स्वीकृत इतरत आह अश्रुतफलेष्विति, दुरिते यदनिष्टत्वमनिष्टजनक
तथा हेमस्तदुपायिका तदवीना या इच्छा तद्विषयत्वात् स्वत इच्छा
विषयत्वाभावादित्यर्थ । निरुपाधिकेच्छेति, अन्येच्छानधीनेच्छा इत्यर्थ ।
नात्र तथेति, अत्र नित्यस्यने न तथा न सर्गादेर्भाव्यत्वसम्भव उक्त
युक्तेरिति भावः । उपसहरति कर्तृणामिति, भावनाया भावनेकदेशोत्-
पत्तौ विधाने विधिवाक्ये, अत्र सभ्यावन्तनाकरणकदुरितक्षयोत्पादक
प्रवृत्तिमान् दुरितक्षयकामो द्विज प्रतानुयवांघ सभ्यामुपासीतेति श्रुतौ
आयत तत्र निडोभावात्तया शक्त्या उत्पादकव्यापार आप्यातगामान्य

स्वर्गोऽप्रीच्छानिहतेर्यावञ्जीवानुष्ठेयकर्मसु स्वर्गस्य भाव्य-
त्वानुपपत्त्या सर्वस्य सर्वदेच्छागोचर-उपात्तदुरितक्षय-
एव भाव्यः कल्प्यते । धात्वर्थरूपाणि भावनायां केने-
त्यपेक्षितकरणत्वेनान्वीयन्ते । विधाने चानुवाटे च यागः
करणमिष्यते, इति न्यायात् करणस्य कर्तृव्यापार-
लक्षणस्येति कर्तृव्यतास्योपकारकव्यापारं विनाऽसम्भवात्
कथमित्यपेक्षितयुत्यादिसमर्पिताङ्गजातान्येव भाव्यं भाव-
यन्तीति (४१) ।

तत्र पूर्वजन्मार्जितानामिहापि जन्मनि । पूर्वजन्मा-

शक्त्या प्रवृत्तिर्वायं प्रवृत्तो उत्पादकव्यापारस्याभिदानुयात् उत्पादक-
प्रवृत्तिरिति लभ्यते उत्पादकत्वं उत्पद्यनुकूलत्वं । दुरितक्षयकाम
इतिपदमध्यार्थ्यं तदेकदेशस्य दुरितक्षयस्याकाङ्क्षावैचित्र्यात् उत्पाद-
कैकदेशे उत्पत्तावनुयः दुरितक्षयतदुत्पत्तौ वा सम्भावन्दमं करणता-
मस्य धेनानुतोति भ्रष्टमत्तं, तद्वत् क्रियागतमिष्टसाधनत्वं न विधायः
किञ्चिद्वेत्या प्रवृत्तिगतमिष्टसाधनत्वं विधितो लभ्यते उत्तरकालं
प्रवृत्तेः फलोत्पादकत्वं क्रियाद्वारैवेति प्रतिसन्धानेन क्रियायां फलोत्-
पादकत्वं गृह्यते फलोत्पादकत्वमेवेष्टसाधनत्वं तज्ज्ञानात् क्रियायां
प्रवृत्तिरिति नित्यवाक्यस्य प्रवर्तकत्वमिति बोधः । कर्तृव्यापारलक्षणस्य
कर्तृव्यापाररूपस्य इतिकर्तृव्यतास्योपकारकव्य.पार मितिकर्तृव्यतारूप-
सङ्कारिख्यापार, अतस्त्वात् फलोत्पादकत्वामभवात् । इतिकर्तृव्यता
चाङ्गजातमिति, अत्रैविति इत्याकाङ्क्षात्यापितेत्यर्थः । समर्पितेति, बोधि-
तैत्यर्थः । एषकारोऽप्यर्थं भाषयन्तीति, प्रधानविधिमहकार्याकाङ्क्षयो-
त्यापितत्वादङ्गविविज्ययोर्धेयु प्रधानविधियोधितप लभ्येव भाव्यत्वेनानुया-
दिति भावः (४१) ।

ननु दुरितक्षयोऽपि न सर्वदासर्वजनेच्छाविषयः । दुरिते बलवद्देषा-
भावकाले दुरितक्षयोऽपि नैच्छा अतएव तदा दुरितसाधने कुकर्मस्यपि
प्रवर्तते निधितदुरितेऽप्यात्मन्यादिना तन्क्षयार्थं प्रायश्चित्ते न प्रवर्तते

जितञ्चैव तथेहापि च जन्मनि । जनयोद्गवर्षणं दाल्धे
यत्किञ्चिप कृतं । पशाद्धर्मप्रवृत्तेन तत् सर्वमुन-
कथिदिति कथं दुरितत्रयोऽपि नित्यकर्माणिभाव्यस्तात्कामनाविरह
दगाया तदकारणप्रसङ्गादिति चेत् तथापि नित्याकरणव्याभावतया
भावरूपप्रत्यक्षायाहेतुत्वात्नित्याकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वेमानाभावाच्च न
प्रत्यवायानुत्पत्तिं फलं । अकुर्वन्निश्चयं च नश्यन्मरणं चोक्तं क्रियाया
इति पाणिनिस्त्रेण नक्तणाद्ये शतुर्विधानान् पापज्ञापवतापरत्वं । न
च ज्ञापकत्वं ज्ञानजनकत्वमित्यायात्मभाषस्य कारणत्वमिति वाच्यं
लक्षणपदस्य ज्ञानजनकज्ञानविषयार्थकत्वात् तदुक्तं वेदान्तभारटीकार्या ।
नित्यानामक्रिया यन्मत्तजयत्येव सत्त्वा । प्रत्यवायक्रिया तस्मात्प्रवृ-
त्त्याद्ये शनाभवेदिति । न चार्थं विहितप्रकारिणो अतः प्रत्यवायीति
अर्थेऽपि शैरिणि, पापकारो पापी भवति, अथ य इह कुपूया
धरणास्तौ कुपूया योनिमापद्यन्मिच्छादिशुभ्या निन्दितकर्माधरणस्यैव
पापजनकत्वविगमात् । एवञ्च नित्यकर्माकरणं यदस्यच निन्दाश्रयणं
तदपि प्राक्तनपापसत्त्वज्ञापकं । स्वर्गादेश्च भान्यत्वे नित्याना कास्यान्तर्भाव-
पमङ्ग इति प्रमाणात्तरनिर्देषापक्षे एव नित्यकर्माणां भान्य पापभौतभि-
रास्तिशैर्यस्यमेव यावज्जीव पापजन्यार्थं प्रायश्चित्तमिव नित्यकर्मानु-
ष्ठेयत्वे येन नानुष्ठेयत्वे तस्य पापमत्वाच्चिन्दैव । न च प्रायश्चित्तविलम्बे
पापसहित्यवणात् प्रायश्चित्ताकारणस्य पापजनकत्वमिति वाच्यं । तत्र च-
नाना कालविचये प्रायश्चित्ताधिक्यपरत्वादिति । नित्यकर्माभामान्यस्य
पापनाशकत्वे मानमाह तत्रेत्यादि । तत्र नित्यकर्माणि कृते मतीति
श्रेय । यद्वा तत्र तेषु पापकर्तव्येषु मघेः पूर्वजन्माज्जितानामिति विग्रे-
षतोऽनिश्चितानामित्यर्थं रोगादिना निशीते प्रायश्चित्तश्रयणात् । जन-
योद्गवर्षणं तद्गृहं कृताना पापाना प्रायः प्रायश्चित्तनाश्वरिति । धर्म-
पटमत्रवेदप्रणिहितो धर्म इत्यनेन वेदविहितकर्मासामान्यवाचकमपि
वेदविहितनित्यकर्मापरं, सामान्यशब्दस्य विग्रेषपरत्वात्तदन्वयकर्माणि
फलविग्रेषयवणाच्च । प्रतिष्ठापास्तक सर्व्य भोगापवर्गादि प्रतिष्ठित
प्राप्त भवतीति । यद्वा अतीतत्वाविवक्षया प्रतिष्ठित प्रतिष्ठाश्रय रूप
दात इति यावत् । अथ केचिदिति, मतान्तरमाह अनन्तपत्तिमिति,

शाम्यति । इति वचनादिप्राप्तानां दुरितानां क्षयः ।
तथाच तैत्तिरीयश्रुतिः, धर्मीविश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा

एतस्मिन् यथान्वयव्यतिरिक्तवलाद्वाधे कारणं तथा क्वचिदन्वयव्यति-
रिक्तवलादभावोऽपि कारणं बाधकाभावाच्च । एवञ्च नित्यकर्मोत्पत्ति-
पापजनकं तत्करणे तत्पापानुत्पत्तिरिति, पापानुत्पत्तिं फल एतस्मिन्
भावनात्वेन न विधिप्रत्ययवाच्यता कृतिमाधात्वमिष्टसाधनत्वञ्च विधार्थ-
भव पापानुत्पत्तिरूपेणैव चैमिकसाधनतामादाय विधिप्रत्ययवाच्यतो-
पपाद्या । एवञ्च सभ्यावन्दन पापानुत्पत्तिकामकृतिमाधा पापानुत्प-
त्तिरूपेणैव साधनमित्यन्वयवोध इति, पापभौतत्वात् यथायज्ञोपवेशानुष्ठीयते ।
एतस्मिन् अर्थवादिक्रमद्व्यलोकावाद्यादिफले न मन्यते अर्थवादस्वरूपेण
भावापरत्वात् । नन्व एतस्मिन् प्रत्यवायानुत्पत्तिकामनारहितस्य सभ्यावन्द-
नाद्यकरणे पापानुत्पत्तिप्रसङ्गस्तस्यानधिकारित्वादिति चेन्न निन्दार्थ-
वादेन सामान्यतः पापजनकत्वावगमादिति । यदा कृतिमाधात्वमेव
विधार्थं काव्यस्थाने इष्टसाधनत्वं योग्यतया ज्ञातं विधिजन्यवोधोऽपि
भासते नित्यस्थले नित्यत्वमेव योग्यता तच्च प्रत्यवायजनकीभूताभावा-
प्रतियोगित्वरूपं विधिजन्यवोधे भासते । घटेन जलमाहरेदित्यादीं द्विष्टे-
सात्वमिव एवमन्वये सभ्यावन्दनाद्यभावे प्रत्यवयजनकत्वं लभ्यते इत्यर्थं
प्रत्यवायानुत्पत्तिं फलसभ्यावन्दनादेरपीति, तत्कामनया सभ्यावन्द-
नादौ प्रवर्तते तत्कामनायाश्च नाधिकारिविशेषणत्वमिति तत्कामना-
रहितस्य सभ्यावन्दनाद्यकरणे न पापानुत्पत्तिप्रसङ्गं शचित्तकाल-
जीवनस्य द्विजत्वादेव श्रुतस्याधिकारस्य तदानीमपि सत्त्वादिति, मतान्तर-
माह अनुपङ्गफलमिति । सर्वत्र नित्या क्रिया यस्यां ता श्रुतिं प्राप्येति
पूरणसम्बन्धिनान्वयः । यत्फलकामना न कर्तृविशेषणतया विधिजन्य-
वोधविषया तत्फलं अनुपङ्गफलं नित्यकर्मण इत्यर्थः । एवञ्च नित्य-
विधौ फलकामपदाधाराहारो नास्ति । पापानुत्पत्तिश्च पापक्षयधमकल-
निकरुद्रणं फलं वृष्टानोकस्य,त्यादिक्रमपि क्वचिन् श्रुतं । विधिजन्य-
वोधे प्रमाणान्तरोपस्थितपापानुत्पत्त्यादिरूपेणैव साधनत्वं क्रियागततया
भासते इति विधेरिष्टसाधनतावोधकत्वेन प्रवर्तव्यत्वं । तत्कारुणादा-
अधिकार्यविशेषणत्वेन तत्तत्कामना विना कृतेनापि नित्यकर्मणा तत्तत्

लोकै धर्मिष्ठं प्रजाडपसर्पन्ति धर्मैश्च पापमपनुदन्ति
धर्मैश्च सत्यं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्तीति ।
जावालभविष्यपुराणयोः, क्षयं केचिदुपातस्य दुरितस्य
प्रचक्षते । अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते ।
नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुपङ्गफलां श्रुतिं । नित्य-
क्रियां नित्या क्रिया यस्यासां प्राप्येति शेषः । फलमिति
पाठे ह्यन्दसत्त्वं (४२) ।

ततश्च फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः
फलविशेषः स्यादिति न्यायेन नित्यकर्माणि कृष्यादिषु
दृष्टसाधनवत् साधनकर्मानुरूपेण किञ्चित् किञ्चित्
कृत्वा दुरितानि नाशयन्ति अकरणभावि प्रत्यवायानुत्-

त्फलमिति । वस्तुतः पापानुत्पत्तिर्नातफलत्वान्मेति निन्दार्थवादेन
नित्यवाक्यकरण एव पापजनकत्वत्वगमात् । अर्थतो नित्यकरणस्य
पापानुत्पत्तिप्रयोजकत्वावगमेऽप्यनुत्पत्तेरन्वयताभावरूपतया नित्यत्वेन
तज्जनकत्वाप्रमिदोः पापप्रयत्नद्वयोकायास्यादिरूपेष्टस्य जनकत्वरूपमुत्प-
साधनत्वमेव विधिप्रत्ययेन बोध्यत इत्येतन्मते पापशब्दया कामनाया
अधिकारित्वेन च यावज्जीवानुष्ठेयता नित्यकार्मण्यं सुमस्यर्थेति (४२) ।

फलस्य फलसामान्यस्य, कर्मनिष्पत्तेः कर्मतो निष्पत्तेर्हेतोः, तेषां
कर्माणां परिमाणतः अङ्गयोगयोगेन फलविशेषः स्यादिति, लोक-
पज्ञाशिक्षणानां कृष्यादीनामिवेत्यर्थः अकरणभावेति, भवन्तीति, एवञ्च
फलतारतम्ये कर्मसादृश्यानादृश्यादिकं नियामकं । प्रत्यवाया-
नुत्पादन्तु यथा कश्चित् कर्मणि कृत एवेति निर्धारितमितिभावः ।
कर्ता साक्षात्कर्ता भूयो वापुन्येन साङ्गोपाङ्गेनेति यावत् । पाप-
क्षयेति, तथाच फलं विनित्यत्र फलपदं विधिमतमभिव्याहृतफलश्रुतिपरं ।
अन्यथा प्रयोजनमनुष्ठेयं न मन्दोऽपि प्रयत्नेन इत्यनेन विरोधः स्यादिति ।
ननु राजाज्ञादिस्त्रले यथा राजाज्ञामात्रं प्रवर्तयतीति ज्ञानात् प्रव-

पादनाय भवन्ति च । तथाचापस्तम्बः । प्रयोजयिताऽनु-
मन्ता कर्त्ता चेति सर्व्वं स्वर्गनरकफलमोक्तारो, योभृ-
श्वरभते तस्मिन् फले विशेषवृत्ति । एवं फलं विनाप्यनु-
ष्ठानं नित्यानामिष्यते स्फुटमिति, भविष्यपुराणीयं
पापक्षयानुपद्विकफलातिरिक्तफलपरं । तथाच यम् ।
सम्भ्रामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः । विधूतपा-
पास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयं । शंसितव्रता दृढव्रताः ।

र्त्तते नेष्टसाधनताज्ञान तत्रापेक्षते । तथाविधिमार्क प्रवर्त्तयतीति
ज्ञानात् प्रवृत्तिरस्तु कि फलकल्पनेन प्रवर्त्तयतीत्यनेन प्रवृत्त्यनुकूल
व्यापारवत्त्व विधिपदस्यायाति, स च व्यापार प्रवर्त्तनापदेनाप्युच्यते ।
एतन्मते लिङ्पदनिष्ठाभिधा पदार्थान्तर शब्दभावनाऽपरान्त्री लिङ्शक्य
प्रवृत्तिषाख्यातसामान्यशक्या । तथोक्त अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङा
दय । अर्थात्तभावना त्वन्या सर्वाख्यातस्य गौचर इति । अर्थात्त भावना
अर्थभावना प्रवृत्तिरित्यर्थ, सम्भ्रामुपासीतेत्यादौ शब्दभावनाया जन्यता-
मन्वयेन प्रवृत्तावन्वयात् शब्दभावनाजन्यमन्वयाशब्देनप्रवृत्तिमानित्यन्वय ।
यद्वाऽभिधायी मानाभाव वेदस्य परमेश्वरप्रयुक्तत्वात् । स एव प्रव
र्त्तक तथाच परमेश्वरधर्मिकात् सम्भ्रामन्दनादिप्रवृत्तिबोधकविधिवत्
प्रयोक्तृत्वज्ञानादेव प्रवृत्तिरस्तु कि फलकल्पनेनेति चेन्न, तेषां मते-
ऽपि प्रवृत्तेर्भावनात्वेनैवान्वयात्, भावनायाय कि केन कथमित्यशक्य
साकाङ्क्षात् भाव्यत्वेन पापक्षयस्य कल्पनमित्युक्तत्वात् । तथोक्त लिङोऽ
भिधा सैव च शब्दभावना भाष्याच तस्या पुरुषप्रवृत्ति । सम्बन्ध
बोध करण तदीयं प्ररोचना चाङ्गतर्थोपयुज्यते । सम्बन्धबोध शक्ति
यद्वा प्ररोचना प्रवृत्तौ फलोत्पादकत्वज्ञान । अङ्गतया हेतुतया प्रव-
त्तावुपयुज्यते इति राजाज्ञादिस्थलेऽपि राजप्रमादादिफलमपेक्षैव प्रव
र्त्तत इति । ननु ब्रह्मलोकामिधेदानुपद्विक फले तदा मुमुक्षुत्वात्
सन्ध्यादितस्तात् श्यादानुपद्विकफलस्य कामनां विनापि सम्भ्रवात् ।
न चेष्टापत्तिर्मात्रविरोधादित्यत आह एतेनेति, पापक्षयस्यैव सम्बन्ध

एतेनानुपद्विकं फलं मुमुक्षूणां मोक्षएव अन्यथा तेषा-
मनर्थापत्तेः । अन्येषान्वन्यथापि (४३) ।

शारीरकभाष्ये 'आपस्तम्बः, आमे फलार्थनिर्मिते-
च्छायागन्धाद्युत्पद्यते, एवं धर्मं चर्ष्यमाणमर्थाचप्युत्-
पदान्तवृत्ति । शक्यसम्पादनेष्वपि यद्दं विस्मृतं तस्या-
प्यशक्यान्तर्भावात्तदभावेऽपि फलं भवत्येव । किन्त्वत्र
साह्यार्थमच्युतस्मरणदिक् विधीयं । यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या
तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्योवन्दे
तमच्युतमिति स्कन्दपुराणात् । एकादश्युपवासस्य
यथाकथञ्चित्कर्तव्यत्वेनोपदेशाच्च । यथा तत्त्वसागरः ।

नित्येभाव्यत्वादन्वेषामनियमेनेत्यर्थः । तथा ब्रह्मलोकवासादादी मुमुक्षा-
विरोधिनीतिभायः । मोक्ष एवेति, तमेतं वेदानुवचनेन वाङ्मया विविदि-
पन्ति यत्रेन दानेन तपसाऽनाशकेनत्वादित्युतेः । कर्ममात्र-
स्यैव विविदिपाहारा मोक्षसम्पादकत्वात्, तपसा क्लिप्तं ह्यस्ति
विश्रयाऽस्तुतमद्युते । आनसुत्पद्यते घृसां चयात् पापस्य कर्मण इति
वचनाच्च अनर्थापत्तेर्मोक्षविरोथापत्तेः । अन्येषां विषयरागिणां अन्यथा
पिडन्तीकादिरपि, कर्मणा पिडन्तीक इत्यादि श्रुतेः (४२) ।

धर्मं चर्ष्यमाणमनु लक्ष्मीकृत्य धर्मा उत्पद्यन्त इत्यर्थः । फलकामना-
कृते आम्नादिके यथाऽकामितच्छाद्यादिकमुत्पद्यते । एवं पापानुत्-
पत्तिकामनया पापचयकामनया या कृते नित्यकर्मणि यथायोग-
मनौष्ठितमपि फलास्तरं जायते इति भावः । तपोयज्ञक्रियादिषु
नित्येषु कार्येषु वा मध्ये यच्चूगमद्गहीनं तत् सम्पूर्णतां यथोक्तफल-
जननयोग्यतां यातीत्यर्थः । सद्य इत्यन्वयापेक्षां वारयति । एकादशा-
मेकादश्युपवासं मनःकृत्वैति, संकल्पव्यापि सफलत्वं सूचयति । नोदग्-
यति दर्शनविरोधिनीं सैकादशोति, एकादशोप्रतमित्यर्थः । यद्यदिच्छ-
तीत्यनेन फलव्यानुपद्विकत्वं निराकृतं, किन्तु तत्फलकामनया नियोज्य-

प्रसङ्गाद्वाय दन्नाद्वा लोभाद्वा त्रिदशाधिप । एकादश्यां
मनः कृत्वा सर्वदुःखादिमुच्यते । नारदीयं, व्याजिनापि
कृता राजन् नोदर्शयति सा ऽन्तकं । सा एकादशी अन्तकं
यमं । कात्यायनः, संसारसागरोत्तारमिच्छन् विष्णु-
परायणः । ऐश्वर्यं सन्ततिं स्वर्गं मुक्तिं वा यद्यदिच्छति ।
एकादश्यां न भुञ्जीत पञ्चयोक्तभयोरपि । यत्तु बालोकेन,
एकादशी द्वादशी च तत्रोपोष्य क्रतोः फलं । अहोरा-
त्रेण चेकेन ब्रह्महत्यां व्यपोहतीति भविष्यपुरा-
णादिफलमर्थवादमात्रं वर्णितं । तन्न, अधिकारि-
विशेषणापेक्षया आर्घवादिफलस्वीकारस्य रात्रिसवा-
धिकरणन्यायेन कर्तुमुचितत्वात्, ब्रह्महत्यादिव्यपोहन-
स्यापि फलत्वात्, ब्रह्मरा द्वादशीयुक्तैकादश्यामुपवसेदिति

विशेषणतया बोधकश्रुतिकल्पनं सूचितं । बालोकेन बालोकारण्यप्रत्य-
कारण्यं । एकादशीद्वादशौ चेति यस्मिन् दिन इत्यर्थः । फलमिति,
प्राप्नोति इति शेषः । फलाकारमाह, अहोरात्रेणेति, अहोरात्रोप-
वासनिर्णयः । अनुवादमात्रं स्तुतिमात्रं नतु प्रामाणिकमिति यावत् ।
अधिकारिविशेषणापेक्षयति, एकादश्यामुपवसेदित्यत्राधिकारिविशेषणानु-
पदेभात् कोऽत्राधिकारीत्यधिकारिविशेषणाकाङ्क्षेत्पर्यं । आर्घवादिर्केति ।
एकादशापवसामविधायकश्रुत्यन्तरोक्तश्रुतिवियोधितस्यर्थः । २६ प्रायश्चित्त
रहस्यकृतस्य पापस्य प्रायश्चित्तं, तत्र श्रुतप्रायश्चित्तोपदेशादितिभाष ।
२६ कृतस्य अनवयवगोचरत्वं । अमीगामकश्चन निर्युक्तिश्चचन हेय
मित्येति, एकदशोदशस्य प्रायश्चित्तत्वेन कृताप्यन्वितत्वात्, कश्चिद-
शेदमापनाशकबोलेष्वद्विवरणरूपत्वात्, एतेषां ब्रह्महत्यादिपापनाशकत्व-
बोधकशास्त्रानामितिशेषः । एष एकादशापवसामस्य नित्यत्वेन निर्निमित्त-
मनेरदुस्तितामकश्चमस नतु विनेदतस्मात्तत्पापनाशकत्वं गानाविधपाप-
नाशकत्वबोधकश्रुतरूपमवनात् कल्पयति । भाष्यफलश्रु तसहचनवनात्

विहितं हीनतमब्रह्मवधविषये रहःप्रायश्चित्तं सम्भवतीत्य-
मौमांसकवचनं हेयमिति जीमूतवाहनः (४४) ।

स च न्यायश्चतुर्थ्याध्याये चिन्तितोयथा । प्रतिति-
ष्ठन्ति हवै, यएताराचीरुप्रयजन्तीति श्रूयते । अत्र रावि-
शब्देन अथैषद्यायुरथैषज्योतिरित्यादिवाक्य विहिततास्तत्तन्ना-
मकाः सोमयागविशेषाउच्यन्ते । किमत्र स्वर्गएवाधि-
कारिविशेषणमुत प्रतिष्ठिति संशयः । अत्रैवं कामइत्य-
श्रवणाद्विशिष्टलभ्यः स्वर्गएव विशेषणं, सन्देहे हि वाक्य-
शेषस्वीकारो न निश्चये, निश्चितश्चेह सर्वाभिलषितः
स्वर्गोविधिसामर्थ्यान्नियोज्यविशेषणं । या तु प्रतिष्ठावि-
षया श्रुतिः सा तु लक्षणया स्वर्गपरैव कल्पयते । इहैव
जैमिनिसूत्रं । श्रुतौ फलार्थवादमङ्गवत् कार्णाजिनि-
रिति । यथा प्रयाजाद्यङ्गेषु फलश्रुतिरर्थवादरूपा

विशेषत एव कल्पयते । तत्तत्फलकामपदघटितमकल्पवाक्यमपि कार्ये
यद्यदिच्छतौल्युक्तिवलादित्यवधेयं (४४)

तत्तन्नामका आशुर्न्योतिरादिमंत्रका । विशिष्टलभ्य इति विशे-
शक्तिः सामर्थ्यं लिङ्गमिति यावत् तेन लभ्य इत्यर्थः । तथा रावी-
र्जुहोतीति विधिवाक्यं स्वर्गकामनियोज्यक स्वर्गातिरिक्तफलकामबोधक-
पदाघटितत्वे सति काम्यप्रकरणौषविधिवाक्यत्वादित्यनुमानात् स्वर्गस्य
नियोज्यविशेषणत्वसिद्धिः । काम्यप्रकरणौष्युपादानान्नित्यकर्मणि न
स्वर्गकल्पनं तत्र पापक्षयश्चैव कल्पनात् । यद्वा स्वर्गोऽश्रूयमानफलकाम-
नियोज्यककाम्यप्रकरणौषविधिनियोज्यविशेषणं सर्वाभिलषितत्वादि-
तनुमानेन नियोज्यविशेषणतया स्वर्गसिद्धिः । सन्देहे नियोज्यविशे-
षणतया फलस्य सन्देहे वाक्यशेषकल्पनं विधिवाक्यागमरसुकार्यवादश्रुति-
बोधितफलस्य नियोज्यविशेषणतया स्वीकारः । यथाऽहरहः सन्ध्या-

तथा श्रुतौ रात्रिसत्त्वाद्दौप्रतिष्ठादिश्रुतिफलमर्थवादमाह
 कार्णाजिनिरिति, एवंप्राप्ते सिद्धान्तसूत्र, फलमात्रेयोनि-
 र्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यादिति । प्रतिष्ठाफलस्य निर्दे-
 शात्तदेवाधिकारिविशेषणं । यत्तु विधिशक्त्या स्वर्गइति
 तन्न मुख्यार्थस्तुतिवादानुगुण्येन विधिशक्तौ पर्यवसिता-
 यामानुमानिकस्वर्गकल्पनानवकाशात् सर्वथा फला
 श्रुताविव स्वर्गानुमानं । तस्माद्वाक्यविशेषस्यमेव फलमित्या-

मुपामीतेत्वाद्दौ नित्यत्वेन सन्ध्यायन्देन निष्फल किञ्चाद्यर्थादे फल
 श्रवणात् तत्फलकमिति, सम्भवे श्रुतिवाक्यस्य सार्थकत्वसम्भवे निर-
 थकत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वादर्थवादोपस्थितफलानुयेन विधेरुत्कर्षणमिति ।
 प्रतिष्ठाविशेषा प्रतिष्ठावाचिका प्रतिष्ठन्तीत्यादिरूपा अर्थवादेश्रुयमा
 पतिविशेष । स्वर्गपरा स्वर्गतात्पर्यका । इहे वात्रैव पूर्वपक्षे जैमिनि
 सूत्रमिति प्रमाणमितिशेष । अर्थवादरूपा स्तुतिमात्रपरा न प्रमाण
 मिति यावत्, अर्थवादसार्थवादिक न प्रामाणिकमितियावत्, एवञ्च सूत्रे
 श्रुतावितिपद प्रतिष्ठन्तीति श्रुतिपर फलानुवादपर श्रुतफलस्यार्थ
 वादिकत्वपर अङ्गवदिति, प्रयाजाद्यङ्गेष्विवेत्यर्थकमिति निर्देशादर्थवाद
 श्रुत्योपस्थापितत्वात् अर्थात् प्रतिष्ठादिक फलमधिकारिविशेषण । अ
 श्रुतो अर्थवादेन विधिना वा फलाश्रवणेऽनुमान स्वर्गस्यानुमान स्यादिति
 भावेयोमुनिराहेति सूत्रार्थ । तत्तात्पर्यार्थं विहित्य तत्त्वज्ञदाह
 प्रतिष्ठाफलस्येति । अधिकारिविशेषणमधिकारिविशेषणकामनाया विष
 यतयान्वितं । विधिशक्त्येति अनुमेयमितिशेष । स्वर्ग इति नियोज्य
 विशेषणकामनाविषयतयाऽन्वित इति प्राक्तनेन सम्बन्ध । मुख्यार्थ
 स्तुतिवादानुगुण्येन मुख्यार्थं य स्तुतिवाद मुख्यार्थपरस्तुतिरूपार्थवाद
 इति यावत्, तदानुगुण्येन तदुपस्थापितफलस्य विधावन्वयेन विधि
 शक्तौ विध्युत्थापितनियोज्यविशेषणफलाकांक्षाया पर्यवसिताया निरा
 काक्षयेति पूरणीय स्वर्गकल्पनानवकाशादिति, श्रुति वाक्ये शक्त्या
 पदार्थोपस्थित्यवेक्षया प्रानुमानिकस्वर्गाद्युपस्थितेर्दिलम्बितत्वादिति कथं

त्रैयीमुनिराह । ततश्च प्रतिष्ठाकामत्रायुषा यजेत प्रति-
ष्ठाकामोज्योतिषा यजेतेत्यादिविधयः कल्पान्ते (४५) ।

महाभारते । सायमाद्यन्तयोरङ्गोः सायं प्रातश्च
मध्यमे । उपवासफलं प्रेक्षोर्ब्बर्ज्यं भक्तचतुष्टयं । अत्र
सायमित्यविवक्षितं हविरुभयत्ववद्भक्तचतुष्टयवर्जनस्यैव-
विवक्षितत्वात् । अतएव वाराहै सायमित्कनुक्तं यथा ।
अङ्गोराद्यन्तयोर्भक्तमेकैकं मध्यतोद्वयं । चातुर्भक्तनिषेधोऽय-
मुपवासविधिः स्मृतः । पाश्चात्यनिर्णयान्मृते स्मृतिः ।

स्वर्गफलकत्वानुमानेन प्रतिष्ठादिवाचकपदस्य लक्षणाया स्वर्गादिपरत्वकल्पनं
मुख्यार्थबाध एव लक्षणा स्त्रीकारादितिभावः (४५) ।

हविरुभयत्ववदिति । यस्योभयं हविरातिमृच्छेत्तुम ऐन्द्रं पञ्चशराव'
चरुं निर्व्वपेदिति अत्रैकहविर्नाशि किं कार्यमितराकांक्षाया अनिह-
नेर्हविरुभयत्वस्याविवक्षा अवापि येन नक्तव्रतभारब्धं तेनैकादश्या-
दुपवासप्राप्तौ किमाद्यन्तदिनयोः सायं भोजननिवृत्त्या दिनत्रये
भोजनवर्जनं कार्यं नक्तव्रतिनो दिवाभोजनाभावात् । किंवा परदिने
पारणस्यावश्यकत्वात् नक्तव्रतिनो दिवाभोजनाभावाद्वात्रीपारणं कुर्यात्
रात्रिपारणनिषेधस्य च दिवाभोजनसत्त्वएव, न रात्रौ पारणं कुर्यादिते वै
रोहिणोव्रतादित्रयव्रतपदस्य नक्तव्रतोपवासोपलक्षकत्वात् । तत्रोपवासस्य
भोजनचतुष्टयनिवृत्तिरूपता च नस्यादित्वाशङ्कानिरासाय सायमित्या-
स्याविवक्षा युक्ता । एतेन वराहपुराणवचने सायंपदानुक्ताशपि महा-
भारतीयवचने सायंपदप्रवृत्त्यात्, तत्समानार्थकत्वाय भक्तमेकैकमितराव
भक्तपदं रात्रिभोजनपरमिति प्रत्युक्तं सायंपदस्य विपक्षितत्वे दिवस
एव पूर्व्यापरयोर्भोजनद्वये कृतेऽप्युपवाससिद्धिप्रसङ्गादेकान् भिन् दिवसे
भोजनद्वयस्याविहितत्वं निदिहत्वेऽपि च यादृच्छिकतत्सम्भवात् एवद्याव्यव-
हितपूर्व्वदिनावच्छेदेन भोजनद्वयाभावत्ये सतत्रव्यवहितोत्तरदिनावच्छेदेन
भोजनद्वयाभावत्ये च सति मध्यदिनावच्छेदेन भोजनसामान्याभावो
मुख्योपवासपदार्थ इति । एकाग्निन् भोजने कृतेऽपि भोजनद्वयाभाव-

नाद्याज्ञतादयं निचे काम्ये भक्तचतुष्टयं । भक्तद्वय-
वर्जनमशक्तस्य शक्तस्य तु नित्येऽपि भक्तचतुष्टयवर्जनं ।
शक्तिमांस्तु प्रकुर्वीत नियमं सप्रिशेषणमित्यत्र नित्यत्व-
काम्यत्वेन विधानभेदात् । पूर्णैकादशीव्यवस्थायां । पूर्णा-
मुपवसेत् कामी निष्कामस्तूत्तरां सदा । इत्यादिवचनेन
विधानभेदात् कालभेदाच्च । नित्यत्वकाम्यत्वप्रतिपाद-
कतत्तद्वचनैरेकादशुपवासस्य नित्यत्वं काम्यत्वञ्च । अत्र
कालाभेदस्थले काम्यकरणे नित्यसिद्धिरित्युक्तं (४६) ।

ननु काम्यत्वमनित्यत्वं असति कामे परित्याक्तं
शक्यत्वात् तथा सत्येकस्य कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां
द्वैरुप्याङ्गीकारे नित्यानित्यसंयोगविरोधः । मैवं संयोग-

मत्त्वाल्लक्षणसङ्गति एकाघटवतरपि घटद्वयं नास्तीति प्रतीतेः दिनपद
महोरात्रावच्छिन्नकालपर । शक्तिमास्त्वितानेन नित्याव्रतपरत्व वचनस्य
सूचित काम्यव्रते सर्वशक्त्यधिकरणन्यायेन सर्वाङ्गीपेतस्यावश्यकत्वात् ।
शक्त्यशक्तिभेदाभावात् । कालाभेदस्थल इति, नित्यविधौ एकादशुप-
वासत्वेनैव विधानात् कामनया कृतेऽपि तत्सिद्धि काम्ये कामनाया अङ्ग-
त्वात् निष्कामतया नित्यकर्मणि कृते न काम्यसिद्धिरिति भावः । कालभेदेन
उपवासद्वयं नित्यकाम्यभेदादित्योध्यं (४६) ।

काम्यत्व कामनाविषयत्व कामनायत्कर्तव्यत्वमिति यावत् ।
अनित्यत्व नित्यत्वविरोधि नित्यत्वाभावनियतमिति यावत् । परित्याक्तं
मिति परित्यागोनिवृत्तिस्तुमोनिमित्तत्वमर्थं, शक्यत्व योम्यत्व प्रत्याया
जनकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति यावत्, निवृत्तिप्रयोजकप्रत्याया जननी
भूताभावप्रतियोगित्वादिति समुदितार्थः । तथा मति काम्यत्वस्य नित्य-
त्वविरोधित्वे इति नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यामनित्यभेदे लक्षणीया तथाच नित्यत्व
काम्यत्वरूप यद्वैरुप्य धर्मद्वय तत्स्वीकार इत्यर्थः । नित्यानित्यसं-
योगविरोध इति याचक इति शेषः । संयोग सम्बन्धतादात्म्यमिति

पृथक्त्वन्यायात् । स च न्यायोपधया । खादिरं पशुं
 वध्नाति खादिरं वीर्यकामसा यूप कुर्वीतेति श्रूयते,
 अत्र संगयः, किं काम्यसोऽव खादिरता नितेऽपि स्यात्
 उत निति । तत्र फलार्थत्वेनानितरातया नित्याप्रयोगा-
 इता न युक्ता, यच्च नितेऽपि खादिरत्वश्रवणं तत्काम्य-

यावत् । तथाच नित्यात्वस्य काम्यत्वव्यापकीभूतानित्यात्वस्य च य पर
 स्परविरोधं सहानवस्थानं न एव बाधकं व्यापकस्यानितरत्वसामन्वये
 काम्यत्वसामान्यतादिति पर्यवसितार्थः । काम्यस्य कामनाविषयफलस्य
 पठार्थं प्रयोजकत्वरूपसम्बन्धं तस्य खादिरतायामन्वयं नित्ये नित्या
 फले प्रतारवायानुत्पत्तौ पापक्षये वा, स्यात् प्रयोजिका स्यात्, तथाच
 खादिरयूपकरणं नित्याह नयेति संगयः, अत्रेति, मशय इत्यर्थः । न
 युक्तेति, नित्यात्वकाम्यत्वयोर्विरोधादिति शेषः । नित्ये नित्याप्रकारेण
 खादिरत्वश्रवणं खादिरं पशुं वध्नातीति श्रुतिः, तत्खादिरत्वश्रवणं
 काम्यत्वेति, खादिरत्वत्वेति शेषः । तथाच तस्य यूपरूपाश्रयस्य पशु-
 बन्धनार्थकत्वज्ञानायेत्यर्थः, खादिरमिति श्रुत्या तदन्ताभावादिति भावः ।
 खादिरनेति, अहमिति शेषः । यथा काम्यत्वेति खादिरयूपत्वेति
 शेषः पशुबन्धनाय यूपरूपाश्रयज्ञानार्थः । तथाच खादिरयूपस्य काम्य-
 तथा कृतत्वेऽपि तत्रैव पशुबन्धनं कार्यं वीर्यकामनाविरहे खादिरान्य
 यूपे पशुबन्धनं कार्यमिति खादिरता न नित्याह खादिरं पशुं वधा-
 तीत्याह खादिरत्वस्यविवक्षितत्वादिति भावः । सम्बन्धमात्रं सशुलरथे
 सम्बन्ध्यते इति व्युत्पत्त्या धर्ममात्रं क्रत्वर्थत्वं क्रतोरर्थं फलं यस्मात्तत्र
 तथाच नित्याक्रतो फलं प्रतारवायानुत्पत्तिं पापक्षयो वा तत्र प्रयोज-
 कामाभावे प्रतारवायानुत्पत्तेरभावः प्रतारवायोत्पत्तिश्च पापक्षयनगराभाव-
 पापसत्त्व इति प्रतारवायप्रयोजकीभूताभावाप्रतियोगित्वं प्रापज्ञापकी-
 भूताभावाप्रतियोगित्वरूपं वा नित्यात्वं पर्यवसितं । पुरुषार्थत्वं काम्यत्व-
 नेतद्रूपमुभयं स्वरूपभूतधर्मौ यस्या तदोद्यकतया तद्वतधर्मं व्यवहाररूपे
 सत्येतेष्वयत्कृतप्रविरुद्धधर्मद्वयप्रयोजकमिति सूत्रार्थः । तादृशधर्मद्वये
 प्रमाणं पुरयति वाक्यद्वयेनेति श्रुतिद्वयेनेत्यर्थः । क्रतुशेषत्वं क्रतूपकार-

सैव पशुवन्नाय यूपाश्रयज्ञानार्थं अतो न नित्यं खादिर-
तेति प्राप्तेराद्यान्ताय चतुर्थ्याध्यायसूत्रं । एकस्य तूभयत्वे
सयोगपृथक्त्वमिति । अत्र संयोगः सम्बन्धमात्रं पृथक्त्वं
भेदः । एकस्य खादिरस्य क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वरूपोभयात्म-
कत्वे वाक्यद्वयेन च क्रतुशेषत्वफलशेषत्वलक्षणसंयोगभेदा-
वगमान्न नित्यानित्यसंयोगविरोधः । नचाश्रयज्ञानार्थं
नित्यवाक्यं सन्निधानादेवाश्रयलाभात् अत उभयार्था
खादिरतेति । एवं दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामसंज्ञा-

कत्वं नित्यत्वपर्यवसितं फलशेषत्वं फलजनकत्वरूपं काम्यत्वं तदा-
त्मकाविरुद्धधर्मद्वयावगमादित्यर्थः । न नित्यानित्यसंयोग विरोध इति
तदुभयात्मकत्वे बाधक इतिशेषः, निरुक्तकाम्यत्वस्य नित्यत्वाविरोधित्वा-
दितिभावः । उपसहरति अत उभयार्थाखादिरतेति, एकेन काक्येनैकस्य
कर्माणो नित्यत्वं काम्यत्वञ्च द्वय बोधयितुमशक्यं तथाहि स्वर्गकाम
एकादश्यामुपवसेदित्यादि श्रुती स्वर्गकामनाविशिष्टस्य कृतिसाध्यत्वान्वयः
उपवसे बोधनीयः । वेदस्थले विशिष्टानुयस्यौत्सर्गिकत्वात् । स्वर्ग-
कामनाविशिष्टस्य कृतिसाध्यत्वेकदेशकृतावनूये तत्र कामनाया अपि
प्रयोज्यतासम्बन्धेनान्वयोवाच्य विशेषणत्वयिनान्वयित्वं विशेषणत्वमिति-
लक्षणात् कर्तृकामनाया अनन्वये विशेषणत्वामभवात् । ततश्च काम-
नारहितकृतिसाध्यत्वेनानेन विधिना अवोधनात् । अकुर्वन् विहितं
कर्म इत्यादि वचनाविषयत्वेनाकरणे प्रत्यवायावोधनात् । कामनाविशि-
ष्टस्य कृतिसाध्यत्वेन विहितत्वेऽपि नित्य मदा यावदाशुरित्यादिना कामना-
विशिष्टेतरकृतिसाध्यत्वेन विहितस्यैव नित्यत्वावगमात् कामनाविशिष्ट-
कर्तव्यत्वेन विहितस्याकुर्वन्विहितमित्यादिना अवोधनात् तदकरणे
प्रत्यवायः । साक्षात् फलश्रवणे प्रत्यवायानुत्पत्तौ पापक्षयस्य बाधिका-
विशेषणत्वेनाकल्पनाच्च । कामनावत् कर्तव्यकर्मकरणे तत्कामनाविषय-
फलमिदिरकरणे तत्फलाभावमात्रं नतु प्रत्यवायोऽपीति । कामनारहित-
कर्तव्यत्वेनाविहितकर्मनिष्ठकाम्यफलजनकत्वस्य नित्यत्वविरोधितया तद

दाबुभयार्थतैव दधित्वस्य द्वेधाश्रयणात् । ननु विषमो
दृष्टान्तः नित्यः खादिरः क्रत्वर्थः काम्यस्तु पुरुषार्थः उप-
वासस्तु नित्योऽपि पुरुषार्थः नहि स क्रत्वर्थः क्रत्वङ्गत्वे
प्रमाणाभावात् । सतंत्र, प्रमाणद्वयस्य द्वैरूप्यप्रयोजकस्य
केवलपुरुषार्थोपवासेऽपि सत्त्वादवैषम्यं (४७) ।

यदि च बुद्धारोहसदृशोदृष्टान्तोऽपेक्षितस्तदाग्नि-
होत्रादिर्दृष्टान्तः न हि स क्रत्वर्थः किन्तु स्वयमेव क्रतुः
पुरुषार्थोऽपि । तथाच यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति

भिप्रायेण नित्यानित्यविरोधः इत्याशङ्कितं द्वेधाश्रयणात् नित्यत्वकाम्य-
त्वाभ्यां विधिद्वयात्, क्रत्वर्थः क्रत्वङ्गं न साक्षात् पापनाशादिरूपफल-
जनकः । पुरुषार्थः साक्षात् पुरुषमिष्टफलजनकः । एवञ्च क्रत्वङ्गतया-
नित्यत्वं प्रत्यवायप्रयोजकोभूताभावप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वं । पुरुषार्थं
तथाऽनित्यत्वञ्च प्रत्यवायजनकोभूताभावप्रतियोगित्वमिति वैषम्यं । प्रमाण-
द्वयस्येति, एकादशसकामस्तु पिष्टभिः सङ्गमज्जतौल्यादिवाक्यकल्पितयाव-
ज्जीवैकादशीव्रतविधायकस्य यावज्जीवमेकादशसमुपवसेदित्यादिवाक्यस्य
यद्यदिच्छतीत्यादिवाक्यकल्पितस्वर्गकाम एकादशसमुपवसेदित्यादिवि-
धियाक्यस्य चेत्यर्थः । द्वैरूप्यं नित्यत्वकाम्यत्वरूपविरुद्धधर्मादयं । अथै-
षम्यदृष्टान्तता तथाच नित्यत्ववैलक्षण्येऽपि काम्यत्वविरोधितया तुल्य-
वेतिभावः (४७) ।

बुद्धारोहः सन्देहाविषयस्तत्सदृशस्तत्सदृशविषयकः सन्देहाविषय-
तावच्छेदकरूपेण तथाच सन्देहाविषयतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारकनिय-
यविशेषोभूतधर्मिप्रदर्शनरूपोदृष्टान्तः अपेक्षितइतिभावः एकादशउप-
वासे सन्देहाविषयतावच्छेदकं प्रत्यवायजनकोभूताभावप्रतियोगित्वमिति ।
द्वेधाश्रयणाभावादिति, यस्य धर्ममयीतुहुर्भवति न म पापशोकं शृणो-
तीति श्रुत्या काम्यत्वं क्रत्वङ्गतासिद्धिसुपर्णमयजुह्नाभवति । काम्यकरणा-
न्नित्यसिद्धिरितिन्यायात् क्रत्वङ्गतयानित्यत्वं तस्या नाङ्गीक्रियते क्रत्वङ्ग-
त्वेनाप्यकताबोधकश्रुत्यन्तराभावात् । तेन कामनाविरहे तत्र पर्णमय-

नित्यत्वबोधकं, अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति
 काम्यत्वबोधकं । यस्य पर्णमयी जुहुरित्यत्र नोभयार्थत्वं
 हेधाश्रवणाभावात् । अतएव नारायणोपाध्यायेन दधि-
 खादिरन्यायेन शिखावन्धोपवीतधारणयोर्नोभयार्थत्वमुक्तं ।
 कल्पतरुश्रुतापि ब्रह्मचारिकारण्डे, पञ्चमादिषु वर्षेषु ये
 नित्योपवन्धाः कामनोपवन्धाश्च श्रूयन्ते ते संयोगपृथक्-
 त्वन्यायेन नित्याः काम्याश्च । यथा पैठीनसिः, गर्भ-
 पञ्चमेऽब्दे ब्राह्मणमुपनयेत् । उपनयेदित्यनुवृत्तौ आप-
 स्तस्वोऽपि, अथ काम्यानि अर्थकामं सप्तमे पञ्चमे
 ब्रह्मवर्चसकामं अष्टमे आपुष्कामं दशमे अन्नादिकामं
 एकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममिति । मनुः,

भिन्नं जुहुरपि कर्तव्येतिभावः । अतएवेति, एकरूपवैरुप्यसन्देहे वैरुप्या-
 म्तरस्य दृष्टान्ततयोपन्यासस्य तान्द्विकव्ययहारमिदत्वादेवेत्यर्थः । सदी-
 पवीतिना भाव्यं सदा बहुशिखेनत्वित्यनेन प्रधानत्व विशिखोष्पवीतिश्च
 यत्करोति न तत्कृतमित्यनेनाङ्गत्व एतदुभयात्मकत्वं दधिन्यायेन खादि-
 रन्यायेन च दर्शितमिति । अत्राङ्गत्व मुख्यफलाजनकत्वेमिति प्रधाना
 पूर्वफलजनकत्वं प्रधानत्वञ्च मुख्यफलजनकत्वमिति तयोर्विरोधमाशङ्क्य
 तत्फलजनकत्वेमिति तत्फलजनकापूर्वजनकत्वमङ्गत्वमपूर्वमित्यत्रोक्त
 फलजनकत्व प्रधानत्वमित्यभिप्रायेण समाहितः । तत्र मीमांसकनये-
 ऽपूर्वस्यापि विध्यर्थतया योतफलचात् तज्जनकतामादायाङ्गेऽतिव्याप्ति
 वारणायापूर्वमित्यत्रविशेषण व्यापारमित्यत्रैवमित्यत्र तेन कारीरीयागे-
 नापूर्वमजनयित्वैवावप्रहनिवृत्तिद्वारा दृष्टिरूपफलजनकतामते तामा-
 दायतदङ्गेऽतिव्याप्तिः । न च खादिरगुपाद्यङ्गेऽपि धीर्यादिफलस्य
 योतत्वात्तज्जनकतामादाय तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं यत्राङ्ग फलश्रुति-
 म्ना च फलप्रयोजकत्वस्यैवाङ्गे योधनात् तत्र प्रयोजकत्व प्रधानापूर्वहा-
 र्थेति प्रधानापूर्वस्यैव तत्फलजनकत्वमङ्गत्व तज्जनकत्वेऽङ्गे कर्तुं देवात्

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमइति । ब्रह्मवर्च-
स वेदाध्ययनतदर्थज्ञानप्रकर्षकृतं तेजः । येषान्तु, राज्ञो-
वलार्थिनः पष्ठ इत्यादीनां कामनोपवन्धेनैव स्मरणं
तेषां काम्यत्वं किन्तु पुरुषार्थस्वरूपसिद्धेस्तस्मादेवोपनयन-
स्वरूपः संस्कारो नित्यः सिद्धः (४८) ।

गोदोहेन प्रणयनसिद्धेर्यथा न क्रतुपकारार्थं चमसेन

प्रधानाकरणे तत्फलं स्यात् । अतएवोक्तं फलवत्सन्निधावफलं तदङ्ग-
मिति । अङ्गस्य फलजनकत्वाद्गोकारितु कलिकापूर्ववहारीकृत्य त्रीत
फलजनकत्व प्रधानत्व कलिकापूर्वत्वखापूर्वजनकापूर्वत्वमिति खादि
राद्यङ्गे नातिव्याप्ति । नित्योपवन्ध कामनानुपरक्तकर्तृकोपनयन ।
कामनोपवन्ध कामनोपवन्धकर्तृकोपनयन तेन पञ्चमवर्षादिकाला उप
नयने नित्या काम्याशेत्यर्थ । नित्यकाम्ययोरङ्गत्वादितिभाव । यदा
ते पञ्चमवर्षादिक्रतोपवन्धा इति । यथेति नित्योपवन्धश्रुति काम्योपवन्ध
श्रुतियेत्यर्थ । कामनोपवन्धेनैवेति कामनोपरार्गणैवत्यर्थ । पष्ठादि
वर्षेषु क्षत्रियादीनां नित्योपवन्धश्रुतेरभावादेवकारसङ्गति । स्वरूपसिद्धे
रुपनयनस्वरूपसिद्धेरुपनयनरूप उपनयनेन रूप्यते जन्यते इत्युपनयनजन्य
इत्यर्थ (४८) ।

गोदोहेति गोदुह्यते अथेति व्युत्पत्त्या गोदोह पात्रविशेषस्तेनाप
प्रणयन विशेषविधिप्राप्त सामान्यप्राप्तचमसकरणकाप प्रणयनस्य बाधक ।
अप प्रणयनस्येव यज्ञाङ्गत्वात् तत्र पात्राकाङ्क्षाया सामान्यविधिना चम
सस्य विशेषविधिना गोदोहस्य विधानाच्चमसेनाप प्रणयेत् गोदोहेन
पशुक्रामस्येति श्रुते पात्रस्याङ्गत्वं तर्ककेनाप प्रणयने प्रधानसिद्धौ न
पुनरङ्गस्य यज्ञकाष्ठनिमित्तपात्रविशेषरूपचमसस्यानुरोधेन, प्रधानावृत्ति
रितिभाव । नापि द्विवर्षस्येति विशेषीक्षेत्वेन कालविशेषविहितानुष्ठा
नसापेक्ष्योपनयनस्यासत्त्वात् अविहितत्वात् । शरावादिनेति तस्याप
प्रणयने कुत्साप्यश्रुतत्वात् संस्कारस्य नित्यत्व अनस्कार्ता पिता वासना
भवति यथासमय तदकरणे क्षामवत्त्वा यजेत तत संस्कार करीतीति

पुनः प्रणयनं । नापि त्रिवर्षस्योपनयनमाशङ्कनीयं तत्र
विशेषील्लेखेनानुष्ठानाच्चेपस्यासत्त्वात् शरावादिना यथा
न प्रणयनमित्युक्तं (४६) ।

अथैवमाभ्युदयिकश्राद्धं निश्चयं काम्यञ्च । देवीपुराणं,
अष्टकामाभ्युदयास्तीर्थपात्रोपपत्तयः । पितृणामतिरेको-
ऽयं मासिकान्नाद्भुवः स्मृतः । मासिकान्नादमावास्या-

श्रुते सुतस्य च फलवत्त्वमेवमेव शमं याति वीजगर्भममुद्रवमित्या
द्युक्ताप्रायस्यनिरासेन वैदिककर्माहंताप्रयोजकत्वेन च तत्र औपनयन-
न सस्कारविशेषजनकतावच्छेदकक्रियागतवैलक्षण्यं तच्च जातिविशेषो
ऽखण्डोपाधिर्वा तदवच्छिन्नस्य कालइत्याकाङ्क्षाया पैठीनसिना पञ्च
वर्षात्मकं उक्तं मनुना गर्भाष्टमेऽष्टमेवाद्ये ब्राह्मणस्योपनयनमित्युक्तं
तेन गर्भपञ्चमाष्टमवर्षात्मकोमुच्यते शक्तस्यावश्यकस्तत्राकरणे सस्कारस्य
न्यूनत्वपातात् स्वकालादुत्तरीगोण इत्यादिगोणत्वोक्तेः, गौणकालावधिषु
पञ्चदशवर्षपर्यन्तं गर्भपञ्चमप्राक्कालं पर्युदस्तं ब्रह्मवर्षसकामस्य
कार्यं त्रिप्रमा पञ्चम इति मनुनीक्तोपनयनस्य निश्चयोपनयनत्वव्याप्यवै-
जात्यं ब्रह्मवर्षसकालजनकतावच्छेदकं वाच्यं तेन व्याप्यसामग्रा
व्यापकसामग्रोनियतत्वेन काम्यकरणान्निवृत्तत्वसिद्धिरिति, अत्रियस्य पञ्चवर्ष-
कृतोपनयनं यत्परूपफलसाधनत्वेन काम्यं केनापि उपनयनसामान्य-
कालाकाङ्क्षयानुक्तत्वात्तन्वित्यं कामनारहितस्य षष्ठवर्षस्यानावश्यकत्व-
परन्तूपनयनत्वव्याप्यवैजात्यस्य यत्परूपफलजनकतावच्छेदकस्य प्रयोजक-
तया षष्ठवर्षस्योक्तत्वात् व्यापकनित्योपनयनस्यापि विहितकालत्वं तस्य
वाच्यं व्यापकसामग्रिसिद्धौ व्याप्यसामग्रिमहापत्तेः अत्रियस्य मुख्योपनयन-
कालस्वैकादशवर्षरूपं तदन्व्येगौणकालां गर्भपञ्चमप्राक्कालान्तु पर्युदस्तं
केनाप्यनुक्तत्वादिति विवेच्य (४६) ।

तीर्थस्य पात्रस्य च उपपत्तयः प्रासिकान्नां काम्यत्वमाह तदानन्त्या
येति, आभ्युदयिकश्राद्धसमाहृतत्वेऽपि तद्धिना विवाहादिकरणं प्रत्यवायीत्
पत्तेर्नित्यत्वं आनुपद्विकफलविशेषजनकतया काम्यत्वमिति भावः । स्वपि

श्राद्धाद्यमतिरेकोऽष्टकादिश्राद्धकालोद्भव आवश्यकः ।
 विष्णुः, आदित्यसंक्रमणं विपुवद्वयं विशेषेणायनद्वयं
 व्यतीपातोजन्मर्चमभ्युदयश्च । एतांस्तु श्राद्धकालान्
 वै नित्यानाह प्रजापतिः । श्राद्धमतेषु यद्वत्तं तदानन्त्याय
 कल्पते । अभ्युदयोविवाहादिः । तत्र विवाहान्तसं-
 स्काराङ्गनान्दीमुखश्राद्धे पितुरधिकारमाह छन्दोगपरि-
 शिष्टं, स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।
 पिण्डानोद्धहनात्तेषां तद्भावेऽपि तत्क्रमात् । सुत-
 संस्कारकर्मसु सुतसंस्कारजनककर्मसु । संस्कारग्रहणात्
 पुत्रस्य विवाहान्तरे पित्रानाम्भुदयिकं कार्यं आद्येन
 संस्कारसिद्धौ द्वितीयादेस्तदजनकत्वात् । तथाच आञ्ज-

लभ्य इति संस्कार्यमातामहादिश्चावर्त्तनाय स्येति, अभिविधावाडिति,
 अभिविधिर्यामित्तेनोद्वाहमभिव्याप्येत्यर्थः । कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे
 नववेश्मन नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा । मीमन्तीक-
 यने चैव पुत्रादिमुखदर्शने नान्दीमुख पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृहीत्व-
 नेनेकवाक्यत्वादितिभावः । तुशब्दसाधारण्यकता विहणोति पुनरन्य इति
 तत्क्रमादितरत्र तत्पदस्य प्रकान्तसुतपरताभिप्रायेणाह तस्य संस्कार्य-
 स्येति, तस्य सुतस्येत्यनुक्ता संस्कार्यस्येति यदुक्तं तत्संस्कारायत्येव
 प्राधान्यद्योतनाय क्रमादित्यस्य सप्रदानक्रममाश्रित्येत्यर्थः । पितरमा-
 टाय इत्यर्थ इत्यपि केचित् । तेषामित्यस्यार्थमाह पितृणामिति श्राद्धं
 कुर्यादिति पश्यैवमितमिति शेषः । न च तत्पदस्य बुद्धिस्यवाचकतया
 संस्कार्यमातामहादीनां प्राग्बुद्धिसंस्त्रत्वाभावेन कथं लाभ इतिवाच्यं तत्-
 पदेन संस्कार्यं पितामहपितामहयोरुपादानात्, इत्यादिवहुवचनान्ता
 गणस्य संसूचका इति न्यायेन पितरो यत्र पुत्र्यन्ते तत्र मातामहा भुव-
 मिति वचनेन च बहुवचनात् संस्कार्यपितृमातामहगणलाभादेता
 दृशतात्पर्यार्थमेव व्याचकार ततश्चेत्यादिना, न च तेषामित्यनेन संस्कार्यं

लायनः पृथक्परिशिष्टं, सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनसंस्कारो गर्भपात्रसंस्कार इति श्रुतिरिति । गर्भपात्रयोरथं गर्भपात्रः गर्भस्य उदरस्थस्य पात्रस्य तदाधारस्य स्त्रिया इति कल्पतः । हारीतोऽपि । सकृत्कृतसंस्काराः सीमन्तेन कुलस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः सकृत्कृतो भवेत् । अत्र सकृत्संस्कृतपात्रजातानां सर्वेषां संस्काराभिधानेन प्रत्येककृतजातकर्मादिसंस्काराणां सुतरां सकृत्त्वं, सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायाच्च । पिण्डानिति श्राद्धपरं कन्यापुत्रविवाहेष्विति श्राद्धविधायकविष्णुपुराणैकवाक्यत्वात्, तदेकवाक्यतया च सुतपदं कन्यापुत्रपरं । ओद्दहनादित्यत्राभिविधावाद् । तदभावेऽपि संस्कारार्थं क्रमवाधकस्य पितुरभावेऽपि पुनरन्यः संस्कारार्थः सपिण्डादिर्या तत्क्रमात्, चित्तं कर्म यधानेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः । ब्राह्मण्यमपि

पितृप्रपितामहस्य तन्मातामहादीनाञ्च प्रागुक्तानां कथं न ग्रहणमिति वाच्यं तत्क्रमादित्यनेन तेषां व्यावर्तनात् न हि सर्वत्र तत्पदेन यावन्त एव बुद्धिस्था गृह्यन्ते किन्तु नात्पर्यवशात् केचनेति । यद्वा तदादिपदानां बुद्धिस्थचेन बुद्धिस्थे न शक्तिः, बुद्धिस्थतावच्छेदकरूपेण बोधनप्रसङ्गात् बुद्धिस्थतावच्छेदकत्वोपलक्षित धर्मावच्छिन्ने तदादिपदशक्तिर्बुद्धिस्थता च बुद्धिविषयता उपलक्षणनिवेद्यात् शाब्दबोधे बुद्धिस्थतावच्छेदकत्वमन न भान, किन्तु वस्तुगत्या बुद्धिविषयतावच्छेदको योधर्मस्तेनरूपेण तदादिपदात् शाब्दबोध चैवोऽस्ति तमानय इत्युक्ते चैतत्वरूपेण तत्पदाच्छाब्दबोधात् एवञ्च प्रकृते स्वपितृभ्य इति पितृपदेन पितृत्वं प्राग्बुद्धिविषयतावच्छेदकं स्वपदेन संस्कारार्थं पितृसम्बन्धलाभात् पूर्वं संस्कारार्थं पितृपितृगणलाभः बहुवचनस्य गणवाचकत्वात् तेषामित्यत्र

तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैरित्यङ्गिरसोक्तफलभागि-
तया प्रधानस्य तस्य संस्कार्यस्य क्रमात्तेषां पितृणां
दद्यात् । ततश्च संस्कार्यपिचादित्रयमातामहादित्रयैभ्यः
श्राद्धं कुर्यात् । न च संस्कार्यस्य पितरमादाय तेषां
पितुः सम्प्रदानभूतानां पितुःप्रवेशात् पितुःप्रपितामहेतर-
पञ्चानामिति नारायणोपाध्यायमतं युक्तमिति वाच्यं ।
पित्रनुप्रवेशेन संस्कार्यस्य पितृपितामहप्रपितामहानां
श्राद्धे तन्मातामहपञ्चस्यैव, पितरोयच्च पृथग्यत्वे तच्च
मातामहाधुर्यं, कृत्यत्वेन युक्तत्वात् (५०) ।

नवा तेषां संस्कर्तृपितृणां संस्कार्यपितुः पितृगणमाता-
महगणानां वा श्राद्धं तत्क्रमादिशब्दव्यानुपपत्तेः । आद्ये

तत्पदेन प्राग्बुद्धिविषयतावच्छेदकपितृत्वेन पितृगणमात्रलाभः तत्
क्रमादित्यनेन सम्बन्धात् संस्कार्यं पितृगणमा विशेषणं च लाभः तदा-
दिपदेन क्वचित् सममिव्याहार विशेषणमात् बुद्धिविषयतावच्छेदकरूपेण
बुद्धविषयस्यैव बोधात् अतएव यदयदाचरति श्रेष्ठस्तदपेक्षितोक्तं
इत्यादि प्रयोगः । अत्राचरणीययोरेतत्पदवाच्ययोर्भेदेऽपि यत्पदाधीन-
बुद्धिविषयतावच्छेदकरूपेण बुद्धविषयस्यैव तत्पदेन बोधमात् । दम-
भ्यैकादशीविद्या गाम्भारी तामुपोषिता । तस्याः पुत्रगतं मष्टं तस्मात्तां
परिवर्जयेदिति प्रयोगः गाम्भार्युपोषिताया एकाश्च दमभ्यैविद्वाकादशा
बुद्धिस्यता तदन्वया अवीदानीं तदन्वयाविद्वाकादशास्तस्मात्तां परिवर्जये-
दित्यत्र तत्पदेन ग्रहणादिति दिक् (५०) ।

अन्वेषो मतद्वयं दूषयितुमुपन्यस्यति नयेति । तेषामित्यस्य संस्कर्तृ-
पितृणामित्येकः पक्षः, स्तेषामित्यस्य संस्कार्यं पितृपितृणामित्यपरः
पक्षः । अत्र पितृणामित्यस्य विवरणं पितृगणमातामहगणानामिति ।
तत्क्रमादित्यन्वयानुपपत्तेरिति । तच्छब्देन संस्कार्यपक्षे तत्क्रमस्य-
वाधादितिभावः । ननु तेषामित्यस्य पितृणामित्यर्थः । तत्र तत्-

सस्कर्तुरनुवात्तत्वात्तच्छब्देनानुपस्थितेः, द्वितीये तेषामित्थ-
नेनैव तेषां प्राप्तेस्तत्क्रमादित्यनुवादकतापत्तेरिति । एव-
ञ्चाभ्युदयमावस्य नित्यत्वाद्द्वितीयविवाहेऽपीतराङ्गवद्दो-
राभ्युदयिकश्राद्धमावश्यकं । सर्वार्थेष्वान्वाहार्यवन्तीत्यव-
सत्त्वर्धयेनाविशेषाद्भक्त्यप्राप्तेः । न च असक्तद्वयानि
कर्माणि क्लियेरन् कर्मकारिणा । प्रतिप्रयोगं नैवस्युर्मातरः
श्राद्धमेव च, इति छन्दोगपरिशिष्टान्न तव हृदिश्राद्धमिति
वाच्यं । तस्यासक्तत्वेनैव येषां निवतकरणमुक्तं तत्परत्वात् ।
नत्वनियतपुनःकरणकर्मपरं । अतएव यानि कर्माणि पुनः
पुनः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सरं क्रियन्ते वैश्वदेव-
वलिकर्मदर्शपूर्णमासश्रावण्यायहायध्यादीनि तेषु प्रथम-
प्रयोग एव श्राद्धं मातृपूजा चेति परिशिष्टप्रकाशप्रभृतिभि-
र्नियतपुनःपुनःकरणकर्मस्त्रैव विषयोऽर्शितः । विष्णुपुरा-
णेषुपि, नामकर्मणि वाखानां चूडाकर्मदिके तथा,
इत्यत्र वालानामिति बहुत्वेन निर्दिष्ट । अतएव ब्रह्म-
पुराण विवाहस्य शुद्धत्वे तच्छ्राद्धं हेतुरित्याह यथा ।

क्रमादितरस्य सस्कर्तृक्रमादितर्ये सस्कार्यपिष्टक्रमादितर्ये वाऽनन्ववा-
नुपपत्तिरित्यत आह आदय इति, अनुपात्तत्वात् प्राक्शब्देनानुपस्था-
नात् तच्छब्देनानुपस्थितेस्तत्परामर्शकत्वामश्रवात् । तु शब्देन
कथञ्चिद् प्रकान्तत्वेऽपि प्रधानस्य सस्कार्यस्य पिष्टयण विहायान्येषां
पिष्टयणपूजायां स्फुटतरप्रमाणं दिनानुचितत्वाच्चेति । द्वितीय इति अत्र
कल्पे तु शब्दोऽप्यर्थे तेषामिति तत्पदेन बुद्धिस्थानां सस्कार्यपिष्टयणानां
ग्रहणस्य स्वरमतएवसम्भवेन तत्क्रमादितरनर्थकं स्यादिति भावः । अन्वा-
हार्यमाभ्युदयिकश्राद्धं तद्वत् तद्वत्कत्वमविशेषात् प्रकान्तविवाह
सामान्यपरम् सर्वार्थेषु इत्यनेनाद्यविवाहत्वेनाधीनतात् । मातर इति

नान्दीमुखेभ्यः श्राद्धन्तु पितृभ्यः कार्य्यं मृदये । ततो-
 विवाहः कर्त्तव्यः शुद्धः शुभसुतप्रदः । अतएव मुखदर्श-
 नाहृत्तौ श्राद्धाहुतिप्रसङ्गः स्थाद्विवाहवदिति श्राद्धविवेकः ।
 एतेन पुत्रविवाहादौ वृद्धिश्राद्धं नैमित्तिकमित्युक्तमिति
 निरसं । स्वपितुः पितृकालेषु अधिकारो न विद्यत
 इति छन्दोगपरिशिष्टेन जीवत्पितृकस्यावश्यकश्राद्धनिषे-
 धेऽपि अङ्गस्वादेय च निषेकादौ जीवत्पितृकेश्यापि जीव-
 न्तमतिदद्यादित्यनेन पितामहादौनां वृद्धिश्राद्धमवश्यं
 क्रियते । जीवत्पितृकादिना क्रियमाणि श्राद्धे पित्रादि-
 स्थाने पितामहाद्यूहमाह विष्णुधर्मोत्तरं । येषां श्राद्धं

गोर्धादयोमातर पूष्या इति श्रेय । आवयो आवणपौर्णमासरां सान्नि
 कर्त्तव्यमुपाक्रमं आश्वहायस्यं नययस्येष्टि विषयोऽक्षसम्बन्धोऽसङ्गदयानि
 कर्त्तव्याणीतिवचनसः । निर्दिष्टमिति मासकारणादिभेदेन श्राद्धकरण
 निर्दिष्टमित्यर्थः । अत्रच विशदयन्सुतोत्पत्तिप्रयोजकधर्मविशेषजनकत्व ।
 मुखदर्शनाहृत्तापिति विष्णुपुरादे पुत्रादिमुखदर्शननादिके श्राद्धमभिहित
 तत्रपुत्रादौतरादिपद श्राद्धपर नेन प्रायमिकपुत्रमुखदर्शनत्वेन श्राद्ध
 प्रति निमित्तता पुत्रादिमुखदर्शनसः क्षणिकत्वेपि अजन्मसंस्कारद्वारा
 श्राद्ध प्रति निमित्ततोपपद्यते इतिस्मृतत पुत्रादौतरादिपदेन पौत्रप्रपौ
 त्रयोरुपमग्रह इति इत्यायुधप्याप्सामि पुत्रपौत्रप्रपौत्रान्यतममुखदर्शन
 त्वेन निमित्तता कथ्यत इति तस्मते दूषण श्राद्धाहुतिप्रसङ्ग इति निमित्त
 भेदेन पुन पुनर्नैमित्तिकाचरणादितिभाष । विवाहवदिति विवाहभेदेन
 श्राद्धाहुतिवदित्यर्थं तेन विवाहमात्रे श्राद्धसङ्गत्वं शूलपाणेरप्यभिमत
 मितिभावः । न च पुत्रमुखदर्शनत्वेन निमित्ततामतेऽपि असङ्गदयानि
 कर्त्तव्याणि क्रियेदिति वचनस्य मुखदर्शनाहृत्तौ श्राद्धाहुतिरितिवाच्य तत्र
 चनसः असङ्गदयानि कर्त्तव्याणीतरसः उत्पत्तिविधिना बोधितपदादिघटि
 तेन पुन पुन कर्त्तव्यतया विहितानि यानि कर्त्तव्याणीतरस्य सालोच्य तादृश
 कर्त्तव्यत्वम् परिशिष्टप्रकाशकारादिभिरुक्तत्वात् । अन्यथा भटप्रति

पिता दद्यात्तेषामेव स कारयेत् । मन्त्रोद्दिष्टं च कर्त्तव्यं
 तेन श्राद्धं नराधिप । स जीवत्पितृकः । प्रतिनि-
 धिना तु चमुकस्य पितुरित्याद्यभिलापे प्रयोज्यं । मन्त्रे
 तु न तथेति वक्ष्यते । एतच्च वृद्धिश्राद्धं यदर्थं कृतं तत्कर्त्तव्यं
 चेत्तद्विभे विद्वान्न क्रियते तदा दिनान्तरे तत्कर्त्तव्यं
 क्रियमाणे तदङ्गत्वेन पुनर्वृद्धिश्राद्धकारणं । प्रधानस्याक्रिया
 यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु नाङ्ग-
 त्तिर्न च तत्क्रिया, इति छन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकर-
 णाभिधानात् । नान्दीमुपे छन्दोगैर्योपितां श्राद्धं न
 कर्त्तव्यं (५१) ।

छादो आवाह्यत्तिर्नसादितिभाव, एतेनेति मिरस्त्वमित्यनेनास्यान्भय ।
 एतेन आह्वसा विवाहाद्यङ्गत्वेन विवाहादिगतगृह्णित्वेन च इतरथः ।
 उक्तमिति श्रुतपाणिभिरित्यर्थ । यद्यप्यभ्युदयस्य निमित्ततयाऽस्य
 आह्वसाभ्युदयिकत्वमुक्तं स्वयमपि आह्वसत्वे न च विवाहादेः परभावि-
 तया प्राग्भावि आह्वेकथ निमित्तता नियतपूर्ववर्तिन एव निमित्तत्वा-
 दितिवाच्यं प्रथमे नववेग्नम इत्युक्तं नवगृहप्रवेशस्य चणिकत्वया आह-
 वर्यन्तस्यापित्वाभावेऽपि तद्गुडे आह्वसात्प्रत्यायित्वात् नैमित्ततया
 नवगृहप्रवेशनिमित्तकत्वयत् परभाविनोपि विवाहादेर्नियस्य आह्वनि-
 मित्ततासम्भवेन विवाहादिनिमित्तकत्वस्यापि आह्वेसम्भवादिति, तथापि
 नैमित्तिकत्वेन पारिभाषिकत्वरूपं नैमित्तिकत्वमिह निराकृतं प्रधानकर्त्तव्यं
 एव श्राद्धे नैमित्तिकत्वेन गणनासत्त्वात्, अतएव मार्कण्डेयपुराणे पुत्र-
 जन्मादिनिमित्तक एव नैमित्तिकत्वमुक्तं यथा नैमित्तिकमद्योवृद्धे आह-
 वमभ्युदयात्मकं । पुत्रजन्मनि तद्वकार्यं जातकार्त्तममं नरैरिति भावग्यक-
 आह्वनिपेधेऽपि भावग्यकप्रधानआह्वनिपेधेऽपि । अङ्गत्वादेशेति प्रधाना-
 धिकारिणो अङ्गाधिकारनियमादितिभाव एवञ्च स्वयितु पितृश्राद्धेषु
 अधिकारोद्दिश्यते इति वचनं प्रधानआह्वदिपर जीवन्तमतिदद्यादि-
 त्यादिवचनमङ्गोभूतआह्वपरमिति वाचनिकोऽप्यधिकार (५१) । ।

न योषिष्ठाः पृथग् दद्यादयसानदिनाहते । स्मृतु-
 णिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता, इति छन्दोगपरि-
 शिष्टनिषेधात् । नचात्र योषिष्ठाःपृथग्दद्यादिति
 वाच्यं तथात्वे अयसानदिनाहतेद्वित्यर्थं स्यात् । तथाहि

न योषिष्ठा इति । नचात्रेति, अत्रमात्रोपस्थादी अद्यग्र्यादिति,
 तथाच भर्ता सह मिलितानां मातृणां देवतात्वसामिनोभयोद्देशेन याव
 मितिभाषः नचोभयोद्देशेन पिण्डदाने योषितामपि तत्पिण्डभागि-
 त्वात् स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृत्यनेन विरोध इति
 वाच्यं सञ्च भर्ता च तयोः पिण्डं तन्मात्राभ्यस्तदंशेभ्य इति व्याख्या-
 नात् अत्रावस्थादिविति न चाभावस्यादौ तदप्राप्तावपि इहादौ मातृ-
 यावस्य प्राप्तत्वात् तत्रैवापृथक्त्वविधायकमिदमिति, तत्रावसानदिने-
 ऽपि योषितां यावस्य प्राप्तत्वात्तत्रापृथक्त्वयान्वायावसानदिनाहते
 इत्युक्तमितिवाच्यं अत्रावस्थादौ मातृयाहाभावे तत्र मातृणां कथं
 हविरित्वाकाङ्क्षानिहतये स्वभर्तृ पिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृत्य-
 मात्रावस्थादवयवस्य वक्ष्यत्वात् योषितां मिलितदेवतात्वे पुंसामपि
 मिलितदेवतात्वमिति योषित्पदवैधर्म्यापत्तेश्च न च योषित् पदमनु-
 वादः सर्वप्रामिवापृथक् यावमितिवाच्यं स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यः इति हेतु-
 मक्षिगदयितोधात् एतेनामायाभ्यां पिण्डभ्यो दद्यादित्यत्रपिण्डपदं प्राप्त-
 पिण्डलोकपरमिति तत्रात्रावस्थायावस्थापि प्राप्तत्वात् तदनुवादेनापृथक्-
 त्वविधानसम्भव इति परास्तं असावेतत्ते यजमानस्य पित्रे इत्यादि
 श्रुत्यैकवाक्यतया पिण्डभ्यो दद्यादित्यत्र पिण्डपदस्य पित्रादिपुरुषव्यवह-
 रत्वाच्च न च मातुर्जीवने पितुः पृथक्त्वाकार्यं योषित् पदमार्थकं
 असावेतत्ते यजमानस्य पित्रे इत्यादि श्रुतिस्तु मातुर्जीवनेपत्ते मातृ-
 निरपेक्षपिण्डपरा, तत्र पुरुषव्यवहपिण्डादिदाने प्रयोगविधानादितरपुरुष-
 व्याप्तितरयंगसम्पत्तेति वाच्यं सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् पिण्डभ्यः प्रदो-
 यते । सर्व्वेव्यंहरा माता इति धर्मेषु नियय इति गातातयवचने
 पित्रादिपिण्डभागहारित्वेन मातादीनां बोधनात् पिण्डभ्य इत्यत्र पिण्ड-
 पदस्य पित्रादिपरत्वावधारणादेऽश्लेषाक्यतान्ताभाय च स्वभर्तृपिण्ड-

परिप्राप्ते योषितां श्राद्धेऽपृथक्त्वं विधीयते किंवाऽपृथक्-
 श्राद्धं विशिष्टं विधीयते । नाद्यः अमावास्यादौ योषि-
 दानाग्राप्तौ कथं तदनूद्यापृथक्त्वमात्रविधानं । नान्यः
 तथापि अवसानदिनादृत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः अवसान
 दिने तु । स्त्रीणामथेवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतं मृताहनि
 यथान्याय नृणां यद्यदिहोदितं, इति मार्कण्डेयपुरा-
 णीयेन श्राद्धप्राप्ते विशिष्टविधित्वानुपपत्तेः । तस्माद्-

मात्राभ्य इत्यस्य स्त्रीयभर्तृमात्रीदेश्यकदत्रपिण्डभागपरत्व नतूक्तव्युत्पत्त्या
 उभयोदेश्यकपिण्डभागपरतेति तद्विरोधेनापृथक्दानस्य पूर्वादिबोधना
 सम्भवाच्च । नान्य इति, विशिष्टविधित्वानुपपत्तेरिति, अवसानदिने
 पृथक्योषित्प्राहस्य प्राप्तत्वात् सामान्यविशेषन्यायेन योषिज्ञेऽ-
 पृथग्दद्यादिति सामान्यविधेरवसानदिनेतरस्याहपरत्वलाभे किमवसान-
 दिनादने इति वचनेनेति भावः । यद्यपि अमावस्यायां पितृभ्यो
 दद्यादिति पृथकपितृप्राहप्राप्तावप्यपृथङ्माहप्राहस्य विधेयता सामान्य
 विधिवत्त्वात् पृथक्प्राहापृथक्याहयोरविरोधात् न चैकप्राहेन त्वतिमिहो
 प्राहान्तरकरणमनर्थक इति वाच्यं, माहजीवने पितृणां पृथकप्राह
 तदुपरमेऽपृथक्याहमिति विकल्पहये विधिद्वयविकल्पनात् । तथाऽव-
 सानदिने पिण्डजीवने पृथङ्माहप्राह तदजीवनेऽपृथङ्माहप्राहमिति
 विकल्पापत्त्या अवसानदिनादने इत्यस्य सार्थक्यसम्भव इति तथापि
 अवसानदिनभिन्नकालेऽपृथग्भ्योपिज्ञेऽदद्यादिति विधीः कालविशेषा-
 लाभात् सामान्यविध्यसम्भवात् किन्तु यत्र दृश्यादौ माहप्राह
 सामान्यतोविहितं तत्रैव हृन्दोगानामपृथक्याहविधायकमिदमिति
 हृन्दागोष्ठहायन्वटकायाञ्चापृथङ्माहप्राहादद्यादिति विशेषतो विधि-
 कल्पने अवसानदिनादने इत्यस्य वैयर्थ्यं इदमुपलक्षणं भिन्नभिन्न
 विधिकल्पमगौरवञ्चेति अनुवाद उक्तार्थबोधकशब्दं तथाच पृथक्
 पदस्यार्थो न विवक्षितः किन्तु उद्भूततया नञ् पर्युदासत्वे तात्पर्यं
 प्राहक इति भावः । वैपरीत्यं अवसानदिनादने इति वाच्यमनुवाद

वसानदिनादृतइति वाक्यस्य सार्थकत्वाय पृथक्पदमेवा-
नुवादः । न च वैपरौल्यं तथात्वे वाक्यानुवादः स्यात् ।
अव्ययपदानुवादे तु विभक्तेर्नानुवादकतेति । एवमेवे-
शानन्यायाचार्यः । तस्मात् । माहश्राद्धन्तु पूर्वसंज्ञात्
पितृणां तदनन्तरं । ततोमातामहादीनां वृद्धौ श्राद्धत्रयं
स्मृतं, इति शातातपवचनात् । अन्वष्टकास्तृष्टकावदनौ
हुत्वा दैवपूर्वं मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै पूर्ववद्वाह्य-

पृथक्पदं नञर्थान्वयितया सार्थकं । वाक्यानुवादः स्यादिति एकस्य
पदस्यानुवादकतया सामञ्जस्ये एकवाक्यानुवादकताकल्पनानीचि-
त्वात् । ननु विभक्तेरपि शक्तिमत्त्वेन पदत्वात् पृथक्पदानुवादेऽपि वाक्य-
स्यानुवादकतामागटित्यत आह विभक्तेर्नानुवादकतेति, विभक्तेर्लुप्तत्वादिति-
भावः । शातातपवचनादित्यादिपञ्चमीवयम ज्ञानज्ञानविषयत्वमर्थ-
स्मरण आदेश्वयस्तया च शातातपादिवचमजन्यज्ञानविषयेषु वृद्धादिनि-
मित्तकथादेखित्वर्थः विषयत्वान्तमा वृद्धादि निमित्तकत्वमत्र च वाक्यार्थे
न प्रवेशः, किन्तु योषिदितरत्वमत्र सार्थकार्थं माहश्राद्धसंग्रहमान-
दिनभिन्ने प्रागे तन्प्रापनाय, तेन छन्दोगोऽयसानदिनभिन्ने योषिदि-
तरभ्यः पितृभ्योदद्यादिति वाक्यार्थः योषिदितरभ्य इतिविशेषण-
सार्थकत्वायेत्युक्त्वा पितृभ्य इतिविशेष्यपदपूरणं सूचितं नञोऽनु-
योगिवाचकपदभावाद्वाह्यत्वात् स्त्रीशामशौचान्तद्वितीयदिनादिश्राद्धेषु
पर्युदासापत्तेच अतएव शातातपेन सपिण्डीकरणादूर्ध्वमित्युक्तं तत्र
पितृपदं प्रातःपितृलोकतरं अन्यथा योषिदितरत्वसाध्यावर्तकतापत्तेः
तथाच वृद्धादिनिमित्तकथाद्वैश्रमानदिनभिन्नकालीनं प्रातःपितृ-
लोकथादत्वेनामावास्यादिनिमित्तकथाद्वैश्रमानदिनरुदित्वाद्युद्यं योषिदि-
तरत्वं विधीयते येन रूपेण प्रातः, तेनैव रूपेणानुवादः क्रियत
इति नियमाभावात् न चावसानदिनेतरपिण्डी छन्दोगोयोषिद्वैश्रान न दद्या-
दिति नञः प्रतिषेधपरतास्तु किं पर्युदासेनेति वाच्यं छन्दोगानां
भातृश्राद्धप्र प्रत्यवायजनकत्वायवणात् तृप्तिरूपफनस्य भर्तृपिण्डभागि-

णान् भोजयित्वा, इति विष्णुसूत्रात् । मृताहनि तु कर्त्तव्या स्त्रीणामप्युत्तरा क्रिया, इति विष्णुपुराणात् षष्ठान्वष्टकावसानदिननिमित्तकथाशेषु छन्दोगोऽवसान-दिनव्यतिरेकेण योपिदितरेभ्योदद्यात् (५२) ।

ततश्च योपिदितरेभ्यइति विशेषणसार्थकत्वाय तासां दानाभावे तत्र तस्य योपितां कथं तृप्तिरिति चेत् अभाव-स्रादिसामान्यनिमित्तात्प्राप्ताभ्यः स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यः । तत्रापि कथं तत्प्राप्तिरिति चेत् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् पितृभ्यः प्रदीयते । सर्वेष्वंशहरा माता इति धर्मेषु निश्चयः, इति शातातपवचनात् । न च छन्दोगित-रोष्ठरादौ योपिद्वाः पृथक्थाह दद्यादिति वाच्यं विधेय-प्रागर्थापोषकत्वेन स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्योयत्सृष्टिरित्यस्रा-

तंशः सिद्धिप्रदंनेन सतन्त्रयामातृथाहस्य निष्फलत्वावगते, पर्यु-दासस्त्रीशारात् नञोऽन्योन्याभावे आघवेन शक्ततया निषेधपरतया लक्षणा पक्षे न च योपिदितर्याद्विधानेऽपि कथं योपितां आहनिष्ठति मात्रे पितामहैः प्रपितामहैः दद्यात् इति सर्वशास्त्रिणाधारणविधिना मातृ-याहस्यापि प्राप्तिरिति वाच्यं सामान्यं प्राप्तेः पुनर्विशेषविधानमनर्थक-मित्यनुपपत्तिमुखेनापरविशेषनिष्ठतिरप्यसोयते व्यहमयाचितं भुञ्जीत इत्यादौ याचितभोजननिष्ठतिरिति (५२) ।

ननु योपिदितरत्वविशेषण किमर्थमित्यत आह ततश्चेति, नन्वेक मुद्दिश्य दत्तेन पिण्डेनान्यस्य तृप्त्यवतिप्रमद इत्यभिप्रेत्याह तत्रापीति, सध्वशहरति, पतिमुद्दिश्यदत्ते धने पत्नीसत्वम् एकत्व सागतायस्मा श्वत्समन्त्राहुतिप्रतैरित्यादिवचनादिति, छन्दोगस्य प्रकान्तत्वेनापस्थित्या तत्र नश्र्यमेदान्वयेन छन्दोगितर इत्यस्य लाभः, विधेयच्छन्दोगितर कर्त्तृकयोपितृसम्प्रदानकपिण्डदानरूपः, प्रागर्थं पृथ्वार्हेभ्यार्थस्तदपोष कत्वेन तदनुपयोगित्वेनेति । ननु न योपिद्वा इति वचनं यदि निरुक्तं

नवानुपपत्तेः । किन्तु न योषिद्वा इत्यस्य योषिदितरेभ्य
इत्यर्थकत्वे वृद्धादौ योषित्सप्रदानकथावधिधीनां
छन्दोगेतरकर्तृकत्वं प्रतीयते, यजमानेजित वृषिर्जुहो-
तीत्यास्यार्थानुरोधेन स्वर्गकामपदस्याश्वेतरपरत्ववत् ।
अथवा न योषिद्वा इत्यस्य छन्दोगेतरवृद्धादौ योषिद्वाः
पृथक्शाब्दं दद्यादित्येवार्थः । ततश्च वृद्धादौ छन्दोग-
योषितां कथं तृप्तिरित्याकाङ्क्षामुत्थाय उत्तरार्थान्वय
इति । अन्वष्टकायान्तु साम्नीनामेयाधिकारः । विष्णु
वचने होमत्यादेवाग्निप्राप्तेरनियहणं तन्नियमार्थं ।
नवान्मौनामनौकरणहोमे विप्रपाण्यादेर्विधानाद्वापि
तथेतिवाच्यं । प्रकृतीभूतथावविध्युक्तस्याधारस्य विकृती-

व्याख्यानम् छन्दोगयोषित्सप्रदानकपिण्डदाननिषेधतात्पर्यकं तदा
वृद्धादौ मातृश्रावपरवचनस्य तत्रवाचाद्विरोध इत्यत आह किम्वित्यादि ।
अथस्याधिकारित्वे तस्यैवणामश्रवाद्यजमानेचितत्ववाधेन तत्तत्
श्रुतिविरोध इत्यादिति स्वर्गकामपदस्याश्वेतरस्वर्गकामपरत्वयदित्यर्थः ।
ननु न योषिद्वा इति वचनस्य योषिदितरेतरूपमप्रदानविशेषणविधा
यकत्वमफलम् । सपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतमस्कारकर्मसु, इत्यादि
छन्दोगपरिशिष्टादि वचनेन योषिदितरेपापित्नादीनां श्रावस्य प्राप्तत्वात् ।
छन्दोगयोषितां श्रावस्याप्राप्तत्वाच्च न तामां श्रावकरणममङ्गम् । मातृ
श्रावस्तु पूर्वं स्यादित्यादि वचनमां छन्दोगेतरपरत्वनाभाय तत्समा
नार्थकतामभिधेत् न योषिद्वा इति वचनव्याख्यानमाह अथवेति ।
अत्र पृथक्पदमपि मार्थकं तमां मात्वादिक्रमेण श्रावतात्पर्यकत्वात् ।
उक्तादेवैर प्रागर्थयोपकत्वेऽपि सार्थक्यायाच्च तत्वेति अत्र केचिद् जीवन्
पतिकानां मृतानां छन्दोगयोषितां वृद्धादीतृह्यभावप्रसङ्गं पितृश्राव
भावादिति, न योषिद्वा इति वृद्धादौ विहितमातृश्रावमवसानदिन
भिवकालीनयोषित्श्रावत्वेनानूच्य तत्रापृथक्त्वं विधीयते अत्र हेतु

भूतग्राहविशेषविहिताधारेण वाधात्, गरमयवर्हिषा
कुशमयवर्हिषाधवत् । न वा लौकिकाग्नी होमः ।
न पैत्रयज्ञीयोहोमोलौकिकाग्नी विधीयते, इति
मनुना निषेधात् । वाचस्पतिमिश्रोऽप्येवं । (५३) ।

अथैकादश्युपवासत्रताधिकारिणः । यावद्गोपवसेज्जन्तुः
पद्मनाभदिनं शुभमित्यत्र जन्तुपदश्रवणात् । अष्टा-

शब्दोऽग्नौपिता उभयोद्देश्यकदत्तपिण्डभागादेव दत्तजननादिति शेषार्थं
न च तापता कथं जीवत्पतिकाया योपितस्तृप्तिरुभयोद्देश्यकपिण्डा-
भावादितिवाच्यं । न योपिण्डा इत्यत्र प्राप्तपितृलोकपतिकाभ्य इति
विशेषणं पूरणीयं । आत्मानित्वस्यापि प्राप्तपितृलोकपतिकाच्छब्दोऽग्नौ
योपितामित्यर्थः । पृथज्पदं भर्तृमाहित्वाभावविशिष्टपरं तत्र मन्त्रो
योगे भर्तृमहिताभ्य इत्यर्थोऽलभ्यते, एवञ्च जीवत्पतिकाभ्यः पृथग्दामं
विशुसूत्रादिमामान्यश्रवणात् । मपिण्डोऽरुणाद्दूर्ध्वमिति शातातप
वचनं भर्तृमाहित्वाभाधारणममायस्यादीं मातृश्राद्धाभावेऽपि तासां कृति-
धोषकमित्याहुः । तच्चिन्त्यं मान्दौमुखा पितरः प्रीयन्तामिति दैवं
वाचयित्वा नान्दोमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः माता-
महेभ्यः प्रमातामहेभ्यः बहुप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां । न स्रधाश्च
प्रयुज्यतेति गोभिलसूत्रे पित्रादिपटुपुरुषाणामेव विशेषतोनिर्देशादिति ।
होमत्वादेवेति हुंवेति पदत्वत्वादित्यर्थः, तन्नियमार्यं प्रकृतीभूतसदका-
यादं आधारात्तरं विप्रपाण्यादि, विष्णोर्भूतमन्वदकायाह तत्र विशेष-
विहितोऽग्निरूपाधारभूतेन वाधादित्यर्थः प्रकृतीभूताग्निष्टोमयागे
कुशमयवर्हिषिहितं तद्विष्णोर्भूतयागे गरमयवर्हिषिर्हिषानात् कुशमयवर्हि-
षिर्हिषोवाधश्रवणदित्यर्थः न वा लौकिकाग्नी होम इति तावतापि अग्निनिय-
मस्य माग्निर्गर्ह्यतायाद्यं सम्भव इति भावः (५३) ।

अथैकादश्युपवामाधिकारिणः इति वैष्णवावैष्णवगृहस्थयत्यादिभेदे-
नाविष्कारिविशेषभेदाय यद्ब्रुवन् । अधिकारो विधिनियोज्यतया
करणकरणयोः पुत्रपापभागिता । मर्त्तृपदवैयर्थ्यापत्तेरिति तथाच

द्वादधिकोमर्त्तरोच्छपूर्णाशीतिवत्सरः । भुङ्क्तेयो मान-
 बोमोहादिकादश्यां स पापकृदिति कालमाधवीय-
 धृतनारदवचने मर्त्तमानवपदयोः श्रवणात् मनुष्यमाव-
 स्याधिकारो न जात्याग्रमविचारः । एवञ्च नित्योपवासौ
 योमर्त्तः सायं प्रातर्भुजिक्रियां । स यजेन्मतिमान् विप्रः
 संप्राप्ते हरिवासरे । इति कात्यायनवचने मर्त्त इत्यभि-
 धानानन्तरं विप्र इतिपदं तस्याधिकदोषार्थं । अन्यथा
 मर्त्तपदवैयर्थ्यापत्तेः । नच, अनङ्गान् ब्रह्मचारीच
 आहिताग्निश्च ते त्रयः । अश्रन्त एव सिद्धान्ति नैपां
 सिद्धिरनश्रतां । इति स्मरणात् साग्निब्रह्मचारिणोर-
 चानधिकार इति वाच्यं । हेमाद्रिधृताग्निपुराणवचनेन
 तथारथ्यधिकारावगमात् । यथा । गृहस्थो ब्रह्मचारी च

विप्रस्य मर्त्तप्रत्यक्षीर्त्तन मर्त्यत्वेनोपयामाधिकार सूचयति । विहित
 करणनिषिद्धाचरणयोरधिकदोषताप्रयोजकविप्रत्वमतिमत्त्वाभ्यामुपादानञ्च
 भोजनेऽधिकदोष दर्शयति न तु विप्रत्वमतिमत्त्वाभ्यामधिकारमिति
 भावः । परन्तु वचनमिदं भोजनचतुष्टयनिवृत्त्यात्मकोपवासासमर्थं
 भोजनहयनिवृत्तिरावश्यकं प्रदर्शयन्नित्योपवासलक्षणपरमिति बोध्यं ।
 अनङ्गान् ह्यप्य अथञ्च दृष्टान्तार्थं ब्रह्मचारी अकृतसमावर्त्तन । सिद्धान्ति
 स्वकार्येषुमा भवन्ति ह्यप्यमा कार्यं भारयहनादि, ब्रह्मचारिण कार्यं
 मध्ययनगुरुश्रुपादि, आहिताग्निकार्यं होमतदर्शकादिवहनादि ।
 नैपा सिद्धिरिति न सिद्धि न स्वकार्यकरणमासर्थं । तथाच ब्रह्म
 चारिण स्वाध्यायनाद्यनुरोधात् साग्निकमा होमाद्यनुरोधात् उपयामान
 धिकार प्रदर्शित । अधिकारावगमादिति । तथाऽनङ्गानिति वचन
 कार्याहिताग्निभ्या शक्य सामान्यनित्यञ्च स्वाध्यायनाद्यनुरोधे ब्रह्म
 सपाद्य एकादशादिविधोपवाससु स्वय कर्त्तव्यं न तु स्वाध्यायानुः

आरिताग्निर्धैर च । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयो-
रुभयोरपि । सभर्तृकाया व्रतोपवामादिः पृथङ्निषिद्धो
मनुना, यथा । नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं
नाप्युपोषण । पतिं शृश्रुपते यत्तु तेन स्वर्गं मही-
यते । विष्णुनाऽपि भर्तुः समानव्रतचारित्वमित्युक्तं ।
समानव्रतचारित्वं भर्तृव्रताचरणे तदानुक्रान्त्यकारित्वं ।
यत्र तु सावित्रीव्रतादौ विशेषविधिस्तत्र भर्तृनुज्ञया
पृथगपीति । यथा शङ्खः । कामं भर्तृनुज्ञातव्रतोप-
वासनियमेश्यादीनामभ्यासः स्त्रीधर्म इति । यत्तु, पत्न्या
जीवति या नारीउपोष्य व्रतमाचरेत् । आयुः सहरते
पत्युः सा नारी नरदां व्रजेत् । इति विष्णुक्तं तदननु-
ज्ञातविषय । कात्यायनः, विधया या भवेन्नारी भुञ्जी-
तैकादशीदिने । तस्यास्तु सुकृत नश्येद्भूणहत्या
दिने दिने । जीमूतवाहनः, एकादश्यां न भुञ्जीत
पक्षयोरुभयोरपि । वनस्थयतिधर्मीऽप्य शुक्लमेव मदा
गृही । इति गोभिलवचनाद्गृहिणः शुक्लैकादश्यामेवाधि-
कारः । न च गृहीतरपरत्वे कृष्णैकादश्याः, कथ,
दशम्या नियताहारोमानमैयुनवर्जित । एकादश्यां न
भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । इति विष्णुधर्मीतरमतस्व-

रोधात् प्रतिनिधिना नम्याद्यतयोरपि धिमेयोपदेशादितिभान । तदानु-
कूल्यकारित्वमिति पतिव्रतकारणैव स्त्रीणां तत्फलभागाहारित्वादिति
भाव । पत्नीमहत्वात् न क्रियमाणे कर्मणि यदुपवामादिकमङ्ग तत् पक्ष्या
कार्त्तविति योर्ध्वं । भूणहत्या भूणहत्यापाप दिने दिने प्रत्येकादशि ।
पत्रमित्त्वात् तत्तन्मन्थीति यावत्, अपयित्वा पक्षा यतीना माम

पुराणवचने उभयस्त्रीयदशम्या सांसमैद्युनवर्जं त्रिविधान-
 मिति वाच्यं । वानप्रस्थस्यापि ऋतौ नैद्युनसंभवात् ।
 अतएव पुराणे ऋषिकुमाराः शूयन्ते । पुत्रेषु भाव्यां
 निःक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा । इति मनुवचनाच्च
 तस्य सांसमोजनमदाह वौधायनः । अथ वानप्रस्थ-
 हैविध्यं पयमानका अपचमानकाश्चेत्युपक्रान्त्य । क्रियद्गुरे
 स्वतोऽवसितमामसांसव्याधुःकश्येनहतमिधेवसादिभिर-
 न्यैर्था हतमानीय अपयित्वा सायं प्रातरग्निहोत्रं
 कृत्वा अयत्यतिथिव्रतित्वञ्च दत्त्वा अथैतच्छेषमध्याह्नतः ।
 मधुमांसवर्जं नक्तु वनस्थानामसांसोत्तीनामित्यादि ।
 तस्मात् कथं दशम्यां नियताहार इत्यादि वचनवलाद्-
 पुत्रस्य गृहिणोऽप्युभयैकादश्युपवासनतमिति । तथा इन्दु-
 चयेऽर्कसक्रान्तागामिकादश्यां सितेतरि । उपवासं न
 कुर्वीत पुत्रवशुधनक्षयात् । इति वायुपुराणवचने वस्यु-
 पदश्रवणाच्च । न हि वस्युशून्यः कश्चिद्गृही पितृभ्रात्रा
 दिषु वस्युनदर्शनात् । वस्युपदस्थाने दारैरिति क्वचित्
 पाठस्तत्रापि तथैवेति । यत्र न कुर्व्यात् पुत्रवान् गृही-
 त्यत्र पुत्रवानितिपदं तत्पुत्रमतां वानप्रस्थादीनामपि ।
 निषेधार्थमित्याह । हेमाद्रिरपि, शुक्लमेव सदा गृही-

भोजननियमादयतीति । इतरपत् गृहस्थ इव । अपामहन्तीनां त्यक्त
 मासभोजनानां स्त्रीविरहिणा तेषां निवृत्तिधर्मत्वात् । न च श्रोतं
 पण्डिताः सा यत्रत वनाश्रमोत्थेकादशस्कन्धवचनमप्यनन्तरं । वस्यु-
 पदश्रवणाच्चेति वस्युपद गृहिणाचम्य निषेधाधिकारं सूचयति तत्र योज-
 माह न हीत्यादि । तथैवेति तथापि दारपदमपि न्हा मा. वि. २.

तिवचनार्थालोचनया सकलकृष्णैकादशीपूषवासाभाव-
प्राप्तौ । शयनीवोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।
सैवोषोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन । इति
ब्रह्मवैवर्त्तयजुर्ने शयनवोधनमध्यवर्त्तिकृष्णैकादशीपूषवास-
विधानात्तास्त्रेव गृहिणीऽधिकारः, नान्यत्र प्राप्तभावात् ।
सामान्यविशेषयोर्विकल्पसम्भवात् पशुंदास एव ।
तेन शयनवोधनमध्यवर्त्तिकृष्णैकादशीष्वपि पुत्रवतोगृह-
स्थस्य नाधिकारइत्याह (५४) ।

अत्रोच्यते । गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव
च । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । इति
हलायुधहेमाद्रिधृताग्निपुराणवचने गृहस्थमात्रस्य कृष्णै-

रितया सूचयति तद्वचने कर्तृविशेषाग्रवणादितिभाव । अपुत्रस्येति
गृह्णामेव सदा गृहीति वचने गृहिपदस्य पुत्रवद्गृहिपरत्वादितिभाव ।
इन्दुक्षयेऽमाशाभ्यायां । यागप्रस्थादीनामपीति, तथाच गृहिष्या पुत्र
वताश्च निषेध न तु पुत्रवत्त्व गृहिविशेषण पुत्रवन्धुधनक्षयादित्यविशेष
अग्रणात् । पुत्रवतो गृहस्थस्य नाधिकार इति गृहस्थसामान्यनिषेधे पुन
पुत्रवद्गृहस्थस्य निषेधोविशेषनिषेधायेति भाव (५४) ।

मतद्वय दूषयति, अस्मीत्यत इति, अप्रयोजकमिति, तथाच पुत्रादि
क्षयरूपानिष्टसूचनाय पुत्रवत्पद न तु कर्तृविशेषणतया विशिष्ट
मितिभाव । दोषत्रयमत्रय दोषविशेषज्ञापनाय योऽनुवाद कृष्णैका
दश्यां कथं गृहो नोपवसेदित्याकाङ्क्षोत्थापित भाष्य तद्विषय तेन
बोधितमित्यर्थं न च कर्तृविशेषणार्थमिति न तु कर्तृविशेषणतया
बोधितमिति, यन्मुमत्त्वेऽप्युपवाम इति भाव । कर्तृविशेषणतया
बोधित पुत्रवत्त्वमित्यर्थं । अतएव क्वचिदयंवादस्य प्रामाण्यानुरोध
देव । अप्रामाण्यमितीति । व्यवहारात् पदानां शक्तिवद्वन्त्यादि
केनचिद्द्वेन घटमात्रय इत्युक्ते तत् सुत्वाऽप्यत्र हवेन घट आनीत

कादश्याप्रवामप्राप्तौ शुक्लमेव सदा गृहीति पुत्रवदृष्टि-
विषयं तस्येदं कृष्यायां निषेधश्रुतेः । तथाचोत्वास-
मधिकृच प्रज्ञापुराणं । एकादशीषु कृष्णामु रविस-
क्रमणे तथा । चन्द्रसूर्योपराने च न कुर्व्यात् पुत्र-
वान् गृहीति । न च वक्षुमन्वयत् पुत्र्यत्वमथप्रयो-
जकं । वक्षुपदं दीपकयनार्यवादमात्रं ननु कर्तृविशे-
षणार्थं न कुर्व्यात् पुत्रवान् गृहीति विधियाको पुत्र-
वानिति कर्तृविशेषणमिति विशेषः । अतएव मीमां-

ततः पार्श्वस्थौ बालौ घटानयनरूपं कार्यं घटमानयेति शाब्दप्रयोज्य-
मित्यवधारयति ततश्च घटमानय मामानय इत्यादि वाक्यादावापेक्षायाभ्यां
कार्यान्वितघटादीं गतिं गृह्णाति, इत्यर्थे भूतस्य घट इत्यादिगद्याच्च
शाब्दबोधः घटादिपदानां कार्यान्वितघटादिबोध एव मामर्थोवधारणात्
कार्येतावार्थं प्रति च मिडादीनां मामर्थोवधारणादिति मिडपदाभा-
षट्शतत्रयवशात् शाब्दबोध इति मीमांसकैकदेशिमतं तदभिप्रायेणैतं ।
मिडात्पूर्वाभ्यामिति, धेदमाभ्यास्य प्रामाण्यमाधकशुभ्राभ्यामित्यर्थः
प्रामाण्यमुक्तमित्यन्तताभ्यास्यय । विधिशक्तिर्विधिसामर्थ्यं च धेदोदकी
चकनत्वोक्तार्थं बहुविधत्वव्यायाममर्थं, हेतोदयेन प्रक्षिप्तजनदकी
सुखादिभिः फलमाधनत्वाद्युपस्थापकवाक्यैश्चकार्यं फलमाधनताबोध-
द्वारा हेतुविवक्षनेन प्रक्षिप्तजनतोसुखो क्रियते यथा शरीरुद्धोतीति
विधिना प्रतिशिक्षिता ह्ये य पता शरीरुपपन्नतोद्यादिभूतिबादक-
भ्येकजापरतया प्रामाण्यं तत्र प्रतिशिक्षतीति समुद्धितवाक्यादुपस्थाप-
प्रतिष्ठाकारस्योपस्थित्या रतिमकरणं प्रतिष्ठाकारकार्यमिति
वाच्यत्वाभ्यां बोधः । न च वाच्यस्य घटममुदावातकस्य शक्त्यभावात् कार्यं
वाच्यसम्बन्धरूपत्वज्ञेयत्वान्न घटार्थस्यैव विगिष्टपदार्थरूपत्ववाच्यार्थस्यापि
गत्या प्रतिपादितत्वात् तत् सम्बन्धस्य वाच्यस्यघणापदात्त्वात् एतेन
पदैत नक्षत्रव्यापतिष्ठाकामाटेश्चन्यापत्ते पदालास्यैयम् म्यादिति ।
एतन्मन्यत यथाधीनं विनेत्यं निदायोगामिति नृतिभिन्नानामर्षवाद-

साय। आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानामिति सूत्रेण आम्नायस्य वेदस्य क्रियार्थत्वात् कार्यार्थत्वात् अत-
दर्शानां कार्याप्रतिपादकानामानर्थक्यमप्रामाण्यमिति पूर्व-
मन्वयित्वा सिद्धान्तसूत्राभ्यां विधिना त्वेकवाक्यत्वात्
स्तु चर्चत्वेन विधीनां स्युरिति क्वचिहूतार्थानाञ्च क्रियार्थेन
समाप्तायादिचेताभ्यां क्वचिद्विधिगतिरेवावसीदन्ती
स्तुत्वादिभिरुत्तभूत इति न्यायात् क्वचिहूतार्थानां सिद्धा-
र्थानां क्रियार्थेन सहैकवाक्यत्वाच्च प्रामाण्यमप्युक्तं ।
अतो न कुर्यात् पुत्रवान् गृहीति निषेधविधौ पुत्रवत्त्वेनै-
वाधिकारित्वं (५५) ।

अत्रैव पुत्रवभुधनक्षयार्थवादः । अतः पुत्रवतएव
गृहस्यस्य कृष्णायामनधिकारः । अत्रैव शयनविधन-
मध्ये प्रतिप्रसवः । जीसूतवाहनम् । यदीच्छेद्विष्णुना

नामित्यर्थं यथा यो ब्रह्माण विदधाति पृथ्ममित्याद्यर्थत्वादानामीजर
मुपासीतेत्यादिशब्दैरेकवाक्यतया प्रामाण्यमिति वेदमात्रस्यैव साक्षात्
परम्परया क्रियाकार्यतापरतया प्रामाण्यमितिभावः । क्वचिच्च विधि
वाक्ययोरप्यङ्गाङ्गिभावलाभायैकवाक्यता यथा दर्शयौर्गामाभ्यां ब्रजत
सर्गकाम इत्यादिवाक्यानां समिधोयजतीत्यादिवाक्यैरेव वाक्यता । दधोक्त
भक्षपादैः स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यवस्थया । वाक्यानामेकवाक्यत्व
पुन महत्व जायत इति । एतश्चायम्य प्रकृतोपयोगमाह निषेध विधा
विति, अत्र मतस्यर्थायोध्यत्व तस्याधिकारित्वमित्यनेनान्वयः पुत्रवत्त्वेनै
वाधिकारित्वमिति गृहस्यस्येति शेषः । एवञ्च यत्र वाक्ये केवलगृहस्यपद
तत्र गृहस्यपद पुत्रवदगृहस्यपरमितिभावः (५५) ।

अत्रैवेति एतद्विषेधवाक्ये एवत्यर्थं पुत्रवभुधनक्षयार्थवादः पुत्र-
वभुधनार्थबोधकार्यत्वादेकवाक्यता एवञ्च पुत्रवभुधनक्षयार्थत्वात् अथपद
रूपेण प्रादशुपवासादिष्वयसाधनतापर प्रयोज्यता च पश्यन्त्यं तस्याया

धस्तु गृहविषय. काम्य एवेत्याहुः । तत्र । पुत्रवा-
 न्त्यैव भार्यावान् धर्मयुक्तस्तथैवच । उभयोः पक्षयोः
 काम्यं कुर्याच्च वैष्णवं व्रतमिति वचनेन काम्य
 एवाधिकारो न नित्यइत्याह (५६) ।

वस्तुतस्तु वैष्णवानां सपुत्राणां गृहस्थानामपि सर्वाः
 कृष्णानित्या हलायुधहेमाद्रिधृततत्त्वसागरवचनात् ।
 तदूयथा । यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा ।
 तुल्ये ते मन्यते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते । कालमाधवीये

नरमात्रस्याधिकार कृष्णाया शयनीबोधनीमध्यव्यतिरिक्ताया गृहस्थस्य
 नाधिकार शयनीबोधनीमध्ये कृष्णायां गृहस्थस्याधिकारस्तत्रापि पुत्र-
 यतो गृहस्थस्य नाधिकार इति । अत्र केचित् नित्ये व्रते उभयपक्ष एव
 भरमात्रस्याधिकार नित्योपवासीति वचने मप्राप्ते हरिवासरे इति
 मामान्यत एवोक्ते, इन्दुक्षये इति वचनस्य तत्समाहचर्यात् काम्यव्रत
 परत्वात् काम्यव्रते च कृष्णैकादश्यां पुत्रयतो गृहस्थस्य नाधिकार न
 तु गृहस्थमात्रस्य गृहस्थोव्रतधारी चेति वचनविरोधात् न कुर्यात्
 पुत्रवान् गृहीति वचनकवाक्यत्वाच्च शयनीबोधनीमध्ये तस्याधिकार
 पुत्रवांश्च सभार्यैवेति वचन यदीच्छेदिति वचनञ्च पचमानयानप्रस्थ
 पर । न च वनस्थयतिधर्माऽय शुक्लामेव सदा गृहीतिवचने सदापद
 श्रवणात् नित्यव्रत एव निषेध इति याच्य तत्र सदापदस्य फलाभिमतं
 दगाया तदभावदगायाश्च इत्यर्थकत्वादित्याहु (५६) ।

मत्तद्वय दृपयित्वा स्वमतमाह वस्तुतस्त्विति स वैष्णव उच्यते इति ।
 अत्रेदमवधेयं गृहीतविष्णुमन्तत्वेनाधिकारिताबोधक नेट वचन किन्तु
 उभयपक्षीयैकादशीव्रतस्य वैष्णवव्रतत्वेन सत्त्वे एव तत्कर्तव्यमन्यथा वैष्णव
 त्वहान्या विष्णुभक्तिरतो दैव आसुरस्तद्विपर्यय इत्युक्तमहाननर्थ म्यादिति
 बोधयति, पुत्रवद्गृहस्थस्य निषेधस्तु कामनान्तर व्यापत्तयति, वनस्थय
 तीना निष्कामतया समारनिवर्त्तकविष्णुभक्तिकामतया चामाधारणाधि-
 कारित्व सूचयति । वनस्थयतिधर्मोऽयमिति । य इच्छद्विष्णुना यास

धस्तु गृहिविषयः काम्य एवेत्याहुः । तत्र । पुत्रवां-
 श्चैव भार्यावान् धर्मयुक्तस्तथैवच । उभयोः पक्षयोः
 काम्यं कुर्याच्च वैष्णवं व्रतमिति वचनेन काम्य
 एवाधिकारो न नित्यद्वत्याह (५६) ।

वस्तुतस्तु वैष्णवानां सपुत्राणां गृहस्थानामपि सर्वाः
 कृष्णानित्या इलायुधहेमाद्रिधृततत्त्वसागरवचनात् ।
 तद्यथा । यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा ।
 तुल्ये ते मन्यन्ते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते । कालमाधवीये

नरमात्रस्याधिकार कृष्णाया श्रयनीबोधनीमध्ये नित्यव्यतिरिक्तायां गृहस्थस्य
 नाधिकारः श्रयनीबोधनीमध्ये कृष्णाया गृहस्थस्याधिकारस्तत्रापि पुत्र-
 वतीगृहस्थस्य नाधिकार इति । अत्र केचित् नित्ये व्रते उभयपक्ष एव
 नरमात्रस्याधिकार नित्योपवासीति वचने संप्राप्ते हरिवासरे इति
 सामान्यत एवोक्ते, इन्दुचये इति वचनस्य तत्साहचर्यात् काम्यव्रत-
 परत्वात् काम्यव्रते च कृष्णैकादश्यां पुत्रवतीगृहस्थस्य नाधिकारः न
 तु गृहस्थमात्रस्य गृहस्थोव्रतधारी चेति वचनविरोधात् न कुर्यात्
 पुत्रवान् गृहीति वचनेकवाक्यत्वाच्च श्रयनीबोधनीमध्ये तस्याधिकारः
 पुत्रवांश्च सभार्यश्चेति वचन यदीच्छेदिति वचनश्च पचमानवानप्रस्थ-
 यर । न च वनस्थयतिधर्माऽय शुकामेव सदा गृहीतिवचने सदापद-
 यव्यान्नित्यव्रत एव निषेध इति वाच्य तत्र सदापदस्य फलाभिसन्धि-
 दयाया तदभावदमायाच्च इत्यर्थकत्वादित्याहुः (५६) ।

मतस्य दृपयित्वा स्वमतमात्र वस्तुतस्त्विति स वैष्णव उच्यते इति ।
 अत्रेदमप्येव गृहीतविष्णुमन्त्रत्वेनाधिकारिताबोधक नेट वचनं किन्तु
 उभयपक्षोयैकादशीव्रतस्य वैष्णवव्रतत्वेन सर्वैरेव तत्कर्तव्यमन्यथा वैष्णव-
 त्वहान्या विष्णुभक्तिरतो देव चासुरस्तद्विपर्यय इत्युक्तमहाननर्थ स्यादिति
 बोधयति, पुत्रवदगृहस्थस्य निषेधस्तु कामनान्तर व्यावर्तयति, वनस्थय-
 तीनां निष्कामतया मसारनिवर्तकविष्णुभक्तिकामतया चासाधारणाधि-
 कारित्व सूचयति । वनस्थयतिधर्माऽयमिति । य इच्छेद्विष्णुना वासं

नारदः । नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः । पक्षे
 पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणं । अत्र विष्णुपराय-
 णानां पक्षे पक्षे चेति वीक्षया यावत्पक्षैकादश्युपवासस्य
 नित्यता प्रतीतेः । श्रीपतिव्यवहारनिर्णये । शुक्ले वा यदि
 वा कृष्णे विष्णुपूजनतत्परः । एकादश्यां न भुञ्जीत
 पक्षयोरुभयोरपि, इति वचनात् । नित्यं भक्तिसमा-
 युक्तैरित्यनन्तरं सपुत्रश्च सभार्यश्च स्वजनैर्भक्तिसंयुतः ।
 एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि । स ब्रह्महा सुरा-
 पश्च कृतघ्नो गुरुतल्पगः । विवेचयति यो मोहादेकादश्यौ
 सितेतरि । गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निर्यतिस्तथा ।
 एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि, इत्येतैर्हलायु-

पुत्रसम्पदमात्मन इति वचने यत् पुत्रसम्पदोऽभिधानं तदानुपद्रिकफल-
 त्वेन सुखफलन्तु विष्णुना सहैत्युक्तविष्णुसालोक्यं तदपिसुखान्तरोप-
 लब्धक, यच्चोक्तं उभयोः पक्षयोः काश्चिन्मिति, तदपि सुक्तिसाधनत्वेनाभि-
 लषितत्रापक एवमुत्तरश्चापि विवेच्यमिति । समात्मा समदर्शी भग-
 यदधिष्ठानत्वेन निजाधाराच्चिजवर्णायमधश्चान् विष्णो सर्गापितोऽखिला-
 चारो धेनु सः । आचर्यते येत् इति व्युत्पत्त्या लौकिकवैदिककर्म, तद-
 प्यं भगवत्प्रेरणया प्रवर्तितोऽहं त्वत्प्रीत्यर्थमेव करोमि न तु स्वफलार्थ-
 मित्यादि निवेदनरूपं कृतककर्मणः समर्पणन्तु त्वत् प्रेरितेन कृतमिदं
 त्वन् प्रीतये भवतु न तु समफलान्तराद्येत्यादित्रापनरूपं यथा स्वामिनि
 भूत्वो निवेदयति मयेदं कृतमिति, यथैकादश्यां, अथ कर्म कीर्तनं ध्यानं
 हरेरद्भुतकर्मणः । जन्मकर्मगुणानाञ्च तदर्थोऽखिलचेष्टितं । इष्टं दत्तं
 तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियं । दारान् सुतान् गृहान् प्राणान्
 यत्परस्मै निवेदनमिति । दारादेरपि भगवदर्थत्वेन विभावनमेव
 समर्पणमिति । प्राणः प्राणमयकोपः क्रियागक्तिमान् । बुद्धि-
 विज्ञानमयकोपः ज्ञानशक्तिमान् मनोमयकोपस्याप्युपलक्षणं देहः स्थूल-

धेन तद्याव्यवस्थापितत्वात् । वेश्मवानां तथा व्यवहाराच्च ।
 मुमुक्षुत्वेन सुतरामिव तथा, तथाच भविष्ये, शुक्ला
 गृहस्थैः कर्त्तव्या भोगसन्तानवर्द्धिनी । मुमुक्षुभिस्तथा
 कृष्णा तेन तेनोपदर्शिता । वाराहेऽपि, यथा शुक्ला
 तथा कृष्णा उपोष्या च प्रयततः । शुक्ला मुक्तिप्रदा
 नित्य कृष्णा मुक्तिं प्रयच्छति । द्विजन्मनोविशेषतोऽपि,
 यथा गोविन्दमानसोत्तासकचमहाख्यवयोर्भविष्योत्तरीयं,
 उभयोः पक्षयो राजज्ञेनादृश्यां द्विजन्मवान् । योभुङ्क्ते
 नीरुजः सोऽपि प्रैत्य चाण्डालतां व्रजेत् । एतद्वचन
 भविष्यपुराणीयमिति हायकल्पलता । सोऽपीचच
 सोऽयेति विशेषः । अत्र कश्चित् । चादिथेऽहनि
 संक्रान्त्यामसितैकादशीदिने । व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री
 नोपवसेद्गृही, इति ब्रह्मपुराणवचनादेकादश्यां रवि
 वारादावुपवासनिषेधमाह । उश्वासनिषेधे तु क्तिञ्चि-
 इच्चं प्रकल्पयेत् । उपवासान्न दृष्येत उपवासफलं

देहं तेषां धर्मं स्वभावं अधिकारो नित्यनैमित्तिककर्मज्ञानगाम्नां प्राप्ता
 धिकारं तस्मादिवर्षं एतेन लोकिक्वेदिकदो सपह । सुपुत्रिदगा-
 यामपि प्राणसंचारोऽस्ति ततश्च शास्त्रप्रज्ञासाध्या मच्चिकादेरुदरप्रथम-
 रणादिना पापमुत्पद्यते गङ्गाजलम्पूक्यायुर्विशादिना पुण्यमद्युक्त
 वाषा वाग्निन्द्रियेण ब्रह्मार्पणं ब्रह्मापितं ब्रह्मणि निवेदितमितियावत् ।
 समात्मानं जुहोमि त्वयि नमयामीति स्तत्रापदार्थं भगवत्वाविष्टोभ
 पासोति पश्येन्नवितोऽर्थं । धीराणिक्मिदिति समर्पणमन्त्रइतियेप ।
 पिशुपरायणे सद्गिरित्वर्थं । दिवचयतीतिपुदवतोऽष्टदशस्य मम
 छखेकादमीत्रोऽधिकारोनास्ति किन्तु मुनीनादमीत्रते इत्यादिक यो
 विवेचयति स ब्रह्महादिमुन्या भयतीत्यर्थं सर्वत्र पश्यन्त वैश्वपुत्रयद्

लभेदिति वराहपुराणाद्वीदनादिकमवाह । तत्र ।
 विष्णुधर्मोत्तरे । एकादश्यां यदा राम चादित्यस्य
 दिनं भवेत् । उषोष्या सा महापुण्या पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी ।
 भृगुभानुदिनोपेता सूर्यसंक्रान्तिसंयुता । एकादशी
 सदीपोष्या सर्वसम्पत्करौ तिथिरित्यादिवचनेषु एका-
 दश्यां रविवारादौ प्रत्युतानुपङ्गिकाफलश्रुतेः । न च
 नित्ये निषेधः काम्ये फलमिति जीमूतवाहनोक्तं युक्तमिति
 वाच्यं सदापद्युतेः कामित्वाकामित्वरूपविशेषाभा-
 वात् (५७) ।

किन्तु संक्रान्त्यादियु उपवासनिषेधस्तु तन्निमित्तो-
 पवासपरः । तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

ग्रहस्थानां छन्दोकादश्यामधिकारे हेतु बंधि. मुमुक्षुत्वे सर्वंपा-
 मेव छन्दोकादश्यामुपजासाधिकार इत्यभिप्रायेणाह मुमुक्षुत्वेनेति
 शक्तार्थं भोगसन्तानफलशलोक्त्या छन्दोकादश्यामुपजासाधिकारमपि
 त्ति, मुमुक्षुभिरिति कर्तव्येत्वेनान्वयः । तथा मुक्तिफलिका छन्दो-
 कादश्यापि तेन तेन वैश्यासादिमुनिना । भुक्तौपलक्षणं तेन मुक्ति-
 प्रदायैत्वर्थः । द्विजग्नौऽपि द्विजमात्रस्यापि । कथिदिति आहितिपद-
 ह्येनास्यान्वयः । व्यतीरातमाह उह्यनु । अवशास्त्रिधनिठार्द्रा नाग-
 दैवतप्रस्तके । यथानारविवारण व्यतीरातः स उच्यते इति । उप-
 यासादित्यस्य नञ्प्रत्ययः तत्राच उग्रसहेतुको यो दोषाभाषस्तदानी-
 त्वर्थः । यदा उपजासादिति रविवाराद्युपजासहेतुको यो दोषस्तदभाषवान्
 पञ्चम्यर्थस्य दुपधात्वर्थेऽन्वयादित्यर्थः. (५७) ।

तन्निमित्तकोपवासपर इति, रविवारनिमित्तकोऽभावस्यादौ अमा-
 वस्यादिनिमित्तको रविवारादौपजासभवस्तुमात्र. एकादशोनिमित्तकस्य
 नित्यतया न कुत्रापि त्वाज्यता व्यतीपातनिमित्तस्तु आहदिनं संक्रान्तौ
 च निषिद्ध. इत्येव निषेधं वातुतस्तु तन्निमित्तकोपवासपर इति, संक्रान्ति

नानुप्रद्वक्तोपाह्वीयतो नित्यमुपोषणमिति जैमिनिस्मृतैः ।
 संक्रान्तादिनिमित्तकोपवासः सम्बर्त्तनोक्तः । अमा-
 वस्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः । एताः
 प्रशस्तास्तिथयोभानुवारस्तथैव च । अत्र स्नानं जपो-
 होमोदिवतानाञ्च पूजनं । उपवासस्तथा दानमेकैकं
 पावनं स्मृतं । तथा । उपवासञ्च ये कुर्युरादित्यस्य
 दिने तथा । जपन्ति च महाश्वेतां ते लभन्ते यथेप्सितं ।

निमित्तक रविवार-निमित्तक-त्रयोपातनिमित्तकोपवासाः पुत्रवता गृह-
 स्थेन न कार्या इत्यर्थः । काम्ये रविवारादिनिमित्तककाम्योप-
 वासेनिषेधकमित्येषः । नित्ये तु नित्योपवासे तु श्राद्धसामानाधिकरण्य-
 प्रदर्शनेन तदाधकत्वाभावबोधकादिति पुरणीयं काल्यायनान्तपदाद्येना-
 ऽस्वान्वयः । अष्टगुक्त स्कान्दे । यस्मिन्दिने पितुः श्राद्ध मातुश्चापि भवेद्-
 गुह्य । तस्मिन्नेव दिने तात भवेदेकादशो व्रतं । तदाकृत्वा तु वै श्राद्ध
 भुक्तयेवन्तु यज्ञवत् । तत् सर्वं दक्षिणे पाथो गृहीत्वात्र सिद्धिध्वज ।
 अत्रिजिघ्रसेनेव तेन श्राद्ध सिद्धिध्वज । पितृणां वसिष्ठं जातं व्रतमङ्गो न
 विद्यते इति । प्रागुक्तेति, सारवारानुपोष्येतिथयचनोक्तैत्यर्थः । एतत्-
 पारणस्यैव संक्रान्त्या निषेध, संक्रान्त्या प्राप्तमितीति, अस्यैव च रविवारे
 निषेधः ननु एकादश्यापवासवारणस्य रविवारे रविसंक्रान्तौ च निषेध इति
 भाव । वस्तुतस्तु प्रागुक्तेति, तथाच शनिवारनिमित्तकोपवासपारणं
 रविवारे पुत्रवतो गृहस्थस्य निषिद्धमित्यर्थः संक्रान्त्या प्राप्तमितीति
 एतत् संक्रान्त्या पारणं पुत्रवतो गृहस्थस्य निषिद्धमित्यर्थः । एतेन
 शनिवारे संक्रान्तिपूर्वदिने च गृहस्थपुत्रवतो नोपवासः परदिने पारण-
 स्योत्सर्गिकस्य निषेधादिति । यद्य सम्बर्त्तयचने अमावस्याद्वादशोचित्य-
 नेन द्वादश्यापवासउक्तः सोऽपिनित्यः यथा चरिभक्तिविलासे । यथा
 चंकादशौ राजन् द्वादशौ च तथा नृणां । समाना तत्फलप्रोक्ता
 व्रतेऽस्मिन् चक्रपाणिनः । परन्तु कश्चिदेकादश्यापवासेन द्वादश्यापवास-
 मिद्धिः कश्चिच्च द्वादश्यापवासेन एकादश्यापवाससिद्धिः कश्चिच्चोभययो-

महाश्वेतामन्त्रस्वागमे । इमामित्युक्त्वा ततोद्गीन्तु सकारश्च
 विसर्गवान् । महाश्वेताख्यमन्त्रोऽयं भानोस्त्राक्षरईरितः ।
 संवत्सरप्रदीपे । सप्त वारानुषोध्यैव सप्तधा सयतेन्द्रियः ।
 सप्तजन्मकृत पापं तत्क्षणादेव नश्यति । कृते श्राद्ध
 इति कान्धे, नित्ये तु वराहपुराणविष्णुधर्माक्षरकाव्या-
 यनाः । उपवासी यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।
 उपवासं तदा कुर्यादाप्रायः पितृसेवितं । यत्तु ।

गेन तन्वेषोभयसिद्धिः । एकादशीमुपवसेद्वादशीमथवा पुनः । विमित्रां-
 वापि कुर्वीत न दग्म्यायुता क्वचित् इति वचनात् । तथा पाद्मे ।
 एकादशो द्वादशी च तत्र सन्निहितो हरिः । उपोष्य रजनीमेका ब्रह्म-
 हत्या व्यपीडति । रात्रावपि द्वादशीयोग एव द्वादशमुपवाससिद्धिर्यथा
 ब्रह्मवैवर्तः । ये कारयन्ति कुर्वन्ति द्वादशीं दग्म्यायुता । शुद्धे तद्गुणं
 योऽस्य सूर्यदर्शनमाचरेत् । नमो नारायणायैति जपेद्वा द्वादशाक्षरमिति
 अत्र वैभरहितत्वे कर्तव्यतासूचन । द्वादशग्रामुपवासमिदमाह हरि-
 भक्तिविलासे पद्मपुराण । उन्मीलनी वञ्चुली च त्रिस्तथा पञ्चवर्दिनी
 जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी । न करिष्यन्ति ये स्तोत्रा
 द्वादशाष्टौ ममाज्ञया । तेषां यमपुरे वासीयापदाद्भूतसङ्घः । ब्रह्म-
 वैवर्तः । द्वादशोऽष्टौ समाख्याता या पुराणैर्विचक्षणैः । तामामे-
 कापि च ज्ञता हत पुण्यं पुराकृतः । तथा तत्रैव । एकादशीतु
 सपूर्णां वर्द्धते पुनरेव सा । द्वादशो न च वर्द्धत कथितोन्मीलनीतु
 सा । वर्द्धते परदिनगा सा एकादशी, द्वादशो अहोरात्रव्यापिनी मतो
 न च वर्द्धत न परिदिनगा तदा सा द्वादशी उन्मीलनी द्वादशा
 अहोरात्रव्यापित्वाभावे त्रिस्तथात्वेन नोन्मीलनीति बोध्यः । सपूर्णा-
 लक्षणमनुपद वक्तव्यं तथाच तत्रैव । द्वादशेश्वर विवर्द्धत नचैवैकादशी
 यदा । वञ्चुलीति भृगुयेष्ट कथिता पापनाशिनी । पाद्मे च सपूर्णाका-
 दशी यत्र द्वादशो च यदा भवत् । त्रयोदशा मुद्गुताई वञ्चुली
 सा हरिः प्रिया । अत्र सपूर्णाकादशी न परिदिनगा तथाविधद्वादशी

रविवारेऽर्कसंक्रान्ताग्रामेकादश्यां सितेतरि । पारणञ्चौर-
वासञ्च न कुर्यात् पुत्रवान् गृहीति पारणनिषेधो-
रविवारसंक्रान्तिप्राप्तोपवासनिषेधवत् रविवारसंक्रान्ति-
साप्तप्राप्तपारणपरः । तयोरिव पारणन्तु प्रागुक्तयनि-
वारोपवासानन्तरं रविवारि । निचं हयोरयनयोर्नित्यं
विपुवतोर्द्वयोः । चन्द्रार्कयोर्दृश्योर्ध्वतीपातेषु पर्वसु ।
अहोरात्रोपितः स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपं । यः करोति

च परदिनमा तदा वञ्चलीत्वर्थः । गुरुपक्षे तथा कृष्ये यदा भवति
वञ्चुली । एकादशीदिने भुक्त्वा द्वादश्यां कारयेद्भूतमिति । अथ
यदि द्वादश्यापि न वदते तदा शुद्धेकादश्यामुपवास एकादश्यामुप-
वसेदित्युक्ते पारणञ्च द्वादश्यां चाद्यपादमुत्तोज्येति । विस्मया प्रसिद्धा ।
ब्रह्मवेत । कुङ्कुमके यदा उडि प्रयाति पक्षपचिनो । विद्यायेकादशीं
तत्र द्वादशीं समुपोपयेत् । पाप्मे । अमा वा यदि सपूर्णा सम्पूर्णा
जायते यदा । भूत्वा च पटिवटिका दृश्यते प्रतिपद्दिने । अन्नमेधा-
युतैस्तुत्या सा भवेत् पक्षवर्दिनी इयमप्येकादश्या सपूर्णत्वे ज्ञेया
तदसम्युक्ते एकादश्याद्द्वादश्यांमिच्छतया तत्रैव व्रतमिति बोध्यं । अन्ये तु
एकादश्याद्द्वादश्यां पक्षवर्दिनी भवति पक्षपदन्य एकादशीद्द्वादश्या
भयपरत्वान् द्वितीयवदते यद्देवकयान्यत्वाच्च कुङ्कुमके इत्यादिवचन
मतान्तरमितिप्राप्तुः । ब्रह्मवेत । पुष्यश्चप पुष्याश्च रोहिणीशुतास्तु
ता । उग्रोपिता समकला द्वादश्याऽष्टौ पृथक् पृथक् । तत्र पुष्यशुता पाप-
नाशिनो गोविन्दद्वादशीति दिव्याता श्वश्रुशुता विजया वामनद्वादशी ।
पुष्याश्च पुनर्वसुस्तदशुता जया रोहिणीशुता उरुकी । तत्राच ब्रह्मपुराण
वशिष्ठमवादे । यदा तु शुक्लद्वादश्या पुष्य भवति कार्दिकेति । तदा
सा तु महापुष्या कविता पापनाशिनी । यदा तु शुक्लद्वादश्यां
नक्षत्रं श्वश्रुशुतम् । विजया सा तिथि मोक्षा तिथीनामुत्तमा तिथिः ।
द्वादश्यान्तु सिते पते ऋषे यदि पुनर्वसु । माया सा तु जया स्वता
तिथी नामुत्तमा तिथिः । यदा तु शुक्लद्वादश्यां प्राजादत्व प्रजायते ।

प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयन्तु तदिति ब्रह्मपुराणोक्तसंक्रान्ति-
पूर्वदिनोपवासविधानेन संक्रान्त्यां प्राप्तमिति (५८) ।

अथ पुरातिथिलक्षणं । स्कन्दपुराणे । प्रतिपत्-
प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्भवेः । संपूर्णा इति विख्याता
हरिवासरवर्जिताः । हरिवासरएकादशी । अतएव
सौरधर्मैः, आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता ।
सैकादशीति संपूर्णा विज्ञान्या परिकीर्तिता । अथ च

अयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति । तत्र अथस्वा
स्कान्दे । द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादशप्रायुता विभो । सदा काव्या
च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैरिति (५८) ।

उदयात् सूर्योदयक्षणमारभ्य उदयात् अपरसूर्योदयपर्यन्तं वरे-
रित्त्वस्य उभयवान्वयात् । सोमार्थे आङ्ग्यन्दस्तेन पूर्वसूर्योदय-
मारभ्यापरसूर्योदयाव्यवहितमाक्षयणस्यायिनीत्वर्थः । तेन परदिनसूर्यो-
दयसमं तदक्षयं च सम्पूर्णाभवतीति तात्पर्यार्थः । हरिवासर-
वर्जिताः हरिवासरभिन्ना हरिवासरयन्दस्य ऋचिद्वादश्यामपि प्रवृत्तेराह
हरिवासर एकादशीति । अतएव हरिवासरवर्जनदेव । अथ च प्रति-
पत्प्रभृतयइतिवचने च । तत्तिथेरैकोदयमारभ्यापरोदयपर्यन्तस्यायित्ति-
वासरभिन्नतिथेः । उदयानन्तरावस्थितावपि परदिनगतत्वेऽपि । उदयात्
प्राक् परदिनसौम्योदयात् प्राक् इदं नूदयादित्त्वस्य विवरणं । सम्पूर्णत्व-
कीर्तनं समाप्तत्वकीर्तनं । सत्त्वेऽपीति, तत्तत्तिथिर्युग्मस्येतिशेषः । अथु-
त्वेन तत्तत्तिथिमलरूपत्वेन । असत्त्वग्यापनाय अमन्तुत्वतास्थापनाय-
कीर्तनमित्यनेनास्यान्वयः, तथाचेति परदिवसीवतिथिरखण्डस्याशुद्व-
न्नापञ्चत्वर्थः । तिथिस्त्विति तुर्यवारणे सेतानेनास्य सम्बन्धः । तथाच
याएवभूतातिथिः सैव हि नियतशुद्धा न परदिनसम्बन्धिनी तिथिमल-
रूपाऽशुद्धत्वर्थः । सार्वतिथ्य इति, एकादशीव्यतिरिक्तमर्थतिथिविषयक
इत्यर्थः । प्रतिनाशीहीति, हि यतस्तिथिः प्रतिनाश्यामकः तदधिकस्य
परदिनगतस्य न तिथित्वं किन्तु तिथिमलत्वमितिभावः । परे परदिने

तत्तिथेरुदयानन्तरावस्थितावपि यदुदयात् प्राक् संपूर्णत्व-
 कौर्त्तनं तदुदयानन्तरं तत्तिथेः सत्त्वेऽपि अशुद्धत्वेन कर्मा-
 नर्हत्वादसत्त्वख्यापनाय, तथाच कादःमाधवीयं नारदीयं,
 आदित्योदयवेलाया आरंभ्य पष्टिनाडिका । तिथिस्तु सा
 हि शुद्धा स्यात् सार्व्वतिथ्योद्धार्य विधिः । सूर्य्यसिद्धा-
 न्तोऽपि, सर्वाच्चोत्स्य तिथय उदयादोदयस्थिताः ।
 शुद्धाद्भूति विनिश्चयाः पष्टिर्नाड्योहि वै तिथिः । एतस्य
 रवेः । कालविवेके, पष्टिदण्डात्मिकायाश्च तिथेर्नि-
 ष्कृमणे परे । अकर्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं
 विना । अथ पूर्णैकादश्यापवासः । प्रचेताः, पूर्णाऽ-

तिथिमलमिति, तत् निष्कृमिततिथिखण्डमित्यर्थः । एकादशीं विनैति,
 निष्कृमितैकादशीतिथिखण्डं विनैत्यर्थः, एवञ्च सूर्य्योदयमारभ्य पष्टि-
 दण्डात्मिकाया प्रतिपदादितिथेस्तु पूर्णत्वकथनात् सोरधर्मवचने सैका-
 दशीतिवचने तत्पदेन सूर्य्योदयमारभ्य पष्टिदण्डात्मिकेत्यर्थोऽनुध्यते तत्-
 फलन्तु पूर्णाप्येकादशी त्वान्या हितय वर्द्धते यदि । द्वादश्यां पारणा-
 लामे पूर्णैव परिशुद्धते । इत्यादौ पूर्णापदेन पूर्व्वदिनसम्बन्धि तिथि
 ग्रहणं अन्यथा दिनद्वय एव मूर्त्यादय प्राड्मुहूर्त्तद्वयान्विततया तदन-
 ध्ववसाय स्यात् प्राड्मुहूर्त्तद्वयान्वितत्वविशेषणफलचारुणोदये दशमी-
 योगे पिडात्वेन तद्भाववर्त्तनं । तथाक्त विद्यान्या परिकीर्त्तितेति अन्या-
 प्राड्मुहूर्त्तद्वयान्वितान्या विद्या दशमीविडात्वेन त्वाजयाइति यावत् ।
 अतएव हरिभक्तिविलासे ब्रह्मवैवर्त्तवचनं । अरुणोदयवेलाया वास्तो-
 कापि तिथिर्भवेत् । पूर्णा मेलवगन्तव्या प्रभूता नादय विना । अथ
 हरिभक्तिविलासोपटीका तिथिरेकादशी अरुणोदयश्च विना न
 प्रभूता संपूर्णा एकमरुणादयमारभ्यापराणोदय यावदापिन्धेव
 सती संपूर्णा समादित्यर्थइति । तथा गारुडे । आदित्योदयवेलाया-
 मारभ्यपष्टिनाडिका । संपूर्णैकादशीनाम न्याजया धर्मफलैषुभिः । शिव-

येकादशी त्याज्या वर्जते द्वितयं यदि । द्वादश्यां पार-
णालामे पूर्णैव परिगृह्यते । द्वितयमेकादशीद्वादश्या ।
भृगुः, संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रो-
पोष्या द्वितीया तु परतोद्वादशी यदि । विष्णुधर्मात्तरे
बृहद्विशिष्टसंहितायाञ्च । संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुन-
रेव सा । लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ।
उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः । एवमेव
गारुडे, किन्तु मध्याह्नमेवं, त्रयोदशी उपःकाले
उपोष्या तत्र का भवेदिति । अत्र द्वैतनिर्णयः । एका-
दशीद्वादश्याोरुभयत्र सर्वेषामुपवासविधानं तत्सङ्गशुक-

रहस्यञ्च । उदयात् प्राग्यदा विप्र मुहूर्तद्वयमयुता । संपूर्णैकादशी-
नाम तत्रैवोपवसेद्गृहीति । अत्र तत्रोत्तरा यति, कुर्यात् पूर्वामुप-
वसेद् गृहीतिवचनखरसात् परदिवसीयतिधिरखण्डव्यावर्तनाय पूर्वदिव-
सीयाहोरात्रव्यापितिः पूर्णत्वमाख्यातमितिबोधः । एवञ्च वञ्चुष्यादि-
लक्षणं यदेकादश्याः पूर्णत्वमुक्तं तदरुणोदयमारभ्यापराह्णोदयपर्यन्त-
स्यायत्वं वीध्यं । केचित्तु अरुणोदयकालसा त्रियामां रजनीमितिबच-
नेन परदिवसीयत्वकथनात् तदारभ्य पष्टिदण्डान्तिकेकादशी संपूर्णत्वाद् ।
द्वादश्यां पारणालामे खण्डापरदिने पारणयोग्यद्वादशप्रक्षामे । अत्र
केचिदिदमपि द्वादश्या अहोरात्रव्यापित्व एव, अन्यथा रात्रिशेषे तयो-
दशीलाभेन त्रिसृशात्वेन सर्वैः खण्डोपोष्येति धीयमित्याहुः । हरि-
भक्तिविलासि भविष्यपुराणं । एकलिप्ता समायुक्ता यदि द्वेषा परा
तिथिः । अथवैकादशी नास्ति दशम्या वाथ सयुता । द्वादशी तु
कला काष्ठा यदि समादपरैऽहनि । द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदशमान्
पारणमिति काष्ठया अन्यूनत्वे बोधयति, काष्ठा अष्टादशनिमेषा, अष्टादश
निमेषास्तु काष्ठास्त्रिगुणताः कलाइत्यमरात् । पूर्णैव परिगृह्यत इतिगृह्यपरं
तत्रैवोपवसेद्गृहीति वचनात् पूर्वामुपवसेद् गृहीतिवचनाच्च । द्वादशी

श्रद्धधानाजडजनविषय' एकेनैवोपवासेन फलसिद्धावपर-
वैयर्थ्यादिति । तन्न । एकेनैवोपवासेनेत्यादिस्त्रीत्वाहेतोरै-
क्यैकपुरुषस्य उभयत्राकाङ्गाविरहाद्युक्तोविकल्पः (५६) ।

तथाच भविष्ये । स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु अकाङ्गा-
पूरणे सति । एतेन साकाङ्गएव स्मृतीनां परम्परान्वयः

मिथिताप्राज्ञा सर्वत्रैकादशीतिथिः । द्वादशी च तयोदश्यां विद्यते
यदि वा न वेति वचनं गृहिभिन्नपरं, लुप्यते नश्याति तस्मिन् दिने
प्रभाते इयमुन्नीननी । उपः काले रात्रिशेषे इयं त्रिसृषा ।
सङ्गमज्ञोऽस्थिरः सन्देहयुतइतियावत् सन्देहहेतुधोभयदिने दशमी-
वेधरहितैकादश्यात् । हे तिथी तिथिष्वष्टे एकादशीधुत्त्राद्वादशी
दिनइय इति यावत् । इतरत्रैयर्थ्यादिति, एकविधिप्राप्तस्यासङ्गतनु-
ष्ठानानुपपत्तेरित्यर्थः तथाचेच्छाविकल्पएवेति हेतुनिर्णयतात्पर्यं मत-
मिदं दृष्यति तत्रेति विकल्प इत्यत हेतुनिर्णयमतानुवादः ।
अकाङ्गाविरहात् एकादश्यामुपवासेनैव विहितपालनसिद्धेरन्यत्राकाङ्गा-
विरहात् उग्रवामविधी एकादश्यास्तिषेरन्वयेनैव कालविशेषाकाङ्गा-
निवृत्तेस्तिष्यन्तरान्वयानुपपत्तेरिति वा (५६) ।

आकाङ्गापूरणं उभयोरैकतरंगाकाङ्गानिवृत्तौ । परम्परान्वयोवाक्य-
द्वयैकवाक्यतया युगपत् पर्यायेण बोधयोः कर्तव्यतापरता । तत्रे-
त्यादिस्वमतं तत्र विकल्पमध्ये । प्रमाणत्वेति, प्रमाणत्वाप्रमाणत्वयोः
परित्यागप्रकल्पनमित्यर्थः तत्र प्रमाणत्वस्य परित्यागः अप्रमाणत्वस्य
प्रकल्पनमिति क्रान्त्वयः तद्वदिति समुच्चयार्थं तदुज्जीवनहानाभ्यामिति
वा पाठः । तत्र तयोः प्रमाणत्वाप्रमाणत्वयोरुज्जीवनहाने ताभ्यामित्यर्थः ।
प्रत्येकं प्रतियोगं तथाच प्रत्येकप्रयोगं दोषचतुष्टयात् उभयत्राष्टदोष-
वत्त्वं अत्र ब्रौहिभिर्वर्जितत्वेन प्रकृतयागसाधनैभूतपुरोडाशसम्पादक-
द्रव्याकाङ्गानिवृत्तौ यथैवैवति श्रुतिर्यं यथैरिति श्रुत्यानाकाङ्गिता ब्रौहि-
भिरिति श्रुतिरिति परम्परानपेक्षत्वात् विकल्पाश्रयणं, न च मिलित-
योर्त्रोडिययथोर्यागाद्वालाभायोभयोपादानमितिवाच्यं तथात्वे ब्रौहि-
यनाभ्यामित्यस्य वक्तव्यतापातात् भिन्नभिन्नवाक्योपस्थापितानां मिलि-

सूचितः, अत्र नेष्ठाविकल्पोऽष्टदोषग्रासात् तथाच,
प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पनात् । तदुज्जीवनहाना-
भ्यामित्वेवमष्टदोषता । तथाहि व्रीहिभिर्यजेत यवै-
र्यजेत, इति श्रूयते । तत्र व्रीहिप्रयोगे प्रतीतयवप्रामाण्य-

तोपकारकत्वाभावात् अन्यथा विष्णुं यजेत रुद्रं यजेतेति वाक्याभ्यां
विष्णुरुद्रयोर्मित्तितदेवतात्वं स्यादितिबोधः, प्रकृतयागविध्यन्तर्गततथा
यवेर्यजेतेति श्रुत्या प्रकृतयागसामान्ये यवकरणकत्वस्य प्रामाणिकत्वरूपं
प्रामाण्यमापाततः स्वीकृतं, तच्च व्रीहिकरणकप्रकृतयागे यवकरण-
कत्वानन्वयेन परित्यक्तं तथाच ब्रह्मसूत्रे श्रौतसर्गिकस्यैकपदार्थसामान्ये-
ऽपरपदार्थानुयवोधस्य परित्यागः ननु यागसामान्ये यवकरणकत्वस्य-
ननुयैव यवस्य नियतानुष्ठानं न स्यात् किन्तु कदाचित् व्रीहियागेऽपि
यवसम्बन्धोऽस्त्वित्यत आह अप्रमाणत्वेति, न प्रमाणत्वं यतःश्रुत्युत्-
पत्त्या अप्रमाणत्वपदेन सार्यस्याभावो बोध्यते तथाच यथा-श्रुतगन्धे-
नाप्रतीतस्य यवकरणकत्वाभाषस्य व्रीहियागे कल्पनादित्यर्थः तथाच
व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र यजिष्ठातुना यवकरणकत्वाभावविशिष्टयागघोषस्य
नक्षण्याया स्वीकारादिति गौरवमिति, एवं यवेर्यजेतइत्यस्य सार्यकत्वाय
यवेरित्यस्य कुत्रचिदयागेऽनुयेन प्रामाण्यव्यवस्थापनं तदेवाह उज्जीवनेति,
प्रामाण्यस्योज्जीवनमित्यर्थः । तथाच वाक्यभेदश्रीकारस्यावशात्कतेति
भावः । ननुद वाधित यागसामान्य एव यवकरणकत्वाभावबोधनात्
तत्र च तादृशार्थतात्पर्यप्राहक यवेर्यजेतेति श्रुतिवाक्यमित्यत आह
हानेति हान त्यागः अप्रमाणत्वस्य त्यागइत्यर्थः तथाच यागविशेषएव
यवकरणकत्वाभावानुयेन यागविशेषे यवकरणकत्वस्य न वाधः परस्व-
भावानुयेऽपि श्रौतसर्गिकस्य सामान्येऽनुयवोधस्य त्यागः इति दोषचतुष्टयं
तथा यवप्रयोगे व्रीहिभिरितिश्रुत्या यवकरणकयागे व्रीहिकरणकत्वान-
नुयेव श्रौतसर्गिकस्य सामान्येऽनुयवोधस्य त्यागइत्येवं प्रामाण्यत्यागः
यवेर्यजेतेत्यत्र यजिष्ठातोव्रीहिकरणकत्वविरहविशिष्टपरताकल्पनरूपम-
प्रमाणत्वकल्पनं तथाच यागविशेषे व्रीहिकरणकत्वानुयवस्वीकारस्तथा
यागसामान्ये व्रीहिकरणकत्वाभावस्थाननुयवप्रति दोषचतुष्टय मितित्वाऽष्टौ

परि यागः अप्रतीतयवाप्रामाण्यकल्पनं इदं तु पूर्वम्नात्
 पृथक् अन्यथा समुच्चयेऽपि यागसिद्धिः स्यात् । अतएव
 विकल्पे नोभयः शास्त्रार्थद्वयुक्त । तथा प्रयोगान्तरे यवे
 उपादीयमाने परित्यक्तयवप्रामाण्योज्जीवनं स्वीकृतयवा-
 प्रामाण्यहानिरिति चत्वारोदोषाः । एवं व्रीहावपि
 चत्वार इत्यथौ दोषाद्दृष्टाविकल्पे । तथाचोक्त ।

दोषादतिभाव । अत्र च यवकरणकत्वाभावविशिष्टव्रीहिकरणकयाग
 त्वनैक मुख्यफल प्रति जनकत्व मपरञ्च व्रीहिकरणकत्वाभावविशिष्ट
 यवकरणकयागत्वेनेति परस्परव्यभिचारवारणाय फलवैजात्यदय कार्थ्य
 तावच्छेदञ्च कल्पनीयमिति न मिलितयागं फलसिद्धिरितिवोध् ।
 व्रीहिप्रयोगे व्रीहिकरणकयागे । इदंत्विति अप्रामाण्यकल्पनन्वित्वर्थ
 पूर्वम्नात्प्रामाण्यपरित्यागात् पृथगिति, अप्रमाणत्वपदस्य प्रमाणत्वाभाव
 परत्व पूर्वम्नादमेदं प्रमाणत्वपरित्यागस्यापि प्रमाणत्वाभावकल्पनरूपत्वा
 दिति अप्रमाणत्वपदं स्वार्थयवकरणकत्वाद्यभावपरमिति पूर्वम्नाद्विश्र
 मित्वयः । नन्वेतत्कल्पनस्यार्थमित्यत आह अन्यथेति अप्रमाणत्वकल्पना
 भावदत्वर्थ, विकल्पेन परस्परभावसङ्घकारणं शास्त्रार्थं शास्त्रबोधित
 फलजनक । अटदोषदतिविकल्पविशेषण । क्वचित्तु यवपक्षे स्वार्थस्य
 व्रीहेस्तागं अन्यार्थस्य व्रीह्यभावस्य कल्पनं व्रीहिभिरिति तृतीयार्थ
 साधनत्वस्य प्रकृत्यर्थे व्रीहावनन्य व्रीह्यभावऽन्य इतिचत्वार, एव
 व्रीहिपक्षेऽपि चत्वारइत्याटी दोषा, तथाच भट्टपादा । स्वार्थत्यागो
 ऽन्यार्थकृतिं प्रकृत्यर्थेवनन्य । अन्यथाप्रकृत्यर्थे द्वयोरित्यटदोषतति ।
 अत्र व्रीहिभिर्यजतेत्यन्ये यवपद लक्षणया यवाभावपर यवैर्यजतेत्यन्ये
 व्रीहिपद व्रीह्यभावपर, एव व्रीहिपद यवपदञ्च तत्तद्वाज्यायान्ये स्वार्थ
 परमपि । ननु व्रीहियागं यवाभावस्य यवयागे व्रीह्यभावस्य कथ
 करणततिचेव व्रीहियागनन्यकाव्यऽपूर्वं स्वकरणकयागमन्वन्नेन यवस्य
 प्रतिपन्नकतया तदभावस्य हेतुत्वादेवञ्च यवाभावकरणकत्वस्य व्रीहि
 यागकार्थ्येऽन्य एव यवयागकार्थ्यं व्रीहे स्वकरणकयागमन्वन्नेन प्रति

एवमेवाष्टदोषोऽपि ब्रह्मिहियववाक्ययोः । विकल्प
 आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यतइति । ननु यदि पुरो
 डागय ब्रह्मिहियवौ विहितौ तर्ह्यग्नेवादिवत् समुच्चयइया
 गतिरस्त्विति चेन्न । प्रकृतक्रतुसाधनीभूतपुरोडाशद्रव्य-
 प्रकृतितया हि परस्परानपेक्षौ ब्रह्मिहियवौ विहितौ
 शक्तुतश्चैतौ प्रत्येकं पुरोडाशं सम्पादयितुं । तत्र यदि
 मिश्राभ्यां पुरोडाशः सम्पद्येत तदा परस्परानपेक्षे ब्रह्मि-
 यवविधाहृणी उभेऽपि शास्त्रे वाध्येतामिति (६०) ।

वन्धकतया तदभावस्य कारणत्वमिति सामञ्जस्यादित्वाद्दुः शान्देया-
 दिवदिति शान्देयादो दधिपयसोः समुच्चयनदित्वर्थः प्रकृतितयेति, पुरो-
 डाशान्तरद्रव्यस्य प्रकृतितयेत्यर्थस्तत्प्रकृतित्वञ्च तदारम्भकावयवारब्धत्वे-
 सति तज्जतकनाशप्रतियोगित्वं यवादिपदाना दवाच्यवयवं नाक्षणिकत्वे
 प्रकृतित्वमवरोपादानकारणत्वं बोध्यं । पुरोडाशमिति, यद्वाङ्गतयेत्यर्थः
 परस्परानपेक्षे सति लौकिक प्रमाणेन पुरोडाशसम्पादकत्वमोपधिमात्रस्य
 प्राप्यतइति । ब्रह्मे रपि पक्षतः प्राप्तं । तत्र च विशेषाकाहायां ब्रह्मि-
 मिर्यजेतित्युतिर्नियमार्था नियमः पात्रिके मतीत्युक्ते तत्र च ब्रह्मिपदं
 ब्रह्मि-प्रकृतिकपुरोडाशपरं नियमस्य इतरनिरपेक्षत्वं तोहीतराकरणक-
 ब्रह्मिकरणकयागबोधकत्वं नचेतरनिरपेक्षत्वं न नियमफल अपदार्थत्वात्
 किन्तु परिसंख्याफलं नियमस्तु नियतप्रवृत्तिविषयत्वं सच ब्रह्मे, कारणत्व
 बोधेनैव सम्भवति तथाहि ब्रह्मेः कारणत्वे नर्धे कारणं विना कथं
 यागसिद्धिः स्यादिति विद्वेकेन ब्रह्मेनियतानुष्ठानं दधसम्बलितत्वे कथं
 तदाधः स्यादितिवाच्यं तथापि मुद्गादिमम्बलितब्रह्मिमाधितपुरोडाशे-
 नापि ऋषुः स्यादिति, युतेः प्रमाणान्तरनिरपेक्षतया ब्रह्मेतराकरणकत्व
 बोधे तात्पर्यकल्पनात् न यादृक्चिकयइत्यन्याहन्ति । परञ्च यदि
 ब्रह्मिहियवसम्बलितादपि पुरोडाशमिति, स्यात्तदाकथितपरस्परनिराकाङ्क्ष-
 युत्वोर्विरोधः स्यादित्यमत्वा विकल्पकल्पन यत्र च नुत्योः साकाङ्क्षता
 वाच्यतया समुच्चयपरतैतिभावः । शास्त्रेऽनुतिवाक्ये (६०) ।

अथ मा भृद्वाप्यद्वयसामर्थ्यात् समुच्चयः, अङ्गसहित
 प्रधानानुष्ठानापेक्षप्रयोगविधिर्ब्रह्मिणीं ह्यवौ समुच्चैतुमर्हतीति
 चेन्न । स हि यथाविहितान्यद्गानि समीक्ष्य प्रवर्त-
 मानोनेतान्यन्यघयति मिश्रणे चान्यथात्वं तेषामिति ।
 ननु मा मिश्रयातां ब्रह्मिणीं उभयविध्यनुरोधादेकस्मि-
 न्नेव प्रयोगे ब्रह्मिभिर्कवारं यवेरप्यपरवारमिच्यता-
 मिति चेन्न । अङ्गानुरोधेनाश्रुतप्रधानाभ्यासस्यायुक्तत्वात् ।
 एवञ्च न केवलब्रह्मिणीयवसमुच्चये प्रमाणाभावः किन्तु

अथेति । अङ्गसहितप्रधानानुष्ठानेऽपेक्षा यस्य तादृशसाङ्गप्रधानं
 कथं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षैव विधुपत्यानात् प्रयोगविधि समुच्चैतुमर्हति
 तथाच ब्रह्मिणीयोरङ्गत्वात् उभयाङ्गकमेव याग साधयितुमर्हतीति
 भावः । स हि प्रयोगविधिर्हि यथाविहितानीति, समीच्याङ्गविधित-
 ममोक्षणानन्तरकाङ्क्षावन्नादुत्याय प्रवर्तमान इतिकर्त्तव्यताबोधजन-
 नोन्मुखो न तान्यन्ययति अन्यप्रकारेण ज्ञापयति तथाच ब्रह्मिणीय-
 योधिकल्पतयाभिहितत्वात् विकल्पेन ब्रह्मिणीयैर्व्यागं कर्त्तव्यतया
 विदधातीति, अन्यथाऽनाकाङ्क्षिताभिधान स्यादितिभावः अङ्गानुरोधेन
 ब्रह्मिणीययोर्विधानानुरोधेन प्रधानस्य होमस्याभ्यास पुनरनुष्ठानं ।
 इत्यञ्च एव विराधधोये च प्रमाणाभाव समुच्चयबोधकचकारादय-
 भाव प्रमाणविरोध प्रमाणयोः श्रुतिवाक्ययोः परस्परविरोधः । प्रमाण-
 विरोधमेव दर्शयति तथा हीत्यादिना, पुरोडाशविधिर्नैव पुरोडाशेन
 यजेतेत्यादि विधिबोधितपुरोडाशे पुरोडाशपदवाच्यताबोधकप्रमाणेन
 यस्मिन् कस्मिन्निदिति यथेच्छमकस्मिन्नित्यर्थः । पक्षतद्भ्रष्टात् निर-
 पेक्षेति प्रमाणान्तरनिरपेक्षेति तदर्थः । एतेन यवेर्यजेतेत्यादि श्रुतिम-
 पेक्षा ब्रह्मिणीयवति एवकारेण ब्रह्मिणीतरयवतरकरणकत्वबोधकल्पनेन
 विरोधपरोहारो निरन्तरः । ब्रह्मिणीयवति ब्रह्मिणीतराकरणकत्वकल्पनियम-
 मयवेत् साक्षात् परम्यस्याबोधयति सिद्धेसत्त्वारम्भो नियमार्थेति न्यायात्
 इति शर्कपेदे यत्कामसाधनतया यद्दृश्य श्रुतं तच्च तद्दृश्यवाचकपदस्यै

प्रमाणविरोधोऽपि तथाहि पुरोडाशविधिनेवौषधिद्रव्ये यस्मिन् कस्मिंश्चित् प्राप्ते व्रीहयोऽपि यत्ने प्राप्तास्तत्रा-
प्राप्तांश्चि प्रापशार्था निरपेक्षव्रीहिश्रुतिर्त्रिंहिभिरेवेति नियमं गमयेत् । एवञ्च तत्र यवसमुच्चये निरपेक्षव्रीहिश्रुतिबाधः स्यात् । एवं यवश्रुतेरपि नियमार्थत्वाद्ब्रीहिसमुच्चये तद्बाधः स्यादिति । अतएवोक्तं गतिरन्या न विद्यतइति । एकार्थतया विविधं कल्पतइति विकल्पः (६१) ।

तस्मादष्टदोषभिः उपोष्ये द्वे तिथौ इत्यत्र नेच्छा-
विकल्पः किन्तु व्यवस्थितविकल्पः । अतएव द्वैतनिर्णये स्कन्दपुराणं । सम्पूर्णेकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

तरासम्बलिततद्द्रव्यपरतानियमाच्च तत्र व्रीहिरणकत्वं कथं साक्षादितराकरणकत्वं परस्परया यदा प्राप्तस्य पुनः प्रापणमितराकरणकत्वयोर्धं विना निरर्थकमित्यनुपपत्त्या तद्विधेइति । वस्तुतोव्रीहिपदस्य व्रीहीतरासम्बलितव्रीहीवेदस्यलक्षणलक्षणया बोधइति । एवञ्च नियमबोधकत्वे च, तत्र व्रीहियागे, यवसमुच्चये यवैरिति विधिना निवृत्त्यागमामान्ये यवकरणत्वानुयेन यवस्यापि प्राप्ते निरपेक्षव्रीहिश्रुतिप्राप्तव्रीहोतराकरणकत्वेन विरोधा । एवञ्च, एवं रीत्याच, एकार्थतया एकजातीयफलं प्रति ठणारण्णिमगिन्यायेन कारणतया विविधं यागादिकसं कल्पतइति विकल्पो विकल्पपरार्थः (६१) ।

तस्मान्त्विकल्पे दोषाष्टकसत्त्वान्नेच्छाविकल्पइति । अथैकादश्यामुपवसेदिति सामान्यविधयन्तरं पूर्णाखण्डयोरुपस्थित्या उपवासः कथंभवेदित्याकाङ्क्षायां पूर्णाशामकादश्यामुपवसेदित्युक्ते खण्डायामुपवासव्यावृत्तिरथापि खण्डायामुपवसेदित्युक्ते पूर्णायावृत्तिरिति विरोधस्तत्परिहाराय पूर्णेकादश्यामुपवासभावपिशिष्टे खण्डोपवासस्य खण्डोपवासभावविशिष्टे पूर्णापवसस्य च श्रुतिनानुसारेण बोधनेऽष्टदोषप्रसङ्गइतिभावः ।

उत्तरानु यति कुर्व्यात् पूर्वामुपवसेद्गृही । कूर्मपुराणे-
ऽपि । एकादशी प्रवृत्ताचेच्छुक्ते कृष्यो विशिपत; ।
तत्रोत्तरां यतिः कुर्व्यात् पूर्वामुपवसेद्गृही । एका-
दशमेव प्रकर्षेण वृद्धा परदिने निर्गता न दशमी नापि

व्यवस्थितविदाल्यदति, अधिकारिभेदेन विविधकल्पइत्यर्थः । ननु दर्शपूर्ण-
मासाभ्या यजर्तव्यत्र यथासमुच्चयस्तथा उपोष्ये इति यीतत्रैत्वत्रापि समुच्चय-
स्यादित्वेनोनेखादित्यत्र आह अतएवति, प्रभाते पुनरेव भेति, परदिने
द्वादशनिर्गमचेति प्ररणीय, पूर्णांशेकादशी त्याज्या हितय वडते यदी-
त्युक्तत्वात् गृहीतिसामान्यतो निर्देशात् वैश्वकस्यापि ग्रहण उपोष्ये हे तिथी-
तत्रविशुभोपेन तत्परित्वत्र उभयत्रविशुभोपेनतत्परिदंत्वन्वयाद्विशु-
भनस्यापि गृह्यतिभेदेन व्यवस्थाबोधनाच्च । विधवायाचेति, चकारेण
ब्रह्मचारिग्रहण पत्याप्रावगात सभवाया उपवासयेत् स तदा तस्या पूर्वं
दिने, पतिममानधर्मदर्शनादिति बोध्यः । अत्रघटिकेत्युपलक्षण प्रभाते
पुनरवसेति समान्यत एवोक्त्वात् एकादशमिव द्वादशमप्युपवासस्य
विहितत्वात् हे तिथी तत्रैत्यनेन एकादशमपवासाभयपरत्वमस्तु किं
व्यवस्थितविदाल्यपरत्वकल्पनेतिचेत्त्र एकादशीमुपवसेद्वादशमववापुन-
रित्यादिनैकोपवासेनैवोभयसिद्धेरुक्तत्वात् तत्रोत्तरा यति कुर्व्यादित्या-
दिना विकल्पबोधनाच्च । नचयत्र त्रयोदशीदिने किञ्चिद्वादशमोनाम नतुमा-
पारणयोभ्या तत्र यत्र वा पूर्वेकादशी परदिने निर्गता द्वादशीचार-
णोदयव्यापिनो न परदिने निर्गता तत्र पूर्णांशखण्डयो गृह्येयत्वादि-
भेदेन व्यनस्थापरपुत्तरानु यति कुर्व्यादित्यादियचन ननुविशुभशास्त्रपर-
तत्र क्रान्तयत पुत्रमित्यनेन सामान्यत स्तत् प्रशसनादितिवाच्य द्वादशम
पारणानाने पूर्वेपरिगृह्यतइत्युक्त्वाद्वादशीपारणात्प्रभेदोपरविशिष्यात्
विशुभशास्त्रनविषयस्य अनुपदमेव दर्शयिष्यमाणत्वात् । न च निरुक्त
पूर्णास्त्रलीयद्वादशम उन्नीलनीत्वेन विस्पृश्यात्वेन वा तदुपवासस्य नित्य-
त्वेन गृह्येयत्वात् तत्परित्याग नित्यतिक्रमदोष स्यादितिवाच्य उन्नी-
लनीतमाग दोषप्रपञ्च यथादिपत्वात् तेषामेव तेषापवाहविधानात्
विस्पृश्यात् नित्यत्वाभिधानन्तु दशमीविषय, दशमी परदिदशमीयदि

बाधः । एकादशीकलाऽप्येका द्वादशी यत्र तुष्यते । तत्रोपवासं कुर्वीत निष्कामोविष्णुतत्परः । इत्याह । अत्र परवचनपर्यालोचनया नक्तविधानं कामिनः काम्य-
 प्रतविषयं । निष्कामस्य नित्योपवासार्थिनोविष्णुपरा-
 यणस्य गृहस्थस्याप्युपवासइति तत्त्वं । अतएव नित्यं
 भक्तिसमायुक्तैरित्यनेन पक्षे पक्षे नित्यमुपोषणमित्युक्तं ।
 अतएवात्र द्वादशीहानियुक्ताविज्ञाधिक्तेति विज्ञायाः सप्तमे
 प्रकारे पूर्वोक्तरूपे सप्तम्यास्तु व्यवस्थितिरित्यनेन स्व-
 वाक्येन विश्वरूपेणाप्येवैव व्यवस्थोक्ता । नचात्र, नि-
 ष्कामस्तु गृही कुर्व्यादुत्तरैकादशीं सदा । सकामस्तु
 सदा पूर्णमिति वीधायनोऽग्रीदितिविष्णुरहस्य-
 वाक्यात् सकामेन दशमीविज्ञा कार्या निष्कामेण
 द्वादशीयुक्तैकादशीति वाचस्पतिमिश्रोक्ता व्यवस्थायुक्ता ।
 पूर्वोपदर्शितनक्तबोधकवच्यमाणदशमीविज्ञानिन्दावचन-
 विरोधात् । विष्णुरहस्यानार्पत्वस्य दानसागरे अनिरुज-
 भट्टेनाभिहितत्वाच्च यथा लोकाप्रसिद्धमेतद्विष्णुरहस्यं

प्रायकनितिभावः । बाधइति, तेन न दिवसे किञ्चित् भक्षणं कार्य-
 मितिभावः । हेमाद्रिभाष्ये स्फुटयति तत्रपरवचनेनेति । तत्र
 हेमाद्रो । द्वादशी हानियुक्तेति परदिने द्वादशीचये पूर्वदिने दशमी-
 युतेकादशो द्वादशो हानियुक्ता विज्ञोचते माधिकान्तमौतार्यः । सप्तम्या-
 श्विति सप्तम्या विज्ञायामितार्यः परवस्थितिः व्यपस्था । न चापेति
 द्वादशोचयस्वल्पइतार्यः पूर्वोपदर्शितेति, नक्तप्रतविधायकं हेमाद्रिदृष्ट-
 स्कान्दवचनेनेतार्यः । अनिरुजभट्टामिधान्माह यथेति न परिनृहीत
 स्मृतान्तरविरोधे न याप्रमितार्यः, अत्रहेतुतया त्रिगोपणमाह स ग्रहरूप-
 चेति अत्र चकारो हेत्यर्थः मयहरूपनिदानेनतनरचितननार्पमितियापत् ।

शिवरहस्यञ्च द्वयमिह न परिदृशीतं संदृहन्तञ्च यत्न-
तोऽवधार्येति । यत्तु शिवरहस्यमिति कृत्वा तिथि-
विवेकेऽभिहितं तन्मुनिवचनस्य स्वव्याख्यासंवादाय । अ-
त्रापि विश्वरहस्यं (६३) ।

वक्ष्यमाणशुक्लपक्षीयारुणोदयवेवं वैष्णवावैष्णवगृहि-
विधिसंवादायति । समयप्रदीपेऽपि यत्र पूर्वदिने दशमी-
विदा परदिने द्वादशीमिश्रा दिनान्तरे च द्वादशी न
वर्द्धते तदा द्वादशीमिश्रैवोपोष्या प्रधानकालानुरोधात् ।
पारणादौ तु द्वादशीवाध एव । एतन्मूलकमेव गौड़ी-
यवचनं । एकादशी द्वादशीमिश्रा परतोऽपि न
वर्द्धते । गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः ।
एतद्विस्पृशि विस्पृशि च सम्यक्त्वविशिषात् ।
अथ दशमीविद्वेकादशी । सा च द्वेषा पूर्वाह्ने दशम्या
उत्तराह्ने द्वादश्या च युता दशम्य निर्मुक्ता चेति, तत्रोभयीं
दशमीयुतामनुपोष्य पूर्वत्र द्वादशीयुतामेकादशीं उच्य-
रत्तु शुद्धां द्वादशीमुपवसेत् । एकादशीमुपवसेद्वा-
दशीमथवा पुनः । विनियोगं वापि कुर्वीत न
दशम्या युतां क्वचिदिति वचनाद्ब्रह्ममाणवचनजाताच्च ।

मुनिवचनेति, मुनिवचनस्य यद्वाक्यान्तं तत्र संवादाय यथावस्थाप-
नाय ननु सतः प्रमाद्यतयेतार्थः । अत्रापि एतद्व्यत्येऽपि, विश्वरहस्य-
मिति उक्तमिति शेषः संवादायैतन्नानुयः (६३) ।

वक्ष्यमाणमिति शुक्लपक्षेऽरुणोदयविहायामवैष्णवानामुपवास परदिने
वैष्णवानां गृहणामिति योवक्ष्यमाणविधिसंवादायैत्यर्थः । तथाच
विश्वरहस्यवचनमप्येतदुपवस्यन्निधायकमिति । ननु कामिना पिदामा-

उत्तररश्मे विशेषोऽपि वक्ष्यते । यत्तु यानि दशमीविद्या-
निन्दायोधकप्रचनजातानि तान्युभयतोर्वेधे द्रष्टव्यानि ।
दशमीमात्रवेधे तु सैवोपोष्या । एकादशी न लभ्येत
सकला द्वादशी भवेत् । उपोष्या दशमीविद्या ऋषि-
रक्षानसोऽनवीदिति ऋष्यशृङ्गस्मृतेः । चयं पूर्णान्तु
कारवेदिति पिश्वरूपनिबन्धाच्च । न द्वादश्युपवासः
प्रमाणाभावात् । एकादशीमुपवसेद्वादशीमथवा पुनः ।
इत्यस्य राजाद्यलिखितत्वेनानूलकत्वादिति वर्द्धमानोपा-
ध्यायवाचस्पतिमिश्रमतं । तन्न । तदुपजीव्यहरिनायो
पाध्यायेन महाजनपरिगृहीतत्वेन तद्वचनस्यभिधानात् ।
न हि राजाद्यलिखितमेवाप्रमाणं रामायणादेस्तयात्वा-
पत्तेः । न हि दशमीविद्वेति वचनं राजलिखितं ।
तस्मान्नानादेशीयसग्रहकारलिखितवचनसंवादादेन प्रामा-
ख्यपरिग्रहश्रुति । उपोष्या दशमीविद्वेतस्य विषय
उदयपूर्ववेधे वक्ष्यते । नवा नानासग्रह धृतनानामुनि-
वचनान्यनादृता सग्रहकर्तुर्विज्वरूपस्य वाक्याद्भवस्या
युक्ता । तथाच समयप्रदीपे शीदत्तोपाध्यायाः यदि
तु, एकादशीमुपवसेद्वादशीमथवा पुनः । विमिश्रां
वापि कुर्वीत न दशम्या युतां द्वाचिदिति गौडीय-
वचनं प्रमाणं तदानेनैवं विधे द्वेधे एकादशी-

लोपवासविधायक, इदन्तुकोष्य वासिना पूर्णाय निच्छामिना विष्ट
गायामित्यतत् परत्वमपि सभवतीति । न चात्रयिपुरदृश्यवचने निष्का
मस्तुगृहीत्युक्तं ननु वैश्वदिति कथं तत्सम्वादेश्चतिवाच्यं विशुर्पिता
शिलाचारं न हि देशेन उच्यते इत्यनेन उपोष्यनिष्कामत्वलाभात्

क्षात्रं द्वादशीविधेर्युक्त एव द्वादश्युपवासः । नक्षत्रं
 प्रतान्तरमेव एकादशीसन्दर्शपाठात् अथनेत्वन्नंन पूर्वा-
 पक्षितविधेश्च । पक्षहानौ स्थिते सोमे लङ्घयेद्दशमीयुता-
 मिति वावयमुदयपूर्वकालीनदशमीयोगविषयं वचनान्तर-
 वलादिति प्रपञ्चितं जितामित्रादिभिरित्याहुः । तथाच
 कालविधेःकृत्स्नत्वसम्भारणवयोर्भविष्यपुराणं । एकादशीं
 दशायुक्तां वद्धमाने चिबर्जयेत् । पक्षहानौ स्थिते सोमे
 लङ्घयेद्दशमीयुतामिति । वद्धमाने सोमे शुक्लाक्षे । पक्ष
 हानौ स्थिते सोमे कृष्णपक्षे । लङ्घयेत् उग्रसेत् ।
 क्षयसर्गस्थिते सोमे कुर्वीत दशमीयुतामिति कालमाध-
 वीघपाठे व्यक्तएवार्थः । केचित्तु । विद्यायेकादशी
 ग्राह्या परतोडादशी न चेदिति । मुहूर्तं द्वादशी न
 स्याद्योदशां यदा मुने । उपोष्या दशमीविद्या सञ्जे-
 रेकादशी तदेति । त्रयोदशां यदा न स्याद्वादशीघटिका-
 ह्यर्थं । दशम्यैकादशी विद्या सैवोपोष्या सदा तिथि-
 रिति मत्स्यकूर्मनारदीयवचनैरेवन्भूता दशमीविधैवो-

परतोऽपीति अपिभिन्नक्रमे परत परदिने न वदतेऽपि द्वादशीत्वर्थं ।
 द्विष्टया एकादशोमिथ्याद्वादशी यदि त्रयोदशीदिनप्रदसञ्चये नष्टा
 द्विष्टमिति । यदिचैकादशी द्वादशी त्रयोदशोपेकदिने द्विष्टमिति
 अथैतावतायन्वेन गृह्णन्नात्रस्य पूर्णैकादशीक्षामे त्रयोदशीदिने द्वादश-
 क्षामे पूर्णायामेवोपयान नतुद्विष्टयादावपि परदिने यत्र विद्वैकादशी
 परदिने नि सरति द्वादशो त्रयोदश तत्र द्विष्टयायामेव सञ्जेषामुपवास,
 परन्तु तद्दिने कामिना पेश्यन्तर गृह्णन्ना न काम्योपवास किन्तु तेषा
 नत्तन्न न निम्बेऽपवासद्वयंवेति प्रत्यक्षवाः । पक्षवसित प्रतीयते । वैचित्तु
 उपोषे द्वे तिथौ एकादशी दशमी तिथि दण्योपवासविधानात् एतच्च

त्रयोदश्यान्तु पारणामिति वचनात् । त्रयोदश्यामिति नतु द्वादश्यां विष्णुपूजां कृत्वा । नच एकादश्याः परदिने द्वादशीसम्बन्धे द्वादश्युपोष्या इत्यसङ्गतं । एकादशीयुक्तद्वादश्या अपि द्वादशीत्वाच्चतेरित्याहुः । तदप्यश्लेष्यं । यतो जीमूतवाहनहलायुधप्रभृतिभिस्तद्वचनमभिहितं यथा श्रुतं व्याख्यातञ्च । हेमाद्रिमाधवाचार्य्यप्रभृतिभृतवचनान्तरसंवादिशिष्टाचारपरिगृहीतञ्च । ततश्च तद्वचनस्यार्थान्तरकल्पनं कल्पनमेव । तथाहि । एकादशीमुपवसेद्द्वादशीमथवा पुनः । विमियां वापि कुर्वीत न दशम्या युतां वाचित् । इत्यभिधाय कुर्यादलाभ-

दयोनिर्गमबोधकादित्यर्थः यदा च पूर्वविद्वैकादशीं परदिने निःसरति तदा द्वादश्यां परदिनगा तत्र सर्वैरेव उत्तरैकादश्या उपोष्यत्वात् परदिने द्वादश्यानिर्गमे पूर्वैकादश्या सर्वेषामेव तैरुपोष्यत्वेनोक्तत्वाच्च, न च तत्परत्वसम्भव इति, तेषां विशुद्धस्यवचनोपादानमनर्थकमिति भावः । यदा नोक्तविषय न विज्ञाप्यैकादश्या इत्यादि वचनदत्तविषयपरं तस्य परदिनासम्बन्धरूपोदयविद्वैकादशीपरत्वादिति भावः । पूर्णवेति उदयादुदयाद्भवेरित्युक्तपूर्णलक्षणाभिप्रायेणैव । लाभेतु त्रयोदश्यां पारणयोम्यद्द्वादशीलाभेत्स्वित्यर्थः । तत्रेति न तु प्रवेशिनीसामान्यनिषेधकं तेन दशम्यैकादशी द्वादश्या चेति त्रिस्थयोपोष्येति । ननु यत्रैकादशीत्यादिति त्रिस्थयरूपा त्रिस्थया तत्र प्रवेशिनी सर्वत्र निषिद्धेति तदुदयस्य स्यात्प्रसक्त्या कथं तद्विषेधकमिदमित्यत आह अयमाशयइति द्वादश्यां त्रिष्णुजां कृवेति, त्रयोदश्या मित्यस्यादौ पूरितं तद्वचनं । कुर्यादलाभं अयुक्तामिति वचनं यस्यायुतं प्रवेशिनीसामान्यनिषेधकं । समूहत्वेऽप्यैक्येनेन यत् सन्दिग्धमूलकत्वमुक्तं तदपि दूषयति हेमाद्रैत्यादि । ततश्च तद्वचनस्य समूलत्वाच्च समूलत्वं तत्र हेतुर्नैकादशीमित्यभिधानादिति परदिने-एकादशी निर्गमबोधनापकतत्सम्बन्धादवचनं प्रदर्शयन्नयोस्वरकल्पने वाधक-

इत्यादिवचनद्वयं कौर्मण्वाभिहितं । तत्र प्रकृतत्वान्न-
दशम्या युतामित्यस्यैवापवादकं विधायकञ्च कुर्यादलाभ-
इत्यादि (६४) ।

एवञ्च संयुक्तैकादशीकरणविधानादलाभइत्यत्राप्येका-
कादश्या एव परदिनेऽलाभइति प्रतीयते नतु त्रयो-
दश्यां द्वादश्यालाभोऽनुपस्थितः । यदुक्तं पूर्णैवेत्येक-
वाक्यत्वं तदपि न भवदुक्तविषये पूर्णत्वा योगात् । तथाच
सौरधर्मो, आदित्योदयवेलायाः प्राद्युहूर्त्तदयान्विता ।
सेकादशीति संपूर्णा विद्वान्या परिकीर्त्तिता । इत्य-
नेनैकादशीपूर्णत्वस्य सूर्योदयप्राक्कालीनमुहूर्त्तदयान्वि-
तत्वेन विशिष्याभिधानात् । स्वान्देऽपि । प्रतिपत्-
प्रभृतयः सर्वाऽदद्यादोदयाद्वेः । संपूर्णाइति विख्याता-
हरिवासरवर्जिताः । अतस्तदुक्तपूर्णाविषये पूर्व्या विद्व-
त्वात् परेकादश्यापोष्या । कुर्यादलाभे संयुक्तामित्य-
नेन द्वादश्यामेकादश्यालाभे संयुक्ता प्रातर्वेक्तावलोकन-
समयविज्ञां कुर्यात् अर्थाद्द्वादश्यामेकादशीलाभे तादृश
विज्ञां न कुर्यादित्यवगतेस्तत्र परोपोष्येति गम्यते ।
एतद्विषये, यद्विद्वान्तात्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे

माह तथाहीत्यादि, कौर्मण् एवेत्यनेन समूलत्व दर्शित प्रकृतत्वात् प्रकान्त-
त्वात् भवदुक्तविषये अक्षोदयकालीनदशमीवधविषये । अर्थादलाभा-
दित्युपादानात् अन्यथा तदर्थं च्यादिति भाव (६४) ।

सकौर्णा विज्ञा अत्रापि पूर्वदिने अक्षोदयविज्ञा परदिनगायत्र
तत्रापित्यर्थं नोचितं त्रयोदशाद्द्वादश्यालाभे एकादशीमुत्तीर्येति द्वादश्यां
पारणनियमादितिभाव । द्वादश्या आद्यपादमुत्तीर्येतिपाठ । तत्रापि

परे । अकर्मस्थ तिथिमलं विद्यादेकादशी विनेति-
सङ्गच्छते । तथा कालमाधवीये गारुडं । आदियो-
दयवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिका । संकीर्णैकादशी नाम
त्याज्या धर्मफलेप्सुभिः । अत्रापि त्रयोदश्यां द्वादश्या-
खाभएव परोषोष्येत्यववेयं । नचेत्तत्र पूर्वामुष्य
परदिने द्वादश्याद्यपादमुत्तीर्य पारणं कुर्यादिति ।
विद्याप्येकादशी याद्या परतोद्वादशी नचेद्विद्यादि
प्रागुक्तवचनेभ्यः । अथैवं विद्यापूर्णयोर्व्यवस्थायामविशेष-
इति चेत् । द्वादश्यां पारणालाभे पूर्णं परिगृह्यते ।
इत्यविशेषाद्वैष्णवेनापि पूर्णापोष्या । अरुणोदयविद्या तु
द्वादशीपारणस्यालाभेऽपि वैष्णवैर्नोपोष्या किन्तु खण्डैका-
दश्यापोष्येति विशेषः । दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरु-
णोदयः । नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्धिनैकादशीव्रत
मिति गारुडे वैष्णवेनेत्यभिधानात् । तत्रापि कृष्णपक्षे-
ऽरुणोदयविद्यैवोपोष्या शुक्लपक्षे तु न तथेति विशेषः
एकादशीं द्वायुक्तां वर्द्धमाने विवर्जयेत् । पक्षहानौ

परदिननिष्ठतप्रागरुणोदयविद्यैकादशी स्पलेऽपीति, चेत्तेति, अस्य एका-
दशी द्वादशो चेतिवचनस्य अस्य च विषयेत्यनेन बाधकत्वमित्यनेन चान्य-
उदयोपरिविज्ञाया एकादश्या परदिने विषयस्य विष्णुर्गैकादश्याप-
यामरूपस्य सभवात् अरुणोदयविद्या च पूर्णाचेति ते अरुणोदयविद्या-
पूर्णे त्रिषयी ययोस्तयोर्विशेषवचनयोर्बाधकत्वेनेत्यर्थं ते च वचने विद्या-
प्यैकादश्याद्या परतोद्वादशो नचेदिति द्वादश्यापारणालाभे पूर्णं
परिगृह्यत इति, विशेषत्वञ्चाम्य सामान्यविष्णुशाविषयकवचनमपेक्ष्य,
तथाच सामान्यविशेषयोर्विशेषविधिर्नवत्वात् त्रिस्तम्यविषयकवचनस्य
सामान्यस्य चारुणोदयविद्यापूर्णा परदिवसीयैतरत्रिस्तम्या विषयत्वमिति-

स्थिते सोमे लङ्घयेद्दशमीयुतामित्येकवाक्यत्वात् ।
 एतच्छ्रुत्पक्षैकादशीसंवादाय । निष्कामस्तु गृही
 कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा । सञ्जामस्तु सदा पूर्वामिति
 बौधायनोऽब्रवीदिति विश्वरहस्यवाक्यमिति । अथा-
 नृणोदयविज्ञोत्तरैकादशी पूर्णोत्तरैकादशी च द्वादश्या-
 स्वयोदश्यामनिर्गमे सञ्चैरेव कथं नोपोपाते । एका-
 दशी द्वादशी च परतोद्वादशी नच । तत्र क्रतुशतं
 पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति वचनादिति चेन्न ।
 अस्योदयोपरिविज्ञैकादशीपरदिने विषयसम्भवात् नारुणो-
 दयविज्ञापूर्णाविषयकविशेषवचनबाधकत्वमिति । अस्म-
 न्मते तु नालामेऽपि प्रवेशिनीमित्यनेन अलामेऽपि
 परदिने एकादश्यालामेऽपि सूर्योदयानन्तरवेधमाढ-
 निषेधः । भवतांमते परदिने एकादशीलाम एवेति
 सङ्कोचः स्यात् । उपोप्रा द्वादशीत्यत्र द्वादशीपदस्य
 एकादशीयुक्तद्वादशीपरत्वे प्रमाणं नास्ति लक्षणा च
 स्यात् । किन्तु द्वादशीमथवा पुनरित्यस्य प्रवेशिन्य-
 न्तरितकेवलद्वादशीपरत्वप्रदर्शनार्थं नालामेऽपि प्रवेशिनी
 मिति । तथा च कालविवेके जीमूतवाहनः । एका-
 दशी दशाविज्ञा परतोऽपि न वर्जते । गृहिभिर्यति-

भावः । प्रवेशिनी तु कदाचिदपि नोपोष्येत्याह अस्मन्मतेत्विति नालामे-
 पीत्यपिना परदिने एकादशीलाम इति लभ्यते तथाच प्रवेशिनीमात्रे
 नोपवास इतिपर्यवसितमुपदर्शयति सूर्योदयानन्तरवेधमात्रे निषेधइति
 सङ्कोचइति तथाच दशमीविज्ञा वर्जयेदित्यत्र परदिने एकादशीलाम-
 इति विशेषणज्ञान परदिने एकादश्यालामे विदाया उपवासविधि-

भिद्यैव सैवोपोषा सदा तिधिरिति भविष्य-
 पुराणीयात् । दशा दशमी, तत्र द्वादशीदिने एका-
 दशीकलार्द्धमात्रस्राप्यनिर्गमे दशम्या विधैकादशी उपो-
 ष्येति प्रचरति शास्त्रार्थः सनु सौरधर्मीत्तरकर्मपुरा-
 णादिविरुद्धः । तथाच सौरधर्मीत्तरे । एकादशीमुप-
 वसेद्द्वादशीमथवा पुनः । विमिश्रां वापि कुर्वीत न
 दशम्या युतां क्वचित् । कौर्मै । एकादशीमुदवसेद्द्वादशी-
 मथवापुनः । विमिश्रां वापि कुर्वीत न दशम्या
 युतां क्वचित् । कुर्यादलाभे संयुक्तां नालाभेऽपि प्रवे-
 शिनीं । उपोषा द्वादशी तत्र त्रयोदशान्तु पारणं ।
 उदयात् प्राग्दशम्यास्तु शेषः मयोगद्रुपाते । उपरि-
 ष्टात् प्रवेशस्तु तद्भाक्तां परिवर्जयेत् । अस्वार्थः । द्वादश्यां
 कलार्द्धमात्रमयेकादश्याञ्चनिर्गमे यदि दशमी नोदयं
 स्पृशति तदा संयुक्तोच्यते सैवोपोषा अधोदयं स्पृशति
 तदा सैव प्रवेशिनीपदवाच्या तां विहाय द्वादशीमेवो-
 पवसेत् तदिदमुक्तं नालाभेऽपि प्रवेशिनीमिति । सौर-
 कल्पनश्च गौरव्येतिभावः । यद्योर्ध्वं विहापरदिने एकादशादि-
 तिधिव्रयम्पदं तदिने उपवासविधायकमुपोष्या द्वादशी तत्रेतिषचन-
 मितिहादगोपद एकादशोपरमिति तदपि दूषयति एकादशीयुक्तंति,
 क्तिस्त्रिव्यादि । द्वादशीमथवा पुनरित्यस्य यत् शुद्धद्वादशपवासपरत्व
 तत् कुवेत्वाकाश्यां तन्स्यलमाह नालाभेऽपि प्रवेशिनीमित्यनेन सूच्यां
 दयानन्तरं वधमात्रं निषिद्धं तत्परदिने एकादशालाभे शुद्धद्वादश-
 पोष्यादस्य वैश्वितुमाह उपोष्या द्वादशी तत्रेतिभावः । परतोऽपि परदिने
 च न वदेते न निरसति । एकादशीशुद्धैकादशींद्वादशीं शुद्धद्वादशी
 विमिश्रां द्वादशीयुता । दशम्या युता उदयानन्तरदशमीयुता क्वचिदि-

धर्मात्तरे सूतउवाच । कौटिल्यस्तु भवेद्दधौ योगोवि-
 प्रेन्द्र कौटिल्यः । योगवेधौ समाचन्नु याभ्यां दुष्टमुपो-
 पणं । व्यास उवाच । या तिथिः स्पृगते सूत
 प्रातर्वक्त्रावलोकिनी । स वेधइति विज्ञेयोयोगः सूर्यो-
 दयी मतः । सूर्योदयात् प्रागन्योन्यमुखावलोकन-
 योग्यं प्रातःकालं यदि दशमी स्पृगति नतूदयं स
 वेधइति परिभाषितं यस्य कूर्मपुराणवचने श्रेयः
 संयोगइत्युक्तं । यस्य तूपरिष्ठात् प्रवेशस्त्वित्युक्तं सोऽनेन
 योगः सूर्योदयी मतइत्युक्तं (६५) ।

परिभाषितत्वादेवास्य परस्परविरोधो न वाच्यः ।
 तेन सूर्योदयकाले दशमीस्पृष्टेकादशी न कदाचि-
 दुपोष्या । किन्त्वेकादशी निःसरतु न निःसरतु वा

त्युक्तेः । ननु त्रियामरिजनी प्राङ्गुरित्वादिवचनवनात् प्रदोषे घटिका
 युग्मप्रभातेघटिकादयं । दिनवत्सर्वकर्मणि कारयेन्विचारयेदित्यादि
 वननाच्चाहणोदयकालस्यापि दिनत्वतिदेशात् अत्र दशमीदोषे एकादशी-
 न्याज्या न वेत्वाकाङ्क्षायासाञ्च कुर्यादलाभ इति । अत्र प्रवेशशैथिल्ये ।
 मयुक्तलक्षणमाह उदयात् प्रागिति उपरिष्ठादिति उदयशैथिल्यं । दश्याः
 श्रेय इत्यनुपपन्नेनान्यः प्रवेशइत्यस्य च उच्यते इतानुपपन्नेनान्यः ता संयोग-
 युता प्रवेशपुताञ्च । व्यञ्ज्यामिदायस्योगप्रवेशभेदेन वेददुयमुक्त साच
 प्यत्रस्या दशिता कुर्यादलाभइत्यादिना । मैवोपोषेति द्वादश्या
 पारणालाभे द्वादश्यामेकादशनिर्गमे चैतिश्रेयः । एवञ्च भविष्य-
 पुराणवचने द्वादश्यामेकादश्याहणोदयविज्ञेयार्थः । सूर्योदयी सूर्योदय-
 कालो नः (६५) ।

परिभाषितत्वादेवेति परिभाषाया स्तत्तदुपन्यस्तता स्वरूपस्य व्यवस्था-
 भेदाय कृतत्वादेवत्यर्थः । एवकारेण सद्भावे दो न दैदिक इति सूचितं ।
 व्यवस्थामिदम्बु वेदे शब्दान्तरेण कथित इतिभावः । परस्परविरोधः ।

द्वादशोऽपोष्या । यदा तु वक्त्राजलोकनमात्रं स्पृशति
 दशमी नोदय परदिने चैकादशी न नि.सरति तदा
 एकादशीं वेधयतीमुपवसेत् । एकादशी दशायुक्ते-
 ल्यादि दशमीयुतामिति दशम्याहीत्यादिकमप्यस्मिन्
 विषये बोद्धव्यमिच्छाह ग्ग । स्मृतिमहार्णवे भोजदेवो-
 ऽथेवमेव' वचनमाह । एवमेव कालकौमुदी । तस्मात्
 पूर्वोक्तमात्स्यकौर्मनारदीयवचनानां । दिग्भीरुद्रे समा-
 युक्ते जयेऽहनि तथापरे । उपवासस्तु पूर्वोदुर्नोप-
 वासः परेऽहनि । इति विष्णुधर्मात्तरीयस्याथरुणोदय-
 विद्यायामेव व्यवस्था नतुव्यवस्थान्तरं जीमूतवाहन-
 लिखितकूर्मपुराणसौरधर्मात्तरविरोधात् । एवमन्यान्यपि
 वचनानि व्याख्येयानि सवत्सरप्रदीपे हलायुधोऽप्ये-
 तन्मतानुसारी सन्निदमधिकमुक्तवान् यथा । अरुणो-
 दयवेलाया दशमी सङ्गता यदि । उपोष्या द्वादशी
 शुद्धा त्रयोदश्यान्तु पारण' । दशमीशिपसयुक्तोयदि
 स्वादरुणोदयः । वैशाखेन न कर्त्तव्य तद्दिनेकादशीव्रत
 इत्यादिवचनेषु अरुणशब्द आदित्यवाचकोबोद्धव्यः अरु-
 णोभास्करेऽपि स्यादित्यभिधानात् । तस्मादेकादशी

कृष्णपुराणोऽरुणोदयकालीन दशमीयोगे सयुक्तेति सप्ता उदयानन्तर
 मयोगे वेधमज्ञा सौरधर्मात्तर तद्विपरीत्यमिति परस्परविरोध । इत्याह
 इति जीमूतवाहनइत्यनेनास्यान्वय । सवचन प्रमाणवचनसङ्घित । तस्मात्
 प्रवेगिन्या मर्त्यदा निषेधात् । पूर्वोक्तेति कश्चित्त्व्यादिनोक्ताना चिदाऽ
 प्येकादशोपाह्व इत्यादिवचनानामित्यर्थ । दिग्भि -समायुक्तेरुद्रेइत्यन्वय
 दिग्भूद दशमीपर । बहुवचनमनेकस्वलाभिप्रायेण रुद्र एकादशी

त्याज्या दशमीपलमिश्रिता । उषोष्या द्वादशी शुद्धा
त्रयोदश्यान्तु पारणं । यत्तु । द्वादश द्वादशीर्हन्ति
त्रयोदश्यान्तु पारणमिति तत्परदिने द्वादशीलाभे तां
त्यक्त्वा पारणे बोद्धव्यं (६६) ।

हेमाद्रिरपि दशमीविद्यायामुपवासानुपवासविधाय-
कानि वचनानि यथाक्रमं सकाममुमुक्षुविषयज्ञाधि, यथा
कौर्मै, द्विस्पृशैकादशी यत्र तत्र सन्निहितोहरिः ।
तामेवोपवसेन्नर्थः सकामोविष्णुतत्परः । दशमी द्वाद-
शीञ्च या स्पृशति सैकादशीद्विस्पृक् । सुमन्तुसद्यत्रतौ ।
दिनक्षये तु शुद्धाच द्वादशी मोक्षकाङ्क्षिभिः । उषोष्या
दशमीविद्या नोषोष्यैकादशी सदा । पुत्रवङ्गहिनादिषु
दशमी विद्या नोषोष्या किन्तु शुद्धा द्वादश्युषोष्या । यथा
पितामहः, एकादशीदिनक्षये उपवासं करोति यः ।
तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डदीयथा । दिन-
क्षये तु संप्राप्ते नोषोष्या दशमीयुता । यदीच्छेत्
पुत्रपौत्राणामृषिं सम्पदमात्मनः । एकादश्यां यदा

तथापरंऽहनि क्षये सति द्वादशीक्षयेसति एकादशादितिचित्रयस्मर्थं
सतीतियावत् । अरुणोदयविद्यायामेवेति, तथाच पूर्वोक्तमत्स्यपुराणादि
वचनेषु विद्यापट अत्र च समायुक्तपदमरुणोदयविद्यापरमित्यर्थं । व्यव-
स्थान्तर उदयोपरिविद्यायामुपवासपरत्वं इदं वक्ष्यमाणं । अत्र पूर्व-
वचनस्यापि वैष्णवपरत्वं परवचने वैष्णवपदश्रवणात् तथाचारुणोदयपदं
यथाश्रुतं सद्ब्रह्मतत्त्ववचनं । बोद्धव्यमित्यन्तोहलायुधयन्. (६६) ।

हेमाद्रिरपीति । आहृति परिषान्वय । दशमीविद्यायामित्यादि-
तत्र दशमीविद्या सकामैरुषोष्या मुमुक्षुभिर्निष्कामैरनुषोष्यैत्यर्थं । दशमी
दशमीयुक्तपूर्वदिनमरुणोदयकाले दशमीयोगेऽपि पूर्वदिनमिति यावत्

वत्स दिनचयतिथिर्भवेत् । तत्रोपोष्या द्वादशी स्यात्तयो-
दश्यान्तु पारणं (६७) ।

व्यासः । दशमीमिश्रिता पूर्वा द्वादशी यदि लुप्यते ।
एकादश्यां महाप्राज्ञ उपवासः कथं भवेत् । शुद्धैव
द्वादशी राजद्रूपोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिः । पारणान्तु त्रयो-
दश्यां पूजयित्वा जनाङ्गनं । भविष्ये । दशमीशेष-
संयुक्तो यदिस्यादरुणोदयः । वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तद्दि-
नेकादशीव्रतं । ब्रह्मवैवर्त्तः, चतस्रोषटिकाः प्रातर-
रुणोदय उच्यते । यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भः सदृशः
स्मृतः । त्रियामां रजनीं प्राहुस्तपक्ताद्यन्तचतुष्टयं ।
नाडीनां तदुभे सक्षेत्रे दिवसाद्यन्तसंज्ञिते । तथा, नन्दा
शरीरं देवस्य भद्रा ह्यात्माचयोमतः । तस्मात् सरोगं
त्वक्त्वाङ्गमात्मानमुपवास्तयेत् । नन्दा एकादशी । भद्रा
द्वादशी । तथा, वरमेकादशी त्याज्या न कार्या दश-

द्वादशीं द्वादशीयुक्तदिन परदिनमितियावत् यैकादशीमृशति सा द्वि-
गित्यर्थः । एकस्मिन्दिने दशमीद्वादशीयुक्तत्वेन द्विगित्युक्तौ तस्याः
प्रवेशिनीत्वेन कस्याप्यनधिकारात् । केचित्तु एवमभूतद्विष्टक् प्रवेशिन्यपि
सकामैरुपोष्येति हेमाद्रिमतमित्याहुः । दिनचये एकादशीचये चेत
निश्चितः शुद्धाएकादशीयोगरहिता दशमीषडैकादशीनोपोष्येत्व-
श्वयः (६७) ।

व्यासइति पूर्वाएकादशी । तत्परदिने द्वादशीलुप्यते द्वादशीचयः
एकादशादितिथिचयस्मर्गइति यावत् । शुद्धा मिश्रिता यदा दशमीयुता
पूर्वाएकादशी अनन्तरं रात्रिशेषे द्वादशी परदिनेच लुप्यते तत्र शुद्धा-
एकादशीयोगरहिता द्वादशुपोष्येत्वर्थः । यतीनां स्नानकालोऽयमिति
अरुणोदयकालस्वदिनत्वातिदेश्यत्वं त्रियामासिति तदुभेते उभेभादिदण्ड-
चतुष्टयमन्तदण्डचतुष्टयञ्च अरुणोदयदण्डचतुष्टयस्वरान्निवृत्तिरिति पर-

मैयुता । इत्यरुणोदयवेधनिषेधवाक्यं यदा द्वादश्यां
कियन्मात्राप्येकादशी दृश्यते त्रयोदश्याञ्च कियन्मात्रा
द्वादशी दृश्यते तदा पूर्वा त्वाज्या इत्येतत्परं (६८) ।

कास्यैकादशीव्रतविषयं वा । अरुणोदयकाले तु
दशमी यदि दृश्यते । न तत्रैकादशी कार्या धर्मका-
मार्यदायिनी, इति श्रवणादित्याह । पाश्चात्यनिर्णया-
नृते भविष्योत्तरीयं । अरुणोदयकाले तु दशमी यदि
दृश्यते । सा वित्रैकादशी तत्र पापमूलमुपोषण भविष्य-
पुराणीयमेतदिति माधवाचार्यः । ततश्चारुणोदयवेधे तु
भागवतैर्नीपवासः कार्यः । स कालः स्कान्दे उक्तोयथा ।
उदयात् प्राक्चतसस्तु नाडिका अरुणोदयः । तत्र
ज्ञानं प्रगस्तं स्यात्तद्वि पुण्यतमं स्मृतं । विश्वादर्शं, वेध-
सूदये निषिद्धः । दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवा-
करः । तेन दुष्टं हरिदिनं तद्वत्तमसुराय हि, इति
स्मृतेः । अत्र दत्तं जम्भासुराय त्विति माधवाचार्यः
पठति । कालमाधवीये माधवाचार्योऽपि, ब्रह्मवैवर्तः,

दिनत्वातिदेशः तेन तत्र दशमीयोगे तद्विषयीकैकादशी विद्वाभव-
तीत्यर्थः । देवस्य विष्णोः । सरोगंदशमीयुतं सर्व्वव्रतिशिष्ययोग एक-
दिनवृत्तित्वं । अरुणोदयनिषेधकमिति, योगमात्रस्याभिधानात्, यद्वा
श्रवणात् कथं तद्विषयवद्व्यत्यतश्च यदेत्यादि द्वादश्या एकादशानिर्गमि
पारम्परायोग्यत्वे वाऽरुणोदयविज्ञायां उपवास विधानाच्च विरोधशक्तिभावः ।
स्वल्पविशेषकल्पनां विनाप्याह (६८) ।

कास्यैकादशीव्रतविषयवेति अत्र वाकारोऽनास्तायां द्विसृगैकादशी
यत्रेति प्रागुक्तकूर्मपुराणवचनविरोधात् एतद्वचनैरुणोदयकाले त्वित्यत्रा-

कीदृशस्तु भवेद्वेधोयोगोविप्रेन्द्र कीदृशः । योगवेधौ
समाचक्ष्ण वाभ्यां दुष्टमुपोषणं । चतस्रोघटिकाः प्रातर-
रुणोदयनिश्चयः । चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलो-
दितः । अरुणोदयवेधः स्यात् सार्द्धं तु घटिकाद्वयं ।
प्रतिवेधोद्विघटिका प्रभासन्दर्शनाद्भवेः । महावेधोऽपि
तत्रैव दृश्यतेऽर्कान् दृश्यते । तुरीयस्तत्र विहितोयोगः
सूर्योदये तुधैः (६६) ।

तथा । यातुधानत्रत योगे महावेधे तु राक्षसं ।
जन्मासुरस्यातिवेधे मोहिते वे प्रवेगिनी, इत्यनेन तत्त-
देकादशी फलं तत्तदतुरः प्राप्नोतीति विशेषः । घटिका
दण्ड । उदयात् प्राक्चतसस्तु नाडिका अरुणोदयः,
इति स्कान्दनारदनचनैकवाक्यत्वात् । कण्वः । उदयो-
परिविज्ञा तु दशम्यैकादशी यदि । दानवेभ्यः प्रीणनार्थं
दत्तवान् पाकशासनः । गारुडं । दशमीशेषसद्युक्ती-
यदि स्यादनरोदयः । नेवोपोष्य वैष्यवेन तद्धिनेकादशी-
शापदस्य सूर्यपरत्वात् अतएवतुकारोऽपि मङ्गच्छते अन्यथा पर-
दिग्गचेऽपि द्वादश्या सर्वैरुपोष्यत्वात्तदुपादानमनर्थकं स्यादिति ।
अचिंतुगतदरुणोदयनिषेधकवचनजात वैष्णवपरमित्वाद् । प्रान्त शिषं ।
तदत्र मसुरायशोतत्र । भार्गवर्षेघटिकामहित घटिकादण्ड । तथाच
पद्मपत्रागदृष्टोपरि सार्द्धदण्डद्वयमध्ये दशमीयोगघेदरुणोदयवेध ।
द्विघटिकाया योगोऽतिरथ । प्रभामन्दर्शनात् तत्पर्यन्तं अत्र दण्ड-
द्वय न सम्पूर्णं प्रयमाज्जदण्ड स्यारुणोदयवेधगतत्वात् परदण्डस्य किञ्चिद्
भागस्य मज्जवधगतत्वाच्चेति । अत्रैवारुणोदयकालमध्ये एव न
दृग्मातरति तेन सूर्योदगनाम्बयहितप्राक्क्षगपर्यन्तं सूर्योदयनरुणोदययोग्य-
जाते दशमीयोगोमहावधवति (६८) ।

वास्तुनोसुरविशेषः । मोहिते मोहिताभ्यासुरे मोहिनीतिपाठे

व्रतं । उदयात् प्राग्यदा विप्रमुहूर्त्तद्वयसंयुता संपूर्णैका-
दशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेद्गृहीत्यादि वचनजातात् सूर्यो-
दयानन्तरविद्या सर्वैरेव नोपोष्या । अरुणोदयविद्या
तु वैशाखैर्नीपोष्या इत्याह । तेन जीमुतवाहनप्रभृतीनां
मते सूर्योदयानन्तरदशमीविधैकादशीं पपित्यज्य शुद्धां
द्वादशीमुपोष्य द्वयोदशां पारणामिति वर्तुलार्थः । तथाच
कालनिर्णये स्मरति । अतिवेधमहावेधा ये वेधास्तियिषु
स्मृताः । सर्वेष्वेधाविज्ञेयावेधः सूर्योदये सति । एवञ्च
सूर्योदयकालीनवेधः सर्वथा त्याज्यः । अरुणोदयवेधे
तु प्रतिप्रसवसत्त्वात् क्वचिद्ग्राह्यत्वमिति । अत्र
गौडीयानां विशेषतोदेशाचारादुदयोपरिविद्या सर्वथा
नोपोष्या । तथाच मरीचिः । येषु स्थानेषु यच्छौचं
धर्माचारश्च यादृशः । तत्र तन्नावमन्येत धर्मस्तत्रैव
तादृशः । येषु देशेषु ये देवा येषु स्थानेषु ये द्विजाः
येषु स्थानेषु यत्तीयं या तु यवैव मृत्तिका । सैवतत्र
प्रपूज्या स्यात्तेषु कृत्यं विधीयते । राजमार्त्तण्डे भोज-
देवः । देशाचारस्तावदादौ नियोज्योदेशे देशे या स्थितिः
सैव कार्य्या । लोकद्विष्टं पण्डितानाचरन्ति शास्त्रज्ञो-
ऽतोलोकमार्गेण यायात् । अतएव यत्र न्यायागमयोर्न
निश्चायकता तत्रानृषेरसर्जज्ञस्य धर्मतत्त्वसाक्षात्-

मोहास्यासुरसम्बन्धिनीन्दर्थ । प्रवेशिनौ । सार्धदण्डद्वये दशमीयुतेका-
दशी तत्रैवेत्येवकारेण उदयात् उदयपर्यन्तस्यायिन्वा सकीर्णयाव्यावृत्ति
नोपोष्येत्वाहइति पूर्वोक्त माधवाचार्य्य इत्यनेनास्यान्वयः । तिथिषु
एकादशीषु ये वेधा महावेदायते सर्वे अवेग क्वचिददुष्टा मूर्योदये

कारासम्भवाच्छिष्टाचारं प्रमाणमाह हेमाद्रिनिबन्धे
व्यासः (७०) ।

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयोविभिन्ना नासौ मुनिर्यस्य मतं
न भिन्नं । धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहाया महाजनी-
येन गतः स पन्थाः । स्कान्दे, येषां विश्वेश्वरे विष्णौ
शिवे भक्तिर्न विद्यते । न तेषां वचनं ग्राह्यं धर्मनिर्णय
सिद्धये । कालमाधवीये, यस्मिन् देशे यस्मिन् काले
येषु शिष्टेषु नीरागदेषु स्वस्य प्रामाख्यातिशयबुद्धिस्तदा
तादृशस्याचारस्य मुख्यत्वमिति । एतदभिप्रेत्य गुरोः
शिष्यानुशासने तैत्तिरीयाः समासन्ति । अथ ते
यदि धर्मविचिकित्सा वृत्तिविचिकित्सा वा स्याद्ध्ये
तत्र ब्राह्मणाः सम्यग्दर्शिनोयुक्ता आयुक्ता अरुचाधर्म-
कामाः स्युर्यथा ते तत्र वर्त्तेरन् तथा तत्र वर्त्तेधा-
द्वृत्ति । सम्यग्दर्शिनः शास्त्रतत्पराः युक्ता युक्तिकुशलाः
आयुक्ता स्तदर्थानुष्ठाननिरताः अरुचा क्रोधादिवर्जिताः
धर्मकामा जीवन्मुक्तवत् कर्मण्योदासीन्यमकुर्वाणा-
द्वृत्तार्थः । अतोदशमीविद्वानिन्दावचनान्यविशेषाद्दशम्य-
निर्मुक्तायामपि । यथा स्कन्दपुराण, दशम्यैकादशी

सति यो वैध स वध सर्वदा दुष्ट इत्यर्थः । धी देवा उपास्याइति
शेषः । हिजा उत्तमत्वेन प्रसिद्धा यत्तोयं शब्दत्वेन शिष्टेष्ववधिमाना
यत्तमेववृत्तिजेत्यन्वयः । तत्तत्कर्मणि नियोज्यमाना । तत्रदेशे सैव
देवादिवितति प्रयोज्यया उपादेयास्तेषु देवादिसु कृत्य पूजा
दिक (७०) ।

अनृपे ऋषिभिन्नस्य ऋषिप्रानार्थं तेनामर्षन्नस्येत्यर्थः । अप्रतिष्ठ
अनपस्वादुस्य तदुक्तं यत्तेनापादितोऽप्यर्थं कुशलैरनुमष्टमि । अभि

विद्या गान्धारी तामुपोषिता । तस्याः पुच्छगतं नष्टं
तस्मात्तां परिवर्जयेत् । तथा, सुरायाविन्दुना स्पृष्टं
यथा गाङ्गं जलं त्यजेत् । तथा चैकादशीं रस्यां
दशम्या दूषितां त्यजेत् । ये कारयन्ति कुर्वन्ति
दशम्यैकादशीयुतां । आलोक्य तन्मुखं ब्रह्मन् सूर्य-
दर्शनमाचरेत् । यैः ह्यता दशमीविद्या जडवाक्यात्तु
मानवैः । ते गता नरकं घोरं युगानामेकविंशतिं ।
ब्रह्मवैवर्तः । दशमीश्लेषसंयुक्तां यः करोति विमुढधीः ।
एकादशीफलं तस्य नश्येद्वादशवार्षिकं (७१) ।

तत्र संक्षेपः । पारणदिने द्वादशीलामे सर्व्वएव
पूर्णां त्यक्त्वा स्वखडामुपवसेत् । तदलामे गृही पूर्णां
तदन्यः परा विधवापि । यदा तु पूर्वदिने दशम्या
उत्तरदिने द्वादश्या युतैकादशी तदोत्तरामुपोष्य द्वादश्यां

युक्ततरन्धेरन्यथै वोपपद्यते, इति । मतदर्शनं सहिता न्यायादिशास्त्र
तदपि विभिन्नमितिशेष क्वचित् परस्परविरोधार्थकमितितदर्थं । निहित
गुहाया गुहाया निहितमिव उच्छ्वस प्रच्छन्न श्रुतिषु स्थितमित्यर्थं ।
शिवे शिवेच, शिष्टेषु आचारेषु प्रामाण्यातिशयबुद्धिं प्रमाणसिद्धत्वाव-
धारणं बहुभिर्दृष्टीतत्वादिर्निति शेष । तादृशस्याचारस्वेत्यमेदान्वय ।
यदाशिष्टेषु भ्रमप्रमादादिशून्यतया प्रथितेषु प्रामाण्य प्रमादत्व कर्त्तरि
श्रुत् । प्रमात्रयत्व प्रमा च शास्त्रतत्त्वादितिपथिका । तादृशस्य जनस्य
य आचारस्वस्वेत्यर्थं । ते तत्र विचिकित्सा सशय स्यादिति तदेतिशेषः ।
यत्र यच्चिन काले देशेचेत्यर्थं । जीवनमुक्तवदितिब्यतिरिक्ते दृष्टान्त ।
तथाच जीवमुक्ता यथोदासीनास्तथानेत्यर्थं । दशम्यनिर्मुक्ताया
मपि (७१) ।

अत्रोदमपथेय । उपोष्य हेतिथीतत्रेति हेतिथी एकादशीद्वादश्या
उभययुक्तदिनमितिधानत् एकादशी द्वादशो च तत्रसन्निहितोहरि ।

पारणं कुर्यात् । परदिने द्वादशनिर्गमे त्रयोदशग्राम
 पीति । यदा सूर्योदयानन्तरं दशमीयुतैकादशी अथच
 परदिने न निःसरति तदा तां विहाय द्वादशीमुपवसेत् ।
 यदा तु सूर्योदयात् प्राक्कालीनदशमीविधैकादशी
 परदिने च न निःसरति तदा तामुपवसेत् । यदा तु
 तथाविधा सती परदिनेऽपि निःसरति तत्परदिने च
 द्वादशी तदा तां विहाय खण्डामुपोष्य द्वादशां
 पारयेत् । यदा तूभयदिने तद्विधैकादशी परदिने च
 न द्वादशी तदा पष्टिदण्डात्मिकां विद्वामुपोष्य परदिने
 द्वादशाः प्रथमयादमुत्तीर्य पारयेत् वैष्णवस्तत्रापि शुक्ल-
 पक्षे परामुपोष्य त्रयोदशां पारयेदिति । सर्वस्यां
 कृष्णैकादशां वैष्णवानां सपुत्राणां गृहस्थानामप्युपवासो-
 नित्यः । ब्राह्मणस्य तु विशेषतो नित्यः । वैष्णवतरेषां
 तादृशाणां हरिशयनमध्यवर्तिनीषु कृष्णैकादशीपूपवासो-
 नित्यः । अपुत्रवतां गृहिणान्तु सर्वास्वेव नित्याधिकारः ।
 काम्योपवासे तु अविशेषेणैव सर्वेषामधिकारः । नित्योप-
 वासे रविशुक्रादिदोषोनास्ति । अष्टाब्दाधिकापूर्णाशीति-
 वत्सरो मानवो नित्याधिकारी । विधवायास्तु सर्वा-

उजोत्थरजनोभिकां ब्रह्महत्या च्यवोहतीति विष्णुपुराणपचनैकवाक्यत्वात्
 च व विष्णुशोणनतत्परदति श्रवणात् द्वादशां पारणालाभे पूर्णं परि-
 गृह्यते इतिवचनं पूर्वामुपवसेदृष्टहीति वचनद्वयैश्वर्यपरं द्विस्वर्गैका-
 दशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः । तामेवोपवसेन्मर्त्यः सकामोविष्णुतत्-
 परदति कूर्मपुराणवचनस्यापि हेतिथी एकादशीद्वादशौस्त्रयतः यद्दिनं
 तद्विस्वक् तद्दिनहृत्तिरेकादशीतियावत् । यथा त्रिस्वर्गशब्देन त्रिधिवय-
 युक्तदिनहृत्तिरेकादशी लभ्यते तथाच पूर्णापरदिवसीयखण्डतिथिपरत्वं

स्वेव नित्याधिकारः । अत्र मलमासादिदोषोनास्ति,
तथा पद्मपुराणे । द्वादशी मिथिताप्राज्ञा सर्वत्रैकादशीतिथिः । द्वादशी
च त्रयोदश्या विद्यते यदिवा न वेति । तथा, एकादशीकलाप्येका द्वादशी
यत्र लुप्यते । तत्रोपवासदुर्वीत निष्कामो विष्णुतत्पर इति हेमाद्रि
धृतत्रयनञ् । नवैतद्वचन पूर्वदिने एकादश्या दशमीविह्वले तत्पर-
मिति याच्य तन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावात् ह्येवैवाव्या वेधहीनत्वादि
वचनाच्च एव वैष्णवाना एकादशीद्वादशीस्तुल्यत्वेन तदुभययुक्तदिनस्य
कदाचिदपि न त्यज्यता । यथाचैकादशी राजन् द्वादशीच तथानृषा
मित्यादिवचनात् । पूर्वापरदिवसीयैकादशीयुक्ताद्वादश्याऽग्नीलनीलेन
त्रिस्त्रयात्वेन वा वैष्णवानामावशकत्वाच्च तत्रोष्णीलनीलक्षण प्राग्दर्शित ।
त्रिस्त्रयालक्षणञ्च यथा वैष्णवान्मते पद्मपुराणे जाह्नवी प्रति भगवदाव्य ।
एकादशी द्वादशीच रात्रिर्जपे त्रयोदशी । त्रिभुगा सा हि विशेषा
दशमीसद्युता नहोति । दशमीसद्युता त्रिभुगा तत्रैव जाह्नवीप्रये यथा,
दशम्बेद्वादशो भद्रा दिनेकस्मिन् यदाभवत् । त्रिभुगा समयेदेव ज्ञान्या
वा वद मे प्रभो । अत्र माधवस्योत्तर । आसुरीत्रिभुगा देवि सा त्वया
परिकीर्तिता । वज्रनीया प्रयत्नेन यथा शूद्रीपतिर्दिज । तथा तद्वैध
श्रुते त्वाभ्या वेधहीना श्रवणादियुता तथा । उपोष्या द्वादशी भद्रे
नोपोष्यैकादशी मता । पञ्चतुर्बौ विशेषेण सन्देहे समुपस्थिते । ममात्रया
प्रकर्त्तव्यं द्वादशीवल्लभा मम । ममात्रयाप्रकर्त्तव्यं मद्दिनं मत्परायणे ।
मद्दिनं तद्विजानीयाद्दशमीवेधवर्जितमिति । कूर्मपुराणेच । एकादशी
कलाप्येका परतोऽपि न वर्धते । गृह्णिभिः सुप्तवद्विय सेनोपोष्या सदा
तिथिरिति । परत परतिथिर्द्वादशीत्वर्थं देव बलारूपैव । अत्र गृह्णि
यद वैष्णवपर ह्येवैकादशीमात्रस्य वा पञ्चतुर्बौ तदुभयद्वयैः पञ्चस्य
पदान्तदिनयो र्गमास्यमासाभ्यान्यतरतिवेत्तं वाविति हेमाद्रिहिरिभक्तिवि
न्नासादयः । स्कान्दे । एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रप्राणिन ।
तत्कथं द्वादशीनाम नोपोष्या क्रियते जनैः । हेमाद्रौ पद्मपुराण ।
यद्बुधाक्यविरोधेन सन्देहो जायते यदा । द्वादशीतु तदाप्राज्ञा त्रयो
दश्यान्तु पारण । तथा विवादिषु च सर्वेषु द्वादश्या समुपोषण । पारणञ्च
त्रयोदश्यामाप्तेय मामकी मुने । एवञ्च कुर्यादलाभे सद्युक्तोति यदुक्तं

यथा, ज्योतिःपराशरः, अनादि देवताज्ञासु काल-

तदपि वैष्णवेतरपर तथाच भविष्ये । दमशीशेषमयुतो यदिस्यादरुणो-
दय । वैष्णवेन न कर्तव्य तद्दिनेकादशीव्रतमिति । एकादशीमुपवसेदि-
त्यादि सर्वसाधारणव्यवस्था निरूप्य कुर्यादलाभ इत्यादिक वैष्णवेतरपरं
वचनमुक्त्वा कूर्मपुराणे वैष्णवपरतया द्विस्रशैकादशीयन्नेत्यादिकमुक्तं तथा
अत्रैश्वरेन परदिने एकादश्यालाभेऽरुणोदयविषोषोपेत्युक्तं यदि चैकादशी
परदिने नि सरति तत्परदिने च द्वादशी न नि सरति तत्रापि वैष्णवेन
विवाशाद्या विदाप्येकादशी याद्यापरतोडादशी न चेदित्यादिवचनात्
विदाऽरुणोदयविडा यदि च परदिने द्वादशी नि सरति तदाप्यवैष्णवेन
लक्ष्मणपक्षेऽरुणोदयविडेवीपीष्या गुरुपक्षे परोपीष्या न च लक्ष्मणपक्षेऽवैष्णव-
गृह्णेष्यामुपवासनिषेधात् कथमतदितिवाच्यं शयनी वीधनी मध्ये तेषा-
मप्यधिकारादिति । एकादशी दशायुक्ता वर्षमानं विवर्जयेत् । पञ्च-
हानीस्थिते सोमेलद्वयेऽशमोयुतामिति वचनात् । लङ्घयेत् उपवसेत्
दशमीयुतामरुणोदयविडा सूर्योदयविडा च सर्वत्र सर्वदा त्याज्येति
वैश्वानामरुणोदयविडापि सर्वदा त्याज्येति । यदाच सूर्योदय
प्राङ्मुहूर्तद्वयान्विताऽहोरात्र्यापिनी परदिने न नि सरति द्वादश्यापि न
तत्परदिने तत्रैव केवलंकादशी वैष्णवेनोपीष्या तथाऽवैष्णवेन तादृशी
मयुक्ता पीत्यभिप्रायैषोक्तं एकादशीमुपवसेदिति । यदिचैकादशी सपूर्णा
न नि सरति द्वादशीच तत्परदिने नि सरति तदा वैष्णवेन गुहा
द्वादशीप्राद्या, तद्योक्तं, सपूर्णाकादशी यत्र द्वादशी च तदाभवेत् तयोदश्या
सुहूर्ताडे यञ्जुली सा इरेः प्रिया । गुरुपक्षे तथाकृप्ये ददाभवेत्
यञ्जुली । एकादशीदिने भुक्षा द्वादश्यां कारयेद्व्रतमिति । अत्र
सपूर्णा सपूर्णापीत्यर्थं तेन पूर्वदिने दशमीविडेकादशी परदिने
गुहद्वादशी तत्परदिने च नि सरति तदापि यञ्जुलीति यदिचाविडेका-
दशी रात्रौ द्वादशी भूत्वा तत्परदिने षट्दण्डात्मिका तत्परदिनेच
नि सरति तदाद्वादशीमिच्छत्वादेकादश्यापीत्येति विष्णुरहस्यवचनस्य पूर्णा-
पण्डास्सलभिप्रायेण । विष्णुरहस्यकर्तुरवृत्तित्वेऽपि बोधाद्यनरुम्बादि-
त्वेन प्रामाणिकत्वमाख्येय । वैष्णवः सृजेज्यादिद्वादशीमाहामर यथा ।
यस्याष्टौ कलिज्ञानेतु कथना मनसा गिरा । नृदयाचापसर्पन्ति

दोषो न विद्यते । नित्याखभ्यासयोगेन तद्यैवै-
कादशीव्रते (७२) ।

अथ दशमीनियमाः । सूरिसन्तोषे । कांस्यं मांसं
मसूरञ्च चणकं कोरदूपकं । शाकं मधु परान्नञ्च
व्यजदुपवसन् स्त्रियं । अत्रोपवसन्निति तद्दिने भोजना-
सम्भवात् सामीप्यात् पूर्वापरदिनयोर्ग्रहण । स्मृतिः,
शाकं मांसं मसूरञ्च पुनर्भोजनमैद्युने । द्यूत मद्यस्यु-

धन्योऽसौ वैश्व प्रिये । जया जय प्रकुरुते विजयाच महाजया ।
जयन्तो नाशयेच्छून् पाप पापप्रणाशिनी । उन्मीलनी हरत्पाप
जञ्जकोटिशतोद्भव । यच्छते वञ्जुली मोक्ष त्रिस्तयापक्षवर्दिनी । जयाच
विजयाचेव जयन्तो पापनाशिनी । महापुष्पप्रदाक्षेता प्रातरुत्याय
कीर्तिता । उन्मीलनी वञ्जुलीच त्रिस्तया पक्षवर्दिनी । वाञ्छितार्थ
प्रदा नित्य प्रातरुत्यायकीर्तिता । तथा, यस्य प्राणप्रिया नित्य द्वादशी
ऽष्टौ कनोद्युगे । कल्पान्त स्वपितृणान्तु दत्त तेन हरपद । ये न
जानन्ति सर्वत्र द्वादश्यष्टौकलीयुगे । कल्पान्त स्वपितृणान्तु दत्त
तैर्नारक पदमिति भगवती प्रति रुद्रवाक्य । तत्रैवान्ध्र, प्रीता
पितामहास्तेषां यावदाहुतसङ्गव । उन्मीलनीवञ्जुलीच ये कृतापक्ष
वर्दिनी । त्रिस्तयाच विमेषेण जयन्ती विजया जया । पापघ्नी दैत्य
शार्दूल ये कृता ज्ञतसयुता । अमौटा द्वादशीद्वेषा प्राणदापिगरीवसी ।
ये न कुर्वन्ति पापिष्ठा कल्पान्त नारका हि ते । दशमीविद्यापरवचनानि
शुक्र मायात्रतान्यासुराणि यथा वैश्वान्स्ते स्कन्दपुराणि । येषां कली
न तुष्टोऽहसगन्ध वासर मम । ते कुर्वन्ति न सन्देह शुक्रमाया विमो
हिता । तत्रैवान्ध्र । एकादशी यदा विद्या कुरुते पञ्चलोचने ।
मन्योऽसौ कलिक्वसितु देत्यपवविवर्दिन (७२) ।

अथ दशमी नियमादिति । कांस्य कासपाचभोजन प्रवास प्रकषेण
वासयति सुगन्धतुल्यनानि यदा प्रकषेण वसत्यस्निन् प्रकष्ट ग्रयनी
यादि सुखगाम्बा । सर्वदेव भगवन्साधनानुष्ठानपरण भवितव्यमिति

पानञ्च दशम्यां वैष्णवस्तजित् । कांस्थं मांसं सुरां
 चौद्र लोभं वितथभाषणं । व्यायामञ्च व्यवायञ्च दिवा-
 खप्नं तथाञ्जनं । तिलपिष्टं मसूरञ्च दशम्यां वर्ज्ज-
 येत् पुमान् । दशम्यामेकभक्तञ्च कुर्वीत नियतेन्द्रियः ।
 आचमा दन्तकाष्ठञ्च खादेत् तदनन्तरं । पूर्वं हरि-
 दिनाह्नोकाः सेवध्वं चैकभोजनं । अवनौपृष्ठशयनाः
 स्त्रियाः सङ्गविवर्जिताः । सेवध्वं देवदेवेशं पुराणं
 पुरुषोत्तमं । सक्तज्ञोजनसंयुक्ता द्वादश्याञ्च भविष्यथ ।
 अत्र सक्तज्ञोजनपदं, मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां
 मर्त्यवासिनां नित्यं । अहनि च तथा तमस्त्रिन्यां
 सार्द्धप्रहरयामान्तरिति च्छन्दोगपरिशिष्टोक्तभोजन द्वय-
 स्यैकमात्राचरणं नतु सक्तदेव द्रवस्य गलाधःकरणं
 विद्वत्तमेतत् प्रायश्चित्त तत्त्वे । अत्र वैष्णवग्रहणं तस्याति-
 शयदोषार्थं (७३) ।

अथैकादशीनियमाः । प्रातस्त्यायैकादश्यां वाच्या-

भाव । तिलपिष्टमित्यत्रगिलापिष्टमितिक्वचित् पाठः । एक भक्त एक
 भोजनं पूर्वाह्नस्मृतिवचने पुनर्भोजननिषेधात् मायमाद्यन्तयोरङ्गो
 रित्युक्तोपवासाङ्गत्वाच्च न तु दिनाहंसमयेऽतीते भुङ्ग्यतेनियमेन यत् ।
 एकभक्तमिति प्राक्त रात्रौतन्नकदाघनेति स्कान्दवचनेऽक्तैकभक्तपरमिति
 मन्वत्सुरप्रदोषव्याख्यानमादरणीयं । परवचनेऽपि सामान्यतएकभोजन-
 विधानात् एकभोजनादिपदस्य पारिभाषिकत्वाभावात् अतएव नित्यै-
 कादश्याप्रवासे भोजनद्वय निवृत्तिरुक्तेति । एतदेकभोजनस्य भोजनचतुष्टय
 निवृत्तिरूपोपवासाङ्गत्वाभिप्रायेणोक्तत्वादिति (७३) ।

अथैकादशी नियमादिति, कथ्यन्तेइति शेषः । जपन्जन घ्रातः सन्नुप-
 विष्ट छत्रस्य नामनववारान् प्रकीर्तयेत् तथाचतुस्रम्बलनादिषु जातेषु

भ्यन्तरगौचं कुर्यात् । तत्प्रकारस्तु । उपविष्टो जपन्
 ज्ञातः क्षुत्प्रसन्नलितादिषु । पूजायां नाम कृष्णस्य
 सप्तवारान् प्रकीर्तयेत् । पापण्डिनो विकर्मस्थान्नालपे-
 चैव नास्तिकान् । संभाष्य तान् शुचिपदं चिन्तयेद-
 च्युतं बुधः । इदञ्चोदाहरेत् सम्यक् कृत्वा तत्प्रवणं
 मनः । शरीरमन्तःकरणोपजातं बाह्यञ्च विष्णुर्भगवान-
 शेषं शमं नयत्वस्तु ममेह शर्म योगादनन्ते हृदि
 सन्निविष्टे । अन्तःशुद्धिं वहिः शुद्धिं शुद्धोधर्ममयो-
 ऽच्युतः । स करोतु समैतस्मिन् शुचिरेवाम्नि सर्वदा ।

तथापूजायां कर्तव्यायां कृष्णस्य नाम सप्तवारान् प्रकीर्तयेदित्यनु-
 पदेशान्वयः । पापण्डिनः वेदादिशास्त्रवहिर्मुखान् नास्तिकान् धर्म-
 कृत्वापि नास्तोति बुद्धीन् । शुचि शोधकंपदं नामोच्चारणस्वरूपञ्च यस्य
 त । तत्प्रवणं अच्युतनिविष्टं । बाह्यञ्चेति अगौचमिति शेषः बाह्यं
 पापण्डालापादिनिवन्धनं अशेषो विश्वात्मा शमं नाश । शर्म इष्टं
 योगात् कर्मयोगात् हृदिसन्निविष्टे सति । एतदिति मन्त्रव्यमिति-
 ज्ञेयः । उपोषितैरित्युपलक्षणं उपोषितैः आरब्धोपवासैः उपलक्षणत्वं
 स्फुटयति नियमस्वरिति । पापण्डादीन् संभाष्येत्युपलक्षणं नियमान्तर
 भङ्गेऽपीदं पाठ्य । ननु मन्त्रप्रकाशितफलस्याप्यशभावित्वात् कथं सुमुचीः
 कर्तव्यत्वत आह तथाहीति । एतत्साधनकर्मणः बाह्याभ्यन्तरीण
 शौचद्वारीपवासादिसाधनमन्त्रपाठरूपकर्मणस्तत्साधनतायाः आनुषङ्गिक
 कर्मसाधनतायाः सिद्धिर्निश्चयः । लिङ्गन्तु न तत्र साक्षात् प्रमाणमिति ।
 अत्र कर्मणः फलेच्छाबोधकमन्त्रपाठत्व न मन्त्रपाठस्य फलसाधनता-
 साधकं यदा कदाचित् पठिते व्यभिचारात् । वैदिकतादृशमन्त्रपाठत्व
 मपि न फलसाधनताप्रमापकं वैदिकक्रियायाः विधिवोधितस्यैवालो-
 किकफलस्य जनकत्वनियमात् तादृशमन्त्रपाठे विधिना तत्फलजनकत्वा-
 बोधने लिङ्गेन तत्फलजनकत्वस्य बोधयितुमशकत्वात् तत्फलजनक-
 त्वेन विधिवोधितत्वाभाव बोधस्य बाधकत्वादिति भावः । किन्हेतदिति

वाङ्मोपजातनिरयान्नीद्राश्च भगवानजः । शर्मं नयत्वन्-
 न्तात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः । एतत् सन्भाष्य जप्तव्यं
 पापगडादीनुपोपितैः । उपोपितैर्नियमस्थितैः । एते
 च मन्त्राः शर्मफलकामनारहितैर्नापि मुमुक्षुणा जप्तव्याः ।
 अविशेषेण विधानात् । यथा योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वधं द्विष्म,
 इति मन्त्रोद्देशाभावेऽपि स्यादिति निर्णीतं । तथाहि
 मन्त्रस्य शर्मसाधनताप्रकाशसामर्थ्यलक्षणलिङ्गेनेपतत्-
 साधनकर्म एतत्साधनतासिद्धिर्व्यक्तव्या लिङ्गन्तु न तत्र
 साक्षात्प्रमाणं किन्त्वेतत्कामइदं कुर्यादिति श्रुत्यनु-
 मापकतयैव, तत्र त्विष्टसाधनतापरिण विधिप्रत्ययेनेष्टमेव
 शर्मं तद्वाच्यमिति प्रतिपादनादनिष्टस्य कुतोभाव्यता ।
 यथा स्वर्गादिसाधनस्याप्यग्निहोत्रादेर्मुमुक्षु प्रति न तज्जन
 कत्वमिति । ततश्च प्रातः सद्धल्पं कुर्यात् तद्विधानं
 वराहपुराणे । गृहीत्वौङ्मुखं पात्रं वारिपूर्णमुदञ्चुखः ।
 उपजासत्तु गृहीयाद्यद्वा वार्यैव धारयेत् । एकादश्यां

अथ मन्त्र एतत्फलसाधनतया विधिवोधित एतत्फलसाधनताप्रकाशक
 वैदिकमन्त्रवदित्यनुमानद्वारा लिङ्गं तत्प्रभापकमित्यर्थः । यो यत्फल
 साधनता प्रकाशकवैदिकमन्त्र स तत्फलसाधनतया वेदवोधित ।
 यथा शरीरत्वादिरयं मन्त्र शौचसाधनताप्रकाशक शौचसाधनत्वेन
 विधिवोधितयेति सामान्यतोऽप्यभिप्रेत्यादिति भावः । अत्र तादृशविधि
 प्रदर्शयति एतत्काम एतत्कुर्यादिति इति इत्यस्य इष्टमेव इच्छा
 विषयीभूतमेव एतदभाष्यमेतत्कर्मणा भाष्यमुत्पाद्यमिति प्रतिपादनात्
 अनिष्टस्यानीषितस्य न तज्जनकवेति । तथा च कामनाविषयस्यैव
 तत्तत्कर्मणा जननात् मुमुक्षो कामनाशिरहिते न तत्कर्मणा तत्फल
 मिति । न च यम नयत्वन्तु ममेह शक्नोति मन्त्रस्य शर्मप्राप्यना

निराहारो भूत्वा चैवापरिऽहनि । भोक्षोऽहं पुरण्डरीकाच्च
 शरणं मे भवाच्युतं, इत्युच्चार्य ततो विद्वान् पुष्पाञ्जलि-
 मर्थापयेत् । इत्युत्तरार्द्धमधिकं विष्णुनोक्तं ततस्तत्-
 पात्रस्य जलं किञ्चित् पिवेत् आचमनजलपानवन्नात्र
 दूषणं । यथा स्नान्दे । रात्रि नयेत्ततः पश्चात्
 प्रातःस्नायी समाहितः । उपवासन्तु सङ्कल्प्या मन्त्रपूतं
 जलं पिवेत् । मन्त्रस्तु कात्यायनेनाक्तः कालमाधवीये ।
 अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिर्जपेनाभिमन्त्रितं । उपवासफलं
 प्रेषुः पिवेत् पात्रगतं जलं । अष्टाक्षरेण नारायण-
 मन्त्रेण । ततः प्रार्थयेत् । इदं व्रतं मया देव
 गृहीतं पुरतस्तव । निर्व्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु त्वत्प्रसा-
 दाज्जगद्गर्भेन । ततो विष्णुपूजनं । तथाच ब्रह्मपुराणं ।
 एकादश्यामुभे पक्षे निराहारः समाहितः । स्नात्वा

रूपत्वेन कथं शर्शच्छारहितमुमुक्षोः पाठःतिवाच्यं इच्छाप्रत्ययं प्रत्येव
 इच्छायाः हेतुत्वात् इच्छाविनापि यथाकथञ्चिदिच्छाज्ञानेन इच्छा
 बोधकशब्दप्रयोगस्य तदधीनशब्दबोधस्य च सम्भवात् । फलेच्छा विनापि
 तादृगफलेच्छाबोधकमन्त्रस्य वेदबोधितक्रियाइतदेव मुमुक्षुणा पाठः
 क्रियते । न चाकामितफलस्याजनकत्वेन तत्तत् कार्याणि कथं मुमुक्षोः
 प्रवृत्तिरितिवाच्यं तमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषान्त यद्भे-
 ल्यादि श्रुत्या तत्तत्फलकामना विना हातवैदिकक्रियामात्रस्य मोक्ष-
 साधनपरमेश्वरतत्त्वज्ञानजननश्रवणात् । अत्र च मन्त्रे धनन्ते इति सं-
 निविष्टे इत्यन्तेन भगवति मनोयोगस्यापि साध्यतयावगमात्तदिच्छयापि
 प्रवृत्तिसम्भवात् भगवति मनोयोगस्य च मुमुक्षोरपीष्टत्वादितिदिक् ।
 प्रातरिति प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा संकल्प्य बुध आचरेत् । श्रीऽङ्गु स्वरं ताम्र-
 मयं । यद्वेति पात्रभावे भोक्षोऽहमिति भोजन पारणरूपं तत्र यत्
 किञ्चिज्जलपानेनापि भवति चर्षणं विष्ये । तत्पात्रे बलमिति

सम्यग्निधानेन धौतवासाजितेन्द्रियः। संपूज्य विधि-
वद्विष्णुं श्रद्धया सुसमाहितः । पुष्पैर्गन्धैस्तथा धूपैर्दी-
पैर्नैवेद्यकैः परैः । उपचारैर्बहुविधैर्जपहोमप्रदक्षिणैः स्तोत्रै-
र्नानाविधैर्द्रव्यैर्गीतवाद्यमनाहरैः । दण्डवत्प्रणिपातैश्च
जयगन्दैस्तयोत्तमैः । संपूज्य विधिवद्रात्रौ कृत्वा चैव
प्रजागरं । कथाद्या गीतिकाविष्णोर्गायन् विष्णु परायणः ।
याति विष्णोः परं स्थानं नरोनास्तत्र संगम्यः ।
उपचारैर्बहुविधैः षट्त्रिंशदुपचारादिभिः (७४) ।

अथ विष्णुपूजनविधिः । यमदग्निः । चिन्मयस्या-
द्वितीयस्य निष्कलस्या शरीरिणः । उपासकानां कार्य्यार्थं
ब्रह्मणोरूपकल्पना । रूपस्थानां देवतानां पुंस्त्रांशादिक-
कल्पना । तथात्राधिकारिणमाह विष्णुपुराणं । वर्णा-
श्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णुराराध्यते
पन्था नान्यत्तत्तोपकारणं । मत्स्थपुराणं । आरोग्यं
भास्करादिच्छेद्वनमिच्छेदुताथनात् । ज्ञानञ्च शङ्करा-

नारायणमन्त्रेण ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रेण । मिद्धि सपूर्णतां ।
द्वयैवामरव्यजनादिभिः । तथा सम्बन्सरप्रदीपे । श्रीहरंजागरं पुख्ये वे
न नृत्वन्ति मानवाः । तेऽन्यत्र जन्मनि नरा जायन्ते पङ्गवः सदा ।
ये न गायन्ति देवस्य जागरं वनमास्त्रिनः । तेन कर्मविपाकेन मूकत्वं
यान्ति ते नरा इति (७४) ।

चिन्मयस्य ज्ञानस्वरूपस्य, अद्वितीयस्य सज्जातीयविजातीयद्वितीय-
रहितस्य, निष्कलस्य निर्गुणस्य । रूप शरीर तस्य कल्पना वेद इति
शेषः । अगो विभेद आदिना अद्भुदेवता शस्त्रायुधादिपरिपहः । यदा
विश्वस्य नित्यसर्वविषयकज्ञानवतः प्राचूर्ध्यं मयट्प्रत्ययविधानात्
निष्कलस्य क्रियारहितस्य अथवा निष्कलस्य मग्यातीतगुणस्य कनत्क

दिर्घेन्मुक्तिमिच्छेज्जनाईनात् । अथि स्यात् स कुलेऽस्त्राकां
सर्वभावेन योहरिं । प्रथयौ शरणं विष्णुं प्रजेशं मधु-
सूदनं । आसनाभ्यञ्जने तद्दुद्धर्तननिरुचये । सस्ना-
र्जनं सर्पिरादिस्रपनावाहने तथा । पादाधीचमनीयञ्च
आनीयमधुपर्ककौ । पुनराचमनीयञ्च वस्त्रयज्ञोपवीतके ।
अलङ्कारोगव्यपुष्पे धूपदीपौ तथैव च । ताम्बूलादिक-
नैवेद्यं पुष्पमाला तथैव च । अनुलेपश्च शया च चामर-
व्यजनन्तथा । आदर्गदर्शनञ्चैव नमस्कारोऽय नर्त्तनं ।
गीतवाद्ये च दानानि स्तुतिहोमप्रदक्षिणं । दन्तकाष्ठ-
प्रदानञ्च ततोदेवविसर्जनं । उपचाराङ्गे ज्ञेयाः षट्-
त्रिंशत् सुरपूजने । वाद्यं विशेषयति योगिनीतन्त्रे,
पूजाकाले सदा त्रिणोर्दिग्दिग्मं न प्रमादयेत् । देवस्य
स्त्वानुत्पादनादानपदं गौणं पूजादधिष्ठादितयम्
प्राप्तार्थं । षोडशोपचारादीनाम् प्रपञ्चसारं, आसनं
स्वागतं पादमर्घमाचमनीयकं । मधुपर्काचमनस्नान-
वसनाभरणानि च । सुगन्धिसुमनोधूपदीपनैवेद्यवन्दनं ।
प्रयोजयेदर्थं नायामुपचाराद्यं षोडशं । चर्चपादाचमनक-
मधुपर्काचमनान्वपि । गन्धाद्योनैवेद्यान्ता उपचारादश-
क्रमात् । गन्धाद्योनैवेद्यान्ताः पूजाः षष्टोपचारिकाः ।
उपचारैर्यथाशक्तिं देवतामन्वहं यजेत् । ब्रह्मपुराणे,
मन्व्याने इत्यनुगामनात् । पगनेरिणो देहदेहिभिर्भागरहितस्य नित्या-
चिन्तागरोरात्मकस्येति यावत् । रूपन्यना रूपादिच्छरणं । अन्यत्
पाराधनादन्यत्, अथञ्चनमभ्यङ्गः, समार्जनं मूर्च्छप्रक्षालनं । सर्पिरादीति
प्रशाम्यतायुक्तं । आनीयमधुपर्ककौ मधुपर्कघनं । होमव्योपचारत्वं

घोङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकौर्त्तितं । स्वनाम
 सर्वसत्वानां मन्त्रद्रव्यभिधीयते । अनेनैव विधानेन
 गन्धपुष्पे निवेदयेत् । गन्धपुष्पमात्रं पञ्चोपचारासम्भवे ।
 मन्त्रनिर्णये, मन्त्रपात्रेण देवेशि देवता नीयते ध्रुवं ।
 साधकस्य विना कार्यसिद्धिं कृत्वा न गच्छति । ब्रह्म-
 पुराणं, देवानां प्रतिमा यत्र घृताभ्यङ्गमा भवेत् ।
 पलानि तस्यै दद्यानि श्रद्धया पञ्चविंशतिः । अष्टोत्तर-
 शतपत्रं ज्ञाने देयञ्च सर्वदा । अत्र, पञ्चकण्ठालको-
 मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाद्यत्वारद्विति
 मन्त्रोक्तमष्टरत्तिकाधिकलौकिकमापद्वयाधिकतोलत्रयेण
 पलं भवति । तत्पञ्चविंशत्या अष्टरत्तिकाधिकलौकिक-
 मापद्वयाधिकत्रयशतितोलकानि भवन्ति । एवं तद्या-
 विधाष्टोत्तरपलशतेन लौकिकपष्टाधिकशतत्रयतोलकानि
 भवन्ति । उद्धर्त्तननिरुद्धणे आह नरसिंहपुराणं,
 यवगोधूमजैस्यूर्णैरुद्धर्त्त्येष्येन वारिणा । प्रक्षाल्य देव-
 देवेशं वारुणं लोकमाप्नुयात् । पादपीठन्तु योदद्या-
 हिल्वपत्रैर्निर्घर्षयेत् । उष्णाम्बुना च प्रक्षाल्य सर्वपापैः
 प्रमुच्यते । शारदायां । गन्धपुष्पाद्यतयवकुशायफल-
 सर्षपैः । सदूर्वैः सर्वदेवानामर्घ्यमेतदुदीरितं । आह-
 रन्तीत्युपक्रम्य कात्यायनः । मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं

घृतसमर्पणरूपत्वेन । दन्तकाष्ठप्रदानं नैवेद्यदानानन्तरं यथा गौतमीये,
 नैवेद्यजातमुद्गुल्य स्नानशुद्धिं विधाय च । आचमनजलं दद्यात्त
 शीघ्रतमेव च । हस्तलेपं ततोदत्त्वा पुनः पानीयमर्पयेत् । सूक्ष्मवस्त्र-
 शुगन्दत्वा दद्याच्च स्वर्णपादुके । पुजास्थानं समानीय रत्नमालां निवे-

कांस्थे कांस्थेनेति । अविहितमाद्यादित' । होमसङ्घा-
 माह देवीपुराणं, होमोद्यहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं
 भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते । होम
 द्रव्यमाह कात्यायनः, आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधी-
 यते । नरसिंहपुराणं, दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन
 प्रशस्ततां । सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशदिनः ।
 अष्टाङ्गुलेन मानेन तत्प्रमाणमिहोचते । कालिका-
 पुराणं, यद्दीयते च देवेश्वो गन्धपुष्पादिकं तथा ।
 अर्चयान्त्रितैस्तोत्रैरभिषिञ्च्य तदुत्सृजेत् । शारदायां,
 तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे । नरसिंह-
 पुराणं, स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकं ।
 भविष्यदेवीपुराणयोः, शुचिः सुवस्त्रधृत् प्राञ्जोमीनी
 ध्यानपरायणः । गतकामभयदन्दोरोगमात्सर्ववर्जितः ।
 आत्मानं पूजयित्वा च सुगन्धिसितपाससा । सुमुहूर्त्ते
 यजेद्देवान् स्वकीयासनसंस्थितान् । सुमुहूर्त्ते पूर्वाङ्गादि-
 काले । स्मृतिः, मृत्कुम्भात्तन्मकुम्भैश्च ज्ञानं दग्गुणं
 स्मृतं । रुच्यैः शतगुणं प्रोक्तं हैमेः कौटिल्येण स्मृतं ।

दयेत् । दिव्यगन्ध ततोदद्यात्ताम्बूल शयिसयुत । स्तोत्रं सुत्वा च विधिवत्
 कुर्यात् प्रदक्षिण इतिमिति । दानपद गोणमिति, देवोद्देश्यकल्याण-
 एवात्र दानपदार्थं । तत्र स्वस्वत्वश्च समाभ्यान्नीशो लक्षणा । पूजति
 देयद्रव्यपूजित्वर्थं, तत्रर्ग्यप्राप्त्यर्थमिति, देव दत्त्वा च दानानीत्यादि
 पचनात् । इदं परस्वत्वहेतुत्वात् एव दानपदार्थइति मते, परस्वत्वी
 देश्यकल्याणस्य दानपदार्थत्वे मुख्यमेव दानमन बोध्यं । देवाय दद्यादि
 तत्र चतुर्थानिष्यन्नमर्थं । तस्य च उद्देश्यतास्यविषयताया मन्वय ।

एवमर्घेषु नेवेद्यवलिपूजादिषु क्रमात् । पात्रान्तर-
विशेषेण फलञ्चैवोत्तरोत्तर । विभवे सति योमोहाद्भ्र
क्षुर्थाद्विधिविस्तरं । नैतत् फलमवाप्नोति देवद्रोहः स
उच्यते । भविष्ये, वसुधैवकुलविहीनस्तु न पात्रं कारयेत्
कचित् । स्मृतिः, देवानां दर्शनं पुण्यं दर्शनात्
स्पर्शनं वरं । स्पर्शनादर्चनं श्रेष्ठं घृतस्नानमतः परं ।
अष्टकृत्वोमन्वजपैः सुप्रभृतैः सुगन्धिभिः । प्राङ्मुखं
जलैः स्नानं घृतस्नानसमं बुधाः । हृद्यशीर्षे, चित्रस्थं
पुण्डरीकाक्षं सविलासं सविभ्रमं । दृष्ट्वा प्रमुच्यते
पापैर्जन्मकोटिसुसञ्चितैः । तथा, अर्चकास्य तपो-
योगादर्चनस्यातिशयनात् । चाभिहृष्याच्च विम्बानां
देवः सान्निध्यमृच्छति । स्वप्नेऽपि दर्शनं पुण्यवतामेव ।
तथाच ब्रह्मपुराणे, इन्द्रद्युम्नं प्रति भगवद्वाक्यं,
मद्दर्शनमपुण्यानां स्वप्नेऽपि न हि विद्यते । त्वं पुन-
र्दृढभक्तित्वात् प्रयत्नं दृष्टवानसि । संवत्सरप्रदीपे,
केशवाच्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीयते । तस्मान्न
नैव भोक्तव्यमभक्षेण समं स्मृतं । अर्चां शालग्राम
शिलादिका । नरसिंह पुराणं, तस्मादेकमनाभूत्वा
यावज्जीवप्रतिज्ञया । पूजनान्नरसिंहस्य संप्राप्तोत्पत्ति-

स्त्वोद्देश्यत्वञ्च स्वत्वभागितयोद्देश्यत्व देवस्य स्वत्वानुत्पादनमपि स्वत्व
भागितया तदुद्देश्या सश्रवादिनि । विनेति कृत्वोत्पत्तिनाम्बयस्तेन कार्यं
मिद्विमन्त्रेत् । पलानोतिवृत्तस्यत्वर्थं । तिलसर्वपेरिति अत्र
सर्वपा श्रेता । यया कालिकापुराणं । गन्धपुष्पाद्यैश्चैव सिद्धार्थेय
न्दनेमृश्या । तोषैर्गन्धैर्घान्धैर्घ्यं दद्यात्तु मिश्रये । सिद्धार्था श्रेत

वाञ्छितं । ब्रह्मपुराणं, ये पूजयन्ति तं देवं शङ्ख-
 चक्रगदाधरं । वाङ्मनःकर्मभिः सम्यक् ते यान्ति परमं
 पदं । विद्याकरधृतं, तर्जनीहृद्यसंयुक्तां हेमयुक्ता त्वना-
 मिका । सैव युक्ता तु दर्भेण कार्या विप्रेण सर्वदा ।
 विष्णुः, स्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादवदनः शुचिर्बद्धशि-
 खोदर्भशणिराचान्तः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा उपविष्टो-
 ध्यानी देवताः पूजयेत् । मत्स्यसूक्ते, शस्ताः समूला-
 दर्भाश्च गुच्छेन चाधिकं फलं । हारीतः, मार्जना-
 र्चनवलिकर्मभोजनानि दैवेनेति । अत्र तीर्थेनेति श्रेयः ।
 वायुपुराणं, दानं प्रतियहोहोमोभोजनं वलिरेव च ।
 साङ्गुष्ठेन सदा कार्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत् । एतान्येव
 च कर्माणि दानानि च विश्रेयतः । अन्तर्जानुविश्रे-
 येण तद्ददाचमनं नृप । साङ्गुष्ठेनेति अङ्गुष्ठसहितेन
 करेणेत्यर्थः । अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये यथा बाहुर्भवति
 तथा कार्यमिचर्यः । अतएवाचमने गोभिलः । दक्षिणं
 बाहुं जान्वन्तरा कृत्वेति । यमः, इष्टं निवेदितं
 यद्यदत्तं जप्तं श्रुतं तमः । यातुधानाः प्रलुम्पन्ति
 शौचधष्टद्विजन्मनः (७५) ।

सर्वपाः । ज्ञानद्रव्यमाह गौतमीये । चन्द्रचन्दनकाश्मीर जले घ्राण-
 विधीयत इति । ग्रहादिपूजायामिन्वुपलक्षणं । जलं दद्यादिति जल-
 दानेनोत्सृजेदित्यर्थः । इन्द्रं शीतोष्णादि । पात्रान्तरविशेषे मणिमया-
 रहितं । एतद्वय क्रियाविशेषणं । सविलास सानन्द सविभ्रमं प्रसाद-
 सौन्दर्यात् । सप्रान्ते स्वप्नदयायां । सैव प्रनामिकेव, ध्यानी देव निविष्ट-
 चेता । इष्ट याग. सर्वत्रभावे निष्ठाप्रत्यय' (७५) ।

स्मृतिः, तृपात्ताः पशवोरुडाः कन्यका च रज-
 सखा । देवता च सनिर्माल्या हन्ति पुण्य पुराकृतं ।
 गोतमः । रात्राबुदङ्गुखः कुर्याद्देवकाय्यं सदैव हि ।
 शिवाच्चैनं सदाशिवं शुचिः कुर्यादुदङ्गुखः । दानधर्मे
 विष्णुं प्रति नारदवाक्यं, अमुक्त्वा देवकार्याणि कुर्वते
 येऽविकल्पनाः । सत्तुष्टाश्च क्षमायुक्तास्तान्नमस्यान्वहं ।
 विभो । अविकल्पनाश्चनात्मज्ञाघाकारिणः । स्कन्द-
 पुराणे, सर्ववाद्यमयो घण्टा केशवस्य सदा प्रिया ।
 वादनात्प्रभते पुण्यं यज्ञकोटि समुद्भवं । सवत्सर-
 प्रदीपे । यस्य घण्टा गृहे नास्ति शङ्कोरा पुरतो-
 हरेः । कथं भागवतोनाम गीयते तस्य देहिनिः । तथा,
 सर्वे दीपाः प्रलीयन्ते घण्टानादे कृते हरौ । तथा,
 नदीतडागसम्भूतं वापीभूजहृदोद्भवं । गङ्गोदकं भवेत्
 सर्वं शङ्गेनैव समुद्भूतं । वराहपुराणे, अर्घं कृत्वा
 तु शङ्गेन यः करोति प्रदक्षिणं । प्रदक्षिणीकृता
 तेन सप्तद्वीपा वसुधरा । कल्पतरौ तु दक्षिणावर्त्ते
 विशेषमाह, दक्षिणावर्त्तशङ्गेन पात्रे औडुम्बरे स्थित ।

कन्यका शूटा, हरी हरिसमीपे । गङ्गोदकं गङ्गोदकतुल्यं । प्रती-
 ष्ठेत् धारयेत् । मण्डने सर्वतोभद्रमण्डले भुवनानि चतुर्दश इति
 सब्बपां तत्र स्थितत्वं लक्ष्यते, तेन सब्बपां देवादीनां तत्र पूजनकर्तु-
 मर्हतीति । स्कन्द, कार्तिकेय प्रति शिववाक्यं, शालग्रामशिलायान्तु
 यः करोति ममार्चनं । तेनार्चितं कार्तिकेय युगानामेकसप्ततिमिति ।
 वेदद्वारं चतुर्द्वारं स्थावर स्थिर प्रतिनाया । विकल्प शालग्रामे न कुर्यात्
 सेकतायां कुर्यात् अन्यत्र कुर्यादा नवति स्नामिपादा । उद्यासी
 विसर्जनं । देवस्नापनस्नासनलक्षणमाह गायितेति साम्ब्येन तत्त्वावचार-

उदकं यः प्रतीच्छेत्तु शिरसा हृष्टमानसः । सप्तजन्म-
 कृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । औङ्मुखे तारु मये ।
 स्कान्दे । दक्षिणावर्त्तगङ्गस्य तोयेन योऽर्चयेद्धरिं ।
 सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । पूजाधार-
 माह गोतमीयतन्त्रं । शालग्रामे मणौ यन्ते मण्डले
 प्रतिमासु च । निम्बं पूजा हरिः कार्या नतु केवल-
 भूतले । हरेरित्युपलक्षणं । तथाच पद्मपुराणं, शा-
 ग्रामशिलाग्रपी यत्र तिष्ठति केशवः । तत्र देवासुरायक्षा-
 भुवनानि चतुर्दश । तत्र ब्रह्माद्यो देवा इति क्वचित्
 पाठः । अतएवास्य दाने भूचक्रदानमप्याह तत्रैव,
 शालग्रामशिलाचक्रं यो दद्याद्दानमुत्तमं । भूचक्रं तेन-
 दत्तं स्यात् सगैलवनकाननं । पूजाप्रदीपे, अनुक्त-
 कल्पे यन्तस्तु लिखित् पद्मं दलाष्टकं । पट्कोणकार्णिकं
 तत्र वेदद्वारोपशोभितं । राघवभट्टधृतं, शालग्रामे
 स्थावरे वा नावाहनविसर्जने । शालग्रामशिलादौ
 यन्नित्यं सन्निहितो हरिः । गृहे लिङ्गद्वयं नार्द्धं गणेश-
 याञ्छ्रोत्रज्ञानेन, योगेनाष्टाङ्गयोगादिना । उपास्यत्वेन सेवनीयत्वेन
 ज्ञान ज्ञानविशेष । अन्यत्र शालग्रामादन्यत्र प्रतिमादौ । दृष्ट्वा दद्या,
 शोचमान्तरौघ, न शोच न व्रतानि चेत्यत्र शोचवाह्यमिति न पीनरक्त
 हिताना विहिताना, पादसेवनमिति, पादपद्मं भक्त्यानिर्दष्टं तेन चामर-
 व्यजनादि सेवामात्रं प्राञ्च, दास्य कर्मोपशोभं दासाभिमानञ्च, सर्वं
 विश्वास । कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तं प्रणश्यतीत्यादिवाक्ये तथा
 बोधनात् । आत्मनिवेदनं देहाद्यर्पणं विष्णौ अर्पिता सती क्रियमाणा
 न तु करणान्तरमर्पितेति स्वामिचरणा । एवञ्च भक्तिर्विधिधा क्रिया-
 योगात्मिका ज्ञानमयी च तत्राद्या श्रवणकौर्णादिका द्वितीया, चरणा

द्वयमेव च । शक्तित्रयं तथा शङ्खं मत्स्यादिदश-
काङ्कितं । द्वौ शङ्खौ नार्चयेच्चैव शालग्रामशिलाद्वयं ।
द्वे चक्रे द्वारकायान्तु तथा सूर्य्यद्वयं बुधः । एतेषाम-
र्चनान्नित्यमुद्देशं प्राप्नुयाद्गृही । एकादशस्कन्धेऽपि,
उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्वाचने । अस्थि-
रायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद्द्वयं । विष्णो-
र्चनमुपक्रम्य बोधायनः । प्रतिमास्थानेष्वप्स्वग्नावा-
वाहनविसर्जनवर्जमिति । रत्नाकरे, त्रिगुहा तु श्रीकरी
नित्यं रुद्रा दारिद्रदायिका । कृष्णा भोगवती नित्यं
स्थूला एकान्तदायदा । कपिला दहते पापं ब्रह्म-
चर्येण पूजिता । दायदा धनदा । तथा, व्यत्तानना
तथा भग्ना विपमा यक्रचक्रिका । नैकचक्रं न भक्तारं
दद्रुणं मुखकालिमं । नृसिंहरूपिणं चक्रं नार्चयेच्च
सदा गृही । शायिता न प्रचलते यस्मिन्देशे च
संस्थिता । तस्यास्तदासनं विद्धि ततोमूर्तिं परीक्षयेत् ।

दिरूपा सर्वत्रोपास्यत्वेन ज्ञानसम्बलितत्वेन मुस्यत्व । तथोक्त नारद-
पञ्चरात्रे । सर्वापाधिविनिर्मुक्तं तत्परत्वेन निर्मल । हृषीकेण हृषी-
केयसिवन भक्तिरुच्यते । उपाधि फलकामना, तत्परत्वेन भजनीयज्ञाने-
नानुकूल्यं न वा । निर्मल रागादिरहित, चाशयक्षिप्त, भक्त्यालोमहर्षादि
व्यङ्गयेति । गद्रदा चञ्चलाक्षरा, द्रव परमानन्देन ज्ञयावय, भुवन पुनातीति
किम्बल्लय स्वाशय पुनातीति, रोदनादिक भजनानन्दावेशेनेति बोध्य,
मदभावो मदभावदर्शन भावोऽन्तर्यामित्वेन सत्ता, वागादीना कर्मभि-
क्रियाभि । तपस्वी निरतिगयपूत । तस्मिन्ने पूज्यदेवताप्रकाशकैर्मन्त्रैः ।
नमोऽन्तश्चतिचन्तपदमपसानार्थकं नतु चतुर्थ्यंस्तनाममभिब्याहारपर
त्वागार्थकनम पदस्य रुन्धावमानपद्य विधानात् आदौ रुन्ध समुच्चार्य

तथा, मरुत्सङ्गु यः कुम्भोत् पृत्रां स्पृगिनदग्ने ।
 दिना गच्छन्तौ योनेन मुच्यते नात्र संगयः । भक्ता
 य यदि यथाज्ञा चक्रं पृथयते नरः । यदि चैत्
 मुद्रुगचारोमुच्यते नात्र नगयः । निद्रुगुगार्थं, ज्ञाना-
 मतोऽपि ये नियं भक्तिभावरिचरितः । गात्रयाम-
 गिना नियं योऽर्चयेत् सोऽप्युत्तमभित् । गात्रयाम-
 मर्यं चोऽर्चयेत् भित् । भक्तिभावरिचरितं नियम-
 चानं । भावः यथा ज्ञानार्थं दृष्टव्यं भक्ता । स्वयत्
 भक्तिभावरिचरी । तन्नात्र भागवते । नात्र विचरं
 देवत्वमपि यं वा सुगुणयः । प्रीयताय मुद्रुगु
 न इते न यद्भवत् । न ज्ञानं न तदानीया न
 गोपं न प्रतानि वा । प्रीयते, नात्र भक्ता एति-
 र्नादिदुष्मनं । उभं यथा, गुह्यमुक्तं कुत्र गोपं
 मय निद्रुगुनिषदः । प्ररतेन वितावाय सत् मर्यं
 उत्तमुच्यते । भक्तिच नरिषा । यत्रयं चोर्धनं
 रिचोः गुह्यं पादमेतन् । यत्रिनं यन्दनं उष्यं
 मध्यमात्मनिर्देशनं । द्रवितं पुंसाविता रिचो भक्ति-
 र्चोऽर्चयेत् । तथा, तं दिना गोमर्यं द्रवता
 ज्ञेयता दिना । दिनानन्दादुद्रुगुगा मुद्रुगुगा दिना-
 पर दिवसः ११ ॥ मरुत्सङ्गु यः कुम्भोत् पृत्रां स्पृगिनदग्ने ।
 नन्दयान विनाया ॥ ११ ॥ दिना गच्छन्तौ योनेन मुच्यते नात्र संगयः ।
 भक्ता य यदि यथाज्ञा चक्रं पृथयते नरः । यदि चैत् मुद्रुगुचारोमुच्यते
 नात्र नगयः । निद्रुगुगार्थं, ज्ञानामतोऽपि ये नियं भक्तिभावरिचरितः ।
 गात्रयामगिना नियं योऽर्चयेत् सोऽप्युत्तमभित् । गात्रयाममर्यं चोऽर्चयेत्
 भित् । भक्तिभावरिचरितं नियमचानं । भावः यथा ज्ञानार्थं दृष्टव्यं भक्ता ।
 स्वयत् भक्तिभावरिचरी । तन्नात्र भागवते । नात्र विचरं देवत्वमपि यं वा
 सुगुणयः । प्रीयताय मुद्रुगु न इते न यद्भवत् । न ज्ञानं न तदानीया न
 गोपं न प्रतानि वा । प्रीयते, नात्र भक्ता एतिरर्नादिदुष्मनं । उभं यथा,
 गुह्यमुक्तं कुत्र गोपं मय निद्रुगुनिषदः । प्ररतेन वितावाय सत् मर्यं
 उत्तमुच्यते । भक्तिच नरिषा । यत्रयं चोर्धनं रिचोः गुह्यं पादमेतन् ।
 यत्रिनं यन्दनं उष्यं मध्यमात्मनिर्देशनं । द्रवितं पुंसाविता रिचो भक्ति-
 र्चोऽर्चयेत् । तथा, तं दिना गोमर्यं द्रवता ज्ञेयता दिना । दिनानन्दादुद्रुगुगा
 मुद्रुगुगा दिना-

शयः । वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं रोदित्यभीष्णं
हसति क्वचिच्च । विलज्जउद्गायति नृत्यते च मद्भक्ति-
युक्तोभुवनं पुनाति । वराहपुराणे, समृतः कौर्त्तितो-
वापि दृष्टः स्पष्टोऽथवा प्रिये । पुनाति भगवद्भक्त-
श्चाण्डालोऽपि यदृच्छया । एतज्ज्ञात्वा तु विद्वद्भिः
पूजनीयोजनाह्नः । वेदोक्तविधिना भद्रे आगमोक्तेन वा
सुधीः । सुधीरिति पृथिवीसम्बोधनं । तथा, यावत्
सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते । तावदेवमुपासीत
वाङ्मनःकायकर्मभिः । हरिष्ये वलि प्रति भगवदाक्यं,
पुण्यं मद्देविणां यच्च मद्भक्तदेविणां तथा । तत्सर्वं
तव दैत्येन्द्र मत्प्रसादाद्भविष्यति । अत्राङ्गिरसौ । सर्व-
पापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतं । पुनस्तपस्वी भवति
पंक्तिपावनपावनः । गारुडे, यदुर्लभं यदप्रार्थ्यं मनसो-
यन्न गोचरं । तदप्यप्रार्थितं ध्यातोददाति मधुसूदनः ।
विष्णुपुराणं, ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरे-
ऽर्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्तनं कैश्वरं ।
योगियाज्ञवल्का, ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु दैवतन्तु समा-
हितः । नमस्कारेण पुष्पादि विन्यसेत्तुपृथक् पृथक् ।
आग्नेये, तल्लिङ्गैः पूजयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् समाहितः ।
ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः । नमस्कारेण
पुष्पादि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक् । मन्त्रतन्त्रप्रकाशे मन्त्र-

ॐ नमो नारायणायेत्यादि मन्त्रादौ यत्रम पद तत्र त्वागार्यकं किन्तु
नन्वयंज षतस्तदन्तेनमपद देयमेव । होमस्तले त्वागार्यकतया
स्वाहापदस्य नुशिट्वात्रमोऽस्ते तत्र स्वाहापदं ननु स्वाहान्ते

मभिलष्य । नमोऽन्ते न नमोदद्यात् स्वाहान्ते द्विठमेव
 च । पूजायामाहुतौ चैव सर्वत्रायं विधिः स्मृतः ।
 द्विठः स्वाहा । स्मृतिः, पत्रत्रयान्विता दूर्वा प्रशस्ता
 चार्धकर्मणि (७६) ।

कालिकापुराण, यद्दीयते च देवेश्योग्यपुष्पादिकं
 तथा । अर्धपात्रस्थितैस्तोयैरभिषिच्य तदुत्सृजेत् । विष्णु-
 धर्मीक्षरे, चन्दनागुरुकर्पूरसृगसारन्तथैव च । जातीफल
 तथा दद्यादनुलेपनकारणात् । अतोन्वन्नैव दातव्यं
 किञ्चिदेवानुलेपनं । विष्णुधर्मीक्षरान्निपुराणयोः । सुग-
 न्धैश्च सुरामांसीकर्पूरगुरुचन्दनैः । तथान्यैश्च शुभैर्द्र-
 व्यैरर्चयेज्जगतीपतिं । कालिकापुराणे, यद्यपि देव्या-
 इत्युपक्रम्य नैवेद्यादौ द्विड्नियमउक्तस्तथाप्याकाङ्क्षाया
 अन्यत्राप्यन्वेति । यथा, नैवेद्य दक्षिणे वामे पुरतोऽपि
 न पृष्ठतः । दीपं दक्षिणतोदद्यात् पुरतोऽपि न वामतः ।
 वामतस्तु तथा धूपमध्ये वा नतु दक्षिणे । निवेद्येत्
 पुरोभागे गन्धं पुष्पञ्च भूपणं । दीपञ्च तथा स्थापयेत्
 तद्देयमित्यभिप्रायेणाह स्वाहान्तेद्विठमेवचेति यत्र च मन्त्रे चतुर्थ्यन्तनाम
 नास्ति तत्रचान्तस्थत्यागार्थकनम स्वाहादिपदमभिध्याहारवशात्कनस्य
 सम्प्रदानतापरत्वमुचेयमिति (७६) ।
 सृगसारं कस्तूरीं । ततोऽन्यदिति विहितेतरदित्यर्थः । तथाद
 द्यादित्यत्र तथाशब्देन विहितान्तरस्थानुक्त्यात्, अन्यथा वचनान्तरविरोधा
 यत्तेरिति । सुरागभद्रव्यपिशेप । मासी जटामासी दक्षिण वाम
 इत्यत्र व्यवस्थामाह तन्त्रसार । पञ्च वामतोदद्यादामात्रैव दक्षिण
 इति । तथा दीप दत्ते हृताक्तञ्च तैलयुक्तञ्च वामतः । दक्षिणे च
 सितावर्ति वामतोक्तवर्तिकां । तुलसीचन्दनं तुलसीकाष्ठगन्ध । गाण्डे,

यथाच्छयां नाशयेत् । विभीतकार्ककारञ्जस्रुहीच्छयां
 नचाशयेत् । स्रुम्वदीपमनुष्याणामन्येषां प्राणिनान्तथा ।
 इति प्रयोगसारात् । सवत्सरप्रदीपे, योहिःभागवतो-
 भूत्वा कलौ तुलसीचन्दन । न चार्पयति वै विष्णौ न
 स भागवतीनरः । आग्नेये, चन्दनागुरुकपूरकुङ्कुमोगीर
 पद्मश्लोः । अनुलिप्तोहरिभक्त्या वरान् भोगान् प्रयच्छति ।
 कालियकं तुरुस्कञ्च रक्तचन्दनमेव च । नृणां भवन्ति
 दत्तानि पुण्यानि पुरुषोत्तमे । विष्णुधर्मोत्तरे, अनु-
 लिप्त जगन्नाथं तालवृन्तीन वीजयेत् । वायुलोकमवा-
 प्रीति पुनपस्तेन कर्मणा । चामरैर्वीजयेद्यस्तु देव-
 देव जनार्दन । तिलप्रस्थप्रदानस्य फलं प्राप्नोचसं
 शयं । रावणभट्टभूत, शङ्खपात्रस्थितं गन्धं मन्त्रै-
 र्दद्यात् कनिष्ठया । कनिष्ठाङ्गुष्ठसयुक्ता गन्धमुद्रा
 प्रकीर्त्तिता । नारसिंहे, अपर्युपितेनिष्ठिद्वै, प्राचितै
 र्जन्तुवर्जितैः । आत्मारामोद्भवेवापि पुष्पैः संपूजयेद्वरि ।
 देवीपुराणं, स्वयं पतितपुण्याणि त्वजेटुपहतानि च ।

योददति हरनिव तुलसीकाष्ठचन्दन । युगानि यमते स्वर्गे धनन्तानि
 नरोत्तम, इति, यद्वा तुलस्या सह चन्दन । उगोर गन्धवीरणमूल ।
 पद्मक पद्मकाष्ठ कालियक कृष्णागुर, तुरुस्क गिल्लारसद्वृत्तिस्थ्यात् ।
 रक्तचन्दन कुङ्कुम वीरलोहितचन्दन मित्यमरुत । द्रुचिद्रुपद्मक दद्या
 होभोग्य रक्तचन्दन । उगोर चित्तविभ्रममन्येदुर्व्यूरुपद्रवमिति विष्णु
 धन्नात्तरवचने पद्मजाठादिनिषेधादयपद्मकाष्ठाद्विधाने मन्त्रलितत्वेन
 बोध्य, अत्ययवनान्तरनिषिद्धा । कनिष्ठयेति, अङ्गुष्ठमयुक्तयेत्यर्थं तथा
 विधायाएव न्यनुद्रात्वात् । पर्युमितेर्निष्ठिद्वै च आत्मारामोद्भवे
 सक्तोयारामोद्भवे । वापोत्वव चाभात्र उपहतानि, दूषितानि

शातातपः, शिवे विवर्जयेत् कुन्तमुन्मत्तञ्च हरौ तर्था ।
 देवीनामकमन्दारौ सूर्यस्य तेगन्तथा । विष्णुधर्मो-
 त्तरे, धर्मार्जितधनक्रीतेर्यः दुर्व्यात् केशवाच्च न ।
 उदरिष्यत्यसन्दिग्धं दगपूर्व्वान् देशोपरान् नारेसिंहे,
 मल्लिकामालतीजातीकेतकाशोकचम्पकैः । पुत्रागनाग-
 यकुखैः पद्मैरुत्पलजातिभिः । तुलसीकरवीरेश्च पलाशा
 वन्तिकुञ्जकैः । एतैरन्यैश्च कुसुमे प्रेगसैरच्युतं नर ।
 अर्चनं दश सुवर्णस्य प्रत्येकं फलमाप्नुयात् । पुत्रागः
 पुनानद्वति मिथिलाया प्रसिद्धः, नागोनागकेशरः ।
 नारदीयसप्तसाहस्रे, मालतीवकुलाशोकश्रीफालीनव
 मालिका । अम्लानगराद्दोठमल्लिकामधुपिण्डिका ।
 यूथिजाष्टापदं कुन्त कदम्ब मधुपिण्डल । पांठला-
 चम्पक कृष्ण लवङ्गमतिमुक्तकं । केतकं कुरुवकं
 विलुं कल्लारं करंका द्विज । पञ्चविंशतिपुष्पाणि
 जम्भीतुल्यप्रियाणि सै । कुरुवकं रक्तभित्तिका ।
 यत्तु, सुरभीणि तथान्यानि वर्जयित्वा च केतकी-
 मितिवाग्मनपुराणवाच्यं तत्ररसिहेतरावतारविषय ।
 केतकीपत्रपुष्पञ्च भृङ्गराजस्य पत्रकं तुलसीकृष्णतुलसी
 अशोकाकङ्गादीतिस्थ्यात्, मधुपिण्डिका मधूक, अतिमुक्तकं माधुवीलता ।
 गिरिगालिनोपदेनात् श्वेतापराजिता । कृष्णापराजिताश्च जयन्ती
 वृहती तथा । यो दद्याद्विषयं तस्मै दुःख विषयं प्रयच्छतीति, हरि
 हरामोदधृतनारदवचनेन कृष्णापराजिता निषेधात् । पीतक पीयूषो
 तिष्ठ्यात् कवरीरश्चेति हरिभक्तिविनाश । न गृहं करवीरस्य कुसुमेर
 श्रेष्ठिनि । पतितेर्मुकुनेस्त्राने गाम्भीर्यान्तुदूषिते । आघ्रातैर्गन्धमस्य

सद्यस्तुष्टिकरं हरेरिति नरसिंहपुराणात् । वामन-
पुराणे, पारिभाद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी ।
तिलकं जम्बुवनजं पीतकं तगरन्तुपि । एतानि हि
प्रगस्तानि कुसुमान्यच्युतार्चने । गिरिशालिनी अपरा-
जिता । जम्बुवनजं श्वेतजत्रायुष्पं, विशुधर्मीक्षरे, रक्ता-
शोक्रय कुसुममत्सी कुसुमन्तया । अतसीशणः । तथा,
चम्पकस्य च देयानि तथा भूचम्पकस्य च । आग्नेये,
पद्मान्यम्बुसमुत्थानि रक्तनीले तथोत्पले । सीतोत्-
पलञ्च कृशाञ्च दयितानि सदा नृप । तथा, पाटला
करवीरञ्च जवा जयन्तिरेव च । कुञ्जकस्तगरश्चम्पः
कर्णिकारः कुरुण्टकः । चम्पश्चम्पककुसुमं । अत्र
विशेषोमतस्यतन्त्रे, गोपाले वर्जयेज्भ्रिण्डं वकचम्पक
वासकमिति । अत्रचम्पकं कनकचम्पकं । तथाच
स्कन्दपुराणे, जवा कुरुण्टकं वन्यं वकं कनकचम्पकं ।
विवर्णं कृमिसन्दष्टं न देयं भजताच्युतं । जवा
रक्तजवा, कुरुण्टकं पीतभ्रिण्टकं । भविष्ये, पद्मानि
सितरक्तानि कुमुदान्युत्पलानि च । एषां पञ्चपिता-
शङ्का कार्या पञ्चदिनोत्तरे । तुलस्यगस्त्यविल्वानां
नास्तिपर्युषितात्मता । अगस्त्य वकं । योगिनीतन्त्रे,
विल्वपत्रञ्च माध्यञ्च तमालामलकीदलं । कङ्गार तुलसी
द्वैर्दूषितैथैव नाञ्चयेदित्यत्र करवीरस्यैरिति न करवीरपुष्पपर नाना
वचनेषु तस्य विहितत्वात् किन्तु करवीरपत्रादिस्त्रिकुसुमपरमिति न
विरोधः । हरिभङ्गि विलासटोकायान्तु वन्धुक करवीरश्च न गृहे रोपयेत्
कचिदिति श्रोतिर्षने गृहेऽरवीरारोपणनिषेधात् गृहेरोपितकरवीर

चैव पद्मञ्च मुनिपुष्पकं । एतत् पर्युषितं न स्याद्दृष्ट्या-
न्यत् कलिकात्मकं कलिकात्मकं सः प्रस्योऽटनयोग्यं ।
राघवभट्टदृष्टं कलिकाभिस्तथा नित्यं विना चम्पक-
पङ्कजैः । शुष्कैर्न पूजयेद्विष्णुं पत्रैः पुष्पैः फलैरपि । विष्णु-
धर्माक्षरे, उग्रगन्धीन्य गन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् ।
अन्यायतनजातानि कण्टकानि तथैव च । रक्तानि यानि
धर्माञ्च चैत्यटचोद्भवानि च । यानि श्मशानजातानि
यानि चाकालजानि च । तथा, कुटजं गाल्मली-
पुष्पं शिरीषञ्च जनार्दने । निर्देदितं भयं रोगं नि-
स्त्वञ्च प्रयच्छति । वसुजीवकपुष्पाणि रक्तान्यपि च
दापयेत् । अनुक्तरक्तकुसुमदानाद्दीर्घायमाप्नुयात् ।
आगस्तो, परारोपितवृक्षेभ्यः पुष्पमानीय योऽर्चयेत्
अविज्ञाप्य च तस्यैव निष्फलं तस्य पूजनं । एतद्वि-
जेतरपरं । द्विजस्तृणैः पुष्पाणि सर्वतः स्वदाहरे-
दिति याज्ञवल्क्यात् । देवतार्थन्तु कुसुममस्तेयं मनुर-
ब्रवीदिति वचनाच्च । गोऽग्न्यर्घतृणमेधांसि वीरुद्वन-
स्पतीनां पुष्पाणि स्वदादौत फलानि चापरिब्रुहिताना-
मिति गीतमवचनाच्च विशेषोच्चेयः । द्विजेतरस्य दण्डो-
ऽपि । दण्डं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलं ।

पुष्पेण हरिपूजनं न कार्यमित्युक्तं । योगिनीतन्त्रे विष्णुस्त्वद्विष्टत्वं
नीलकण्ठं मयूरञ्च योन्याकारञ्च वर्जयेत् । श्रेयांसिकाश्च कङ्कारं शर-
काले प्रशम्यते । अन्यत्र नस्येदेधि प्रादथिक्तीच पूजनात् । रक्त-
हैमन्तिकं वज्रं रक्तशण्डञ्च वर्जयेत् । वसुक् करवोरस्य वज्रस्य वीरजस्य च ।
केसरस्य कदम्बस्य तथा फो.कनदस्य च । रक्तान्येतानि देयानि दोषसा-

अप्रयच्छन्निग्नानोहस्तच्छेदनमर्हति, इति स्मृतेः देवी-
परिधृतं मस्तकोपरिधृतमधोवस्त्रधृतमन्तर्जलप्रक्षालितञ्च
पुष्प दृष्टमिति हरिभक्तिनामक ग्रन्थे (७७) ।

अभिवाद्याभिवादवाकरस्यपुष्पञ्च प्रोक्षणात् कर्मण्य-
मिति केचित् । अतएव तयोरभिवादननिषेधमाह वौधा-
यन, समिदाय्युदकुम्भापुष्पाद्बहस्तोनाभिवादयेद्यञ्चाप्येव
युक्तमिति । एव युक्तं समिधादियुक्तं । लघुहारीत,
जयज्जलस्यञ्च समित्पुष्पकुशानलान् । दन्तकाष्ठञ्च
भैक्षञ्च वहन्तं नाभिवादयेत् । अभिवादयेद्विच्यनुवृत्तो
शङ्खलिखितौ, न पुष्पाक्षतपाणिनांशुचिर्न जयन्न देव
पितृकार्यं कुर्वन्निति, अक्षतायवा, अक्षतास्तु यवाः
प्रोक्ताभृष्टाधानाभवन्ति ते । इति भट्टनारायणधृतं ।

अनरुस्यवेति । अत्र द्रोणस्य योन्याकारत्वेऽपि विशेषेण ग्रहणाद्
याज्ञता, तथा श्वेतादराजितया अपि याज्ञता विशेषेणाभिधाना
दिति । जयन्तिरथवा इत्यत्र जयन्तीपङ्कण श्वेतत्रयन्तीलाभाय । हरि
हरामोददृष्टवचने न कथाप्रराजितासाहचर्यात् जयन्तिपदं कथं
जयन्तीररिति । नास्तिपर्युपितात्मर्तति अत्र हरिहरामोदे, मालाकार
मृदङ्गानि न स्यु पर्युपितान्यपीति । योदतीऽपि, मालाकारमृदङ्गस्युसु
सस्य पर्युपितं वैदीयोनास्तीत्याह । तथा हरिहरामोदधृतमतस्यसूत्रे । तुळ
स्य नान्युप्याणि यद्य गङ्गाजलकुम्भ । न पर्युपितदोषोऽत्र छिन्नभिन्न न
दूष्यतीति । अन्यायतन जातातीति हिर्जतरपरं वक्ष्यमाणवचनान् । वष्ट
कीनि सतण्डकानि । अत्र पुष्पस्य छलिभिर्देवात्रिपिडान्यपि मालयति
हरिहरमादयोदतदय चाह स्वयं आत्मोपवत् प्रपट्ट हिताना
अथ रावडिगानमस्यामिफानामितियायत् (७७) ।

ते यवा भृष्टा धाना भवन्तीत्यत्र धानाशब्दस्य भृष्टयवाचित्वप्रदर्श
नेन भट्टनारायणोक्तदक्षेण अक्षतस्तु दवात्यत्र दवादस्य तीक्ष्णशेष

अतएवामरसिंहः धानाभृष्टयवे स्त्रियः । आपस्तम्बः,
 समित्पुष्यकुशाज्याम्बुग्दन्नाद्यतपाणिकं । जपं होमञ्च
 कुर्वाणं नाभिवादोत्त वै द्विजं । विप्रागमने तु वशिष्ठः,
 अपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च । एतेषु चैवा-
 सक्तस्तु बद्यागच्छेद्विजोत्तमः । अभिवाद्य ततोविप्रं
 योमञ्चेमञ्च कीर्तयेत् । अत्र द्विजोत्तमपदं निपादस्थ-
 पतिवत् कर्मधारयसमासस्यैव युक्तत्वादपतितवैवर्णिक
 परमिति विद्याकरः, वस्तुतस्तु विप्रपदश्रवणात्तन्मात्रपरं ।
 वाचितं निष्फलं पुष्यं क्रयक्रीतञ्च निष्फलमिति
 वदन्ति । तथा, न पुष्यच्छेदनं कुर्याद्देवार्थं वाम-
 हस्ततः । न दद्यात्तानि देवेभ्यः संस्थाप्य वामहस्ततः ।
 हारीतशातातपौ, समित्पुष्यकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमा-
 हरेत् । शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्यान् पतत्वधः ।
 क्रये प्रतिप्रसूते ब्रह्मपुराणं, पुष्यैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्वीरक्रय-
 क्रियाद्वैतैः, वीरक्रयः वीरवत् याज्ञाशुन्येन विक्रितुरुप-

परतां हृदयति । अतएवेति निपादस्थपतिवदिति, अग्यैव ऋचा
 निपादस्थपतिं याजयेदित्युतौ निपादस्थ चाण्डालस्यस्थपतिरीश्वर
 इति पठोतत्पुरुषे निपादसम्बन्धे लक्षणापत्त्या निपादस्थासौस्थपतिथेति
 कर्मधारय एवाद्वियतइति मीमांसासिद्धान्तसिद्धं दृष्टान्तितं, अत्रपिद्याकर-
 अते उत्तमपदमपतितत्वधर्मनिष्ठपरं एवञ्चयद्यागच्छेत् द्विजोत्तमइत्य-
 वन्तरं तदा तमिति पूरणीयं तस्ययोगक्षेमं कीर्तयेत् पृच्छेदित्यनेना-
 न्यः । यदि च तेषु मध्येऽभिवादोविप्रं प्रायाति तं विप्रमभिवाद्य
 योमञ्चेमं पृच्छेदितिवाक्यमिदं इतितन्मतमुपेक्ष्य वस्तुतस्त्विति ह्यमतमत्रच
 अतेद्विजोत्तम इत्यस्य विशेष्यपदं विप्रमित्यस्यविभक्तिविपरिणामेन
 विप्रइतिपदं निर्धारणस्यलेनिर्धारणीयविशेषवाचकपदस्यावगमकत्वात्

न्यस्तमूल्येन क्रोधः । त्रिष्णुधर्मोत्तरे, गृह्णराजस्यः त्रिष्वस्य
 वकपुष्पस्य च द्विजाः । जम्बुान्ववीजदुराणां पत्राणि
 विनिवेदयेत् । तथा, पुष्पाणि यद्वि ते न स्युः प्रशस्यै-
 रपि पल्लवैः । दूर्वाङ्कुरैरपि ब्रह्मस्तज्ञावेनार्चयाद्गुप्तं ।
 वामनपुराणे, वित्त्वपत्रं शशीपत्रं भृङ्गराजस्य पत्रकं ।
 तमालामलकीपत्रं शक्तं केशवपूजने । ज्ञानमालार्था,
 पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं श्रेष्ठमधोमुखं । पुष्पाञ्जलि-
 त्रिधिं हित्वा यद्योत्पन्नं तद्यार्पणं । लघुहारीता,
 स्नानं कृत्वा च ये केचित् पुष्पं गृह्णन्ति वै द्विजाः ।
 देवतास्तन्न गृह्णन्ति भङ्गीभवति कामवत् । एतत्तु-
 द्वितीयस्नानाभिप्रायकमिति रवाकरः । व्यक्तं भत्स्यसूक्ते,
 स्नात्वा मध्याह्नसमये न च्छिन्द्यात् कुंसुमं नरः ।
 तत्पुष्पस्यार्चने देवि रौरवे परिपच्यते । स्कान्दे,
 न धात्री सफला यत्र न विष्टोस्तुलसीदलं । तन्मूर्च्छ-
 सहस्रं स्थानं यत्र नायान्ति वैष्णवाः, भव मातृ-
 परोमर्षी यत्र द्वादशीहृत्तरः । तुलसी मालती धात्री
 तत्र विष्णुः श्रिया सह । दूर्वा दहति दुःखानि धात्री ।

नराणां नूरुत्वाद्यप्रयोगात् नराभिन्नघत्रियादौ 'नरसामान्यथाहृत-
 शूत्रादेर्वाधात् निवारणविभक्तिप्रकृत्यर्थसामान्यथाहृतविधेयविधेयैर्वा-
 काहितत्वात् ।' अन्यथा द्रव्येषु घटोमन्थयानित्वादिप्रयोगार्पणे 'घट-
 भिन्नजलादिद्रव्यतत्किञ्चित् द्रव्यव्याहृतत्वस्य' गन्धे चर्त्वात् 'विशेष्यार्चक-
 पदस्य सत्त्वे च तदर्थनिर्भरनिवारणविभक्तिप्रकृत्यर्थसामान्यथाहृतत्वस्य'
 निवारण विभक्त्याबोधनीयत्वेन निरुक्तदीपाभाष । 'एव नराणां राक्षस-
 शूररत्वादि प्रयोगवारणाय विशेषवाचकपदाद्ये निवारणविभक्तिप्रक-
 र्त्वाभिदत्रोऽएव निवारणविभक्ते साधुतावाप्येति विशेषवाचकपदस्या-'

हरति पातकं । हरीतकौ हरेद्रोगं तुलसी हरते चयं ।
 तुलसीं प्राप्य यो नियं न करोति ममार्चनं, तस्याहं
 प्रतिपृच्छामि न पूजां दशवार्षिकीं । अतएव, पृच्छति
 तुलसीं शुष्कामपि पर्युपितां हरिः । तथा, वर्ज्यं पर्यु-
 पितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युपितं जलं, न वर्ज्यं जाङ्गली-
 तोयं न वर्ज्यं तुलसीदलं । तुलसीपत्रमादाय यः
 करोति ममार्चनं । न पुनर्योनिमाप्नोति मुक्तिभागी
 भवेद्द्वि साः । तथा, समञ्जरिदलैर्युक्तं तुलसीसम्वैः
 क्षितौ कुर्यान्ति पूजनं विशाले द्वातार्याः कलौ

वर्ज्यं कर्तव्येति । एवञ्च जालादिविशेषणविशिष्टे यद्वर्मावच्छिन्नाभिधे तादृश-
 जालादिविशेषणशून्यतद्वर्मावच्छिन्नव्याहृतविधेयमानं तत्र तद्वर्मावच्छिन्न-
 वाचकपदीत्तर पठोत्तमोवेति निर्धारणसूत्रतात्पर्यं । द्विजोत्तमो द्विजी-
 त्तमो विप्रश्च तत्रोत्तमस्य व्याहृतत्वमर्थः व्याहृतत्व' वेदप्रतियोगिताव-
 ष्छेदकत्वनेकस्य तस्योत्तमपदार्थतावच्छेदकोत्तमत्वे व्युत्पत्तिर्वेचिचात्
 तदकदेशे भेदे च विप्रान्यद्विजत्वस्यापकत्वनिर्मिष्टाधेयतासम्बन्धेन
 प्रकृत्यवेत्तिजस्यान्वयः । सम्यन्तार्थान्वितोत्तमत्वावच्छिन्नस्य च द्विजत्व-
 विमिश्रितादात्म्यस्य घेन विप्रोऽन्वय इति निरुक्तार्थलाभः निरुक्तसम्बन्धेन
 तत्पदार्थान्वयप्राप्तास्त्रीकाराचक्षुदाधेयत्वादिसम्बन्धेनान्वयसोकारि-
 णातिप्रसङ्गः द्विजेषु विप्रस्य उत्तमत्वमित्यत्र द्विजनिरूपितत्वविमिश्रि-
 धेयतासम्बन्धेन विप्रस्योत्तमत्वेऽन्वये तादृशयापवाकास्त्रीकारेण नाति-
 प्रसङ्गः । न निर्धारणे पठोत्तमसूत्रेण निर्धारणपठोत्तमत्वं तत्पुरुषसमासनिधेयः
 स्वरभेदनिधेयः उत्तमत्वमित्यत्र वेदाध्ययनादिगुणविशेषपरं । नन्वे-
 नादृशगुणविमिश्रितोत्तमपदार्थत्वे कार्यभारय एय कथं न क्रियते अद्विज-
 नेरुमहोदहप्रत्यादौ नहीरुद्वयद्वयद्वय विजपदस्य स्वरुपास्थानरूपत्वा-
 दितिचेच' विशेषणवाच्योत्तमपदस्य पूर्वनिपातापत्तेः । अथवा द्विजेषु
 उत्तम इति पञ्चमोत्तमान्ततद्विजपदं विप्रनिर्भविजपरं विप्रमित्यन्तेन-

युगे, ज्ञाने दाने तथा ध्याने प्राशने केशवाङ्गने । तुलसी
 दहते पापं कीर्त्तने रोषणे कलौ, तुलस्यमृतनामासि
 सदा त्वं केशवप्रिये, केशवार्यं चिनोमि त्वां वरदा
 भव शोभने । गारुडै, मातस्तुलसि कल्याणि गोविन्द-
 चरणप्रिये । चिनोमि हरिपूजार्थमपराधं क्षमस्व मे ।
 त्वदङ्गसम्भवैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिं, तथा कुह
 पवित्राङ्गि कलौ मलविनाशिनि । मन्त्रेणानेन यः
 कुर्याद्गृहीत्वा तुलसीदलं । पूजनं वासुदेवस्य लक्ष-
 कोटिफलं लभेत् । राघवभट्टधृतं, सद्यः पर्युषितं
 वापि निर्माल्यं नैव दूष्यति । तयान्यैर्न हरेस्तुष्टि-

मामान्यशब्दस्य विशेषे तात्पर्यप्रहादेवतादृशोत्तमत्वस्य विप्रएव पर्यव-
 सानात् विप्र इति विशेष्यशक्यपदाकल्पनादस्य कल्पस्य समीचीनतेति
 एतदुभयकल्पे उत्तमपद होमाद्यगर्हजमपेक्ष्योत्कर्षविशेषविशिष्टगुण-
 वत्परं वाच्यं अन्यथाभिवाद्येत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेः । एवञ्च तं विप्र-
 मभिवाद्य योगक्षेम पृच्छेदित्येकमेववाक्यमिति । अचेतिहासः, श्रीभाग-
 वतीयाष्टमस्कन्धे । स वै पूर्वमभूद्राजापाण्ड्यो द्रविड सत्तमः । इन्द्रद्युम्न
 इतिख्याती विशुव्रतपरायणः । म गर्जन्द्रः योभगवताघृष्टाशोचितः ।
 स एकदाराभनकालं आत्मवान् गृहीतमौनव्रतमीश्वरहरिं । अटाधर-
 स्नापसं प्राप्नोत्युत्तं तमर्घ्यामास कुन्दाचलाश्रयः । यदृच्छया तत्र
 महायथा मुनिः सन्नागसच्छिद्यगणैः परित्रितः । तं वीक्ष्य तुष्णीम-
 क्षताहृणादिकं रहस्युपासीनगृपियुकोपदि । तस्मा इमं श्यापमदाद-
 साधुरय दुरात्माहतवुडिरय । विप्रावमन्ता विद्यतां तमिन्नं यथागत्र-
 स्तथमतिः स एव । गुरुउवाच । एवं शशागतोऽगस्त्योभगवाकूपसा-
 नुगः । इन्द्रद्युम्नोऽपि राजर्षिर्दिष्टा तदुपधारयन् । चापकः कीर्त्तरी
 धोनिमात्ममूर्तिविनाशिनी । इत्यर्चनानुभावेन यद्भजत्वेष्यनुष्मृतिरिति ।
 परंतु केशवपुत्रोत्तमपदस्य भगवति हरी भूरिप्रयोगात् । हरिर्यैकः

सुलस्या तुष्यते यथा । गरुड़पुराणे, गवामयुतदानेन
 यत् फलं लभते खग । तुलसीवृक्षकैकेय तत्फलं
 कार्तिके स्मृत । तथा, तुलसीं विना या क्रियते
 न पूजा स्नानं न तद्यत्तुलसीं विना कृतं । भुक्तं
 तद्यत्तुलसीविवर्जितं पीतं न तद्यत्तुलसीविवर्जितं
 अन्नाच्चापि, तुलसीदलसमिश्रं यत्तोयं शिरसा वहेत् ।
 सर्वतीर्थाभिषेकस्य तेन प्राप्तं फलं ध्रुवं । वैष्णवास्मृते
 व्यासः, जललिङ्गा भवेद्यावत्तुलसीमूलवृत्तिका । तावत्
 प्रीत्याति भगवान् विखात्मा पितृभिः सह । मनः-
 प्रसादजननी सुलसीभाग्यवर्दिनी । आधिव्याधिहरे

पुरुषोत्तमो मत इति कालिदासादिवचनाच्च पुरुषोत्तमपद इरी रुढं ।
 भवधवग्रह्या पुरुषावधिकोत्तमत्व धोध्यते तेन पुरुषोत्तम कृष्य इति
 पुरुषोत्तमशब्दार्थस्तथा द्विजोत्तमपदस्य विप्रएव भृत्प्रयोगात् चत्त्रिय
 वैश्यायोरप्रयोगाच्च विप्रै रुढि । एवञ्च द्विजोत्तमशब्देन रुढ्या विप्र
 उक्त । द्विजशब्देन च यत्तया द्विजत्वावच्छिन्न उक्तस्तस्य च विप्रेऽभि-
 लुतसाम्यार्थं अन्यथ । अन्यत्र एकपदे युगपत्त्रयलक्षणयोरस्त्रीकार-
 ऽपि निर्धारणविभक्तिप्रकृतैर्युगपत्त्रयलक्षणार्थबोधेऽनादिव्युत्पत्तिकल्पनात्
 सप्तम्यर्थमेदस्य उत्तमपदार्थेऽन्वय । उत्तमपदार्थस्य चाभेदसम्बन्धेन
 विप्रेऽन्वयस्तेन द्विजाभिन्नो विप्रो विप्रान्यद्विजभिन्नोत्तमाभिन्न इति
 बोध्य । अतएव निर्धारणसामौघमासमभिप्रेत्य बोधपदेऽपि पुरुषोत्तमपद
 पुरुषोत्तम पुरुषोत्तम इत्युक्त । कचिदन्यत्र पुरुषोत्तमपदप्रयोग कर्म-
 धारयाभिप्रायेण यथा तथा द्विजोत्तमपदस्य कर्मधारयाभिप्रायेणैव
 कचित् चत्त्रियवैश्याोरपि प्रयोग इति प्राहु । वीरक्रयक्रियाद्वैतेरिति
 पौरुषयोरुपाक्रियातयाऽहोतेरित्यर्थ । विल्वपत्रमिति श्रीकृष्णैतर
 विपयक न रक्तचन्दनं जातु रुक्षीयाद्रक्तपुष्पक । विल्वपत्रैस्तु कुसुमै-

नियं तुलसि त्वं नमोऽस्तु ते । इति नमस्कारमन्त्रः ।
 श्रियः प्रिये श्रियावासे नियं श्रीधरसत्कृते । भक्त्या
 दत्तं मया देवि गृहाणार्थं नमोऽस्तु ते । श्रियं देहि
 यशोदेहि कीर्त्तिमायु सदा सुखं । बलं पुष्टिं तया धर्मं
 तुलसि त्व प्रयच्छ मे । इत्यनेन पूजा (७८) ।

विष्णुधर्मात्तरे । पुष्पाभावेऽपि देवानि पत्राणि च
 जनार्दनं । पत्राभावे जलं देयं तेन पुष्पमवाप्यते ।
 न रत्नैर्न सुवर्णैश्च न च वित्तेन भुरिणा । तथा
 प्रसादं मायाति यथा पुष्पैर्जनार्दनः । ज्ञानमात्मतायां,
 नाक्षतैर्त्स्यैद्विष्णुं न तुलस्या विनायकं । न दूर्वाया यज-
 हुर्गां नाम्नातकैर्दिवाकरं । विष्णुधर्मात्तरे, धूपदः
 सर्वमाप्नोति दीपदः सर्वमश्नुते । वामनपुराणे । रुद्रि-
 काख्यं कणं दासु सिद्धकं सागुरुं सितं । शङ्खं

नार्घ्येद्देवकोसुतमित्यागमनिषेधात् । समश्चरिदलैरिति मन्धरीसहितपचै-
 र्युक्तं कृतं पूजनमित्यर्थः । सदात्वममृतनामासीत्यन्वयः नमृतं मरणं
 पुनश्चरणं यत इति मोक्षदनामासीत्यर्थः । मलं पापं तद्दिनाशिनीति ।
 पितृभिः सहति । पितरोऽपि प्रीताभवन्ति मत्सन्ततिकृततुलसीसूक्ष्म
 संकृतहरितोपेण घयमुद्धृता भवाम इति चित्तोन्नासादितिभावः ।
 पूजैतिकर्तव्यता, सर्वस्वरप्रदोरे पक्षे पदेतुसमाते षादस्यां यैस्त्वसत्तम ।
 ब्रह्मादयोऽपि कुर्वन्ति तुलसीदलपूजनं । षादस्यां धे प्रकुर्वन्ति तुलसी-
 दलपूजनं । गृहारामं वनेवापि शृणुतेपान्तु यत्फलं । प्रयागस्नान-
 युक्तानां काम्या प्राणविमोक्षिणां । यत्फलं कथितं वेदैस्तुलसीपूज
 नेनतत् (७८) ।

नाक्षतरिति । एकादशमन्त्रे श्रीधरसामिभिर्नतुलस्यागणाधिप-
 मित्वं नरेतरस्यामहेस्वरमिति पाठोलिखितः । अत्राक्षतनिषेधस्तुल-
 स्याद्विपदसाहचर्यात् पत्रमुष्पादिवत्तुलस्योपचारतया दानपरः एका-

जातिफलं श्रीश्रे धूपानि स्युः प्रियाणि वै । रुहिका
 मांसी । कण माहिष्याद्यगुगुलुः । सितं कर्पूरं ।
 सितैतिपाठे सिता शर्करा । शङ्खोन्खी श्रीश्रे विष्णौ
 कालिकापुराणे, गन्धं पुष्पं धूपदीपौ उपचारांसघा
 परान् । घ्रातान्निवेद्य देवेभ्यो नरोनरकमाप्नुयात् । न
 भूमौ वितरेद्वृषं नासने न घटे तथा । यथातथा-
 धारगतं कृत्वा तं विनिवेदयेत् । तथा, सर्वसहा
 वसुमती सहते न त्विदं ह्यं । अकार्यपादघातञ्च
 दीपतापं तथैव च । तथा, नैव निर्व्वापयेद्दीपं देवार्थ-
 मुपकल्पितं । दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणोनिर्व्वापको-
 भवेत् । विष्णुधर्म्मोत्तरं, यावदक्षिणिमेपाणि दीपोदेवा-
 लये ज्वलित् । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
 तथा, यः कुर्व्यान्तेन कर्माणि स्यादसौ पुष्पितेक्ष्णः ।
 तेन देवदत्तदीपेन, विष्णुसंहितायां । घृतं तिलतैलं
 विना न किञ्चिद्दीपार्थद्विति । दद्यादित्युन्नीयते । नर-
 सिंहपुराणे, मोचकं पनसं जम्बुं तथान्यल्लवलीफलं ।
 प्राचीनामलकं श्रेष्ठं नधुकोडुम्बरं तथा । यत्नपद्ममपि
 श्राद्धं कदलीफलमुत्तमं । प्राचीनामलकं करमईकं ।
 वराहपुराणं, अपर्युषितपद्मानि दातव्यानि प्रयत्नतः ।

दयंस्कन्धे मन्थपुष्पाञ्जतस्रग्भिर्पुष्पदीपोपहारकै 'माङ्ग' सपूजां विधिधत्
 स्वैः सुत्वा नमोहरिमित्यत्राचतदानविधानं तिलकासङ्गारादि विषयक-
 मिति शोधरस्वामिचरणा । पुष्पप्रतिनिधि तण्डुलं दाननिषेधकं नर-
 चतैरिति वचनमिति तन्मसारकृतः । तेनार्थादौ न तण्डुलदाननिषेध-
 इति बोध्यं मन्थेनञ्चीति अत्रन्खी विधानात् हरिमक्तिविलासद्वतविष्णु-

खण्डाज्यादिघातं पक्वं नैव पर्युपितं भवेत् । ब्रह्माण्ड-
पुराणे, ताम्बुलमुञ्जुलं दशादृयो विप्रेभ्यः समाहितः ।
शिवाय केशवायाध नाकलोके स पूज्यते । श्रीभाग-
वते, यद्यद्विष्टतमं लोके यच्चापि प्रियमात्मनः । तत्त-
न्निवेदयेन्मद्यं तदानन्धाय कल्पते । मद्यं वासुदेवाय ।
विष्णुसंहितायां, नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थं भक्ष्येष्वनामहिषी-
क्षीरे वर्जयेत् पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि चेति । ना
भक्ष्यमिति यद्वर्णस्य यदभक्ष्यं स्वरूपतोत्तशुनादि तत्तेन
न देयं नतु रात्रौ दध्याद्यपि । पञ्चनखश्च शशाति-
रिक्तः । मार्गं मांसं तथा च्छागं शाशं समुपयुज्यते ।
एतानि हि प्रियाणि स्युः प्रयोज्यानि वसुन्वरे, इति

धर्मात्तरवचने प्राणिजात निषेधः द्रव्यान्तरमिलित मखीष्यतिरिक्तपरः ।
तद्वचनञ्च तथैव शुभगन्धा ये धूपास्ते जगतीपतेः । तथा न यच्चधूपं
वितरत् साधवाय सक्रायनं । यच्चधूपः सर्जरसः कासनोष्ठक्षमेदं, अत्र
यच्चधूपः केवली निषिद्धः षोडशाङ्गे तस्य विहितत्वात् । तथा विना
स्वगमदं धूपे प्राणिजातं विवर्जयेदिति ।

अकार्यपादघातं निष्प्रयोजन पादघातं । दीपतापं तथैवचेति
कालिकापुराणे तैजसं दारवं सौहं मार्तिकं नारिकेलजं । दण-
राज भवन्वापि दीपपात्र प्रशस्यते । दीपहृत्वाय कर्तव्या स्तौत्रसा-
येव भवेत् । उभेपु दीपोदातव्यानचभूमौ कदाचन । दद्याद्यथा च
पृथिवी तापं नाप्नोतिथे तथा ।

मोचकं कदलीफलं तत्रविशेषमाह यत्रपक्वमपीति एतेनाभ्येषां
घ्नपक्वं नपाद्यमित्योध्यं । उज्जरलं गुयाकखादिरादियुक्तं । तदा-
नन्ध्याय कल्यातरति आनन्ध्याय घनन्तफलायभीक्ष्येति यावत् । वामन-
पुराणे । इन्द्रियामस्कृता ये च यवगोधूमशालयः । तिस्रमुदगादयोनापा-
वीडयथ प्रिया हररिति । स्वरूपतः नतुफालविशेषद्रव्यविशेषधम्ब-

वेरं हपुराणे भगवद्वाक्यात् । तथा, माहिपञ्चाविकं
शागमयाज्ञिकमुदाहृतं । माहिपं वर्जयेन्नासं चौरं
दधि घृतं तथा (७६) ।

देवलः, चाण्डालेनशुना वापि दृष्टं हविरयाज्ञिकं ।
विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् । अन्यत्र हिर-
स्थोदकस्पर्शादिति । कालिकापुराणे, यस्य यद्दीयते
वस्त्रमलङ्कारादि किञ्चन । तेषां दैवतमुच्चार्यं कृत्वा
प्रोक्षणापूजने । उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना निवे-
दयेत् । प्रोक्षणादिलक्षणन्तु, उक्तावेन तु हस्तेन
प्रोक्षणं समुदाहृतं । न्यञ्चताऽभ्युक्षणं प्रोक्तं तिर-
श्चावोक्षणं स्मृतं । विष्णुधर्मात्तरे, द्रव्याणां तत्तद्दैव-
तमभिधाय । गृहन्तु सर्वदैवत्वं यदनुक्तं द्विजोत्तमैः ।
तज्ज्ञेयं विष्णुदैवत्वं सर्वं वा विष्णुदैवतं । गीतमः ।
अन्तर्जानु करं कृत्वा सकुशन्तु तिलोदकं । फलां-
गमभिसम्भ्राय प्रदद्याच्छुद्धयान्वितः । योगियाज्ञवल्करः,
अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनीषयः । तस्योद्धारः स्मृती-

र्भेन । तेनेति तेन वक्षेनेत्यर्थः । मार्गं सृगसम्बन्धि, माहिपं महिप
सम्बन्धि चौरादि । अयिकं अविर्भूय मृतसम्बन्धि चौरादि । उत्तरार्द्धे
चौरादिदृष्टानात् (७८) ।

हस्तोनेति जलप्रक्षेप इति शेषः । अस्य चोत्तरत्रायन्युय न्यञ्चताऽधोमुखेन-
हस्तोनेत्यनुपक्षेपानुयः तिरश्चा वक्रं गृह्णन्तीनावोक्षणमिति वचनमिदं
वर्तमानघृतं वृद्धसहितं सम्बन्धि । भावग्राह्यः भक्त्याग्राह्य भक्ताह
मेकयाग्राह्य इति भगवद्बचनात् मनीषय मनसाग्राह्यः नतु वहिरिन्द्रियेण ।
उत्पत्तिस्थानानोति अकारादय एव सम्बन्धेन प्रणवभावमाप्ता इत्यर्थः ।
विशुचिति नामनामिगोरसिदोषचारेण वचना पतिरिति मन्त्रेषां वर्णानां

नाम तेनाहूतः प्रसीदति । विष्णुपुराणे, ओङ्कार-
 भगवान् विष्णुस्त्रिधामा वचसाम्प्रतिः । तदुच्चारणतस्ते
 तु विनाशं यान्ति राजसाः । त्रिधामा त्रीण्यक्षरो-
 कारसकाररूपाणि धामान्युत्पत्तिस्थानानि यस्य स
 तथा । तथा, गत्वा गत्वा निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो-
 ग्रहाः । अद्यापि न निवर्तन्ते द्वादशाक्षरचिन्ताकाः ।
 नारसिंहे, सर्व्ववेदान्तसारार्थः संसारार्णवतारकः । गति-
 रष्टाक्षरो गृणाक्षपुनर्भवकाङ्क्षिणां । यस्य यावांस्तु विश्वास-
 स्तस्य सिद्धिस्तु तावती । एतावानिति नैतस्य प्रभावः
 परिमीयते । तथा, दृत्पुण्डरीकमध्यस्थं शङ्खचक्रगदा-
 धरं । एकाग्रमानसो ध्यात्वा विष्णुं कुर्याज्जपं द्विजः ।
 तथा, अष्टाक्षरस्य मन्त्रस्य ऋषिर्नारायणः स्वयं । कृन्दश्च
 देवी गायत्री परमात्मा च देवता । नमोनारायणा-

पण्डस्य पूर्व्वरूपत्वादितिभावः, तथाहि श्रुतिः, चत्वारिंशत्परिमितानि
 पदानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनोपिण्ण, गुहाया त्रीणि निहितानि नेद्भयन्ति-
 तुरीयं वचोमनुष्यावदन्तीति अस्वार्थं, वाचं ब्रह्माधिष्ठितत्वेन ब्रह्मरूप-
 शब्दस्य पठते ज्ञायते परतत्त्वमनेनेतिपदानि स्वरूपाणि चत्वार्येव ये
 मनोपिण्णस्ते जानन्ति अन्तर्दृष्ट्यात् । तेषु यदेषु त्रीणि गुहायां
 सूनाधारमणिपूरकपिण्डउचकौषु निहितानिसमुद्भूतानि नादपश्यन्त्या-
 म्यमध्यमाख्यानानि नेद्भयन्ति न स्वरूपं प्रकाशयन्ति सूक्ष्मरूपत्वात्,
 अतएवमनीपिण्णो नानुभवन्ति केवलं तुरीयं स्वरूपं कण्ठसमुद्भूतं
 वेद्येद्योस्यं त्रिपटिवर्णरूपं स्मूलत्वात् मनुष्या वदन्ति जानन्ति । एका-
 दशे च । मथोपहंसितं भूस्त्रावर्द्धेणानन्तयत्किना । भूतेषु षोडशरूपेण
 त्रिपिभूर्णव लक्षते । मथेतिभगवद्वचनं उपहंसितं अन्त्यामितया-
 ऽपिहितं सूनाधारं उद्भूतं शब्दपदमितिशेष अन्तर्गतत्वेऽप्यपरिच्छेदत्व-
 माह भूतेति अन्त्यामित्वेऽप्यधिकारमाह ब्रह्मेति अपिहितत्वापि निय-

येति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः । भक्तानां जरातां तात
 स्वर्गमोक्षप्रदायकः । जपमानसे चेतियणेचकारपाठाद्वक्त-
 वचने मानसे च जपगद्गार्थसिद्धिः । देवतां ध्यायन्
 जपं कुर्वाद्यादिना ध्यानमवाङ्मुक्तं । यत्तु, मन्तार्थ-
 चिन्तनाभ्यासः सउक्तोमानसोजपः । इत्यनेन मन्तार्थयो-
 धिन्तनं मुक्तं तत्रापि जपगद्गवलाच्छुद्धिचिन्तनं प्रधानं
 अर्थचिन्तनन्वहं । तथाच योगियाज्ञवल्काः, वाच्यः
 सर्वेश्वरः प्रोक्तोवाचकः प्रणवः स्मृतः । वाचकेऽपि च
 विज्ञाते वाचाएव प्रसीदति । अतएव, धारयेन्मनसा
 मन्त्रं जिह्वौष्ठौ नैव चालयेत् । अभावे त्वजमालायाः
 कुशयन्त्रा च पर्वणा । हारीतः । मन्तार्थज्ञोजपन्
 जुह्वत्तयैवाध्यययन् द्विजः । स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकात्तु
 विपर्यये । नरकस्तु विपर्यय इतिनिश्चा मन्तार्थज्ञान-
 प्रशंसापरा मन्त्रेकवाक्यत्वात् नतु सर्वथा निषेधपरा ।

नृत्वं घटयति अनन्तगतिनीत भूतेषु सर्वं प्राणिषु घोषरूपेण नाद-
 रूपेण लक्षणे मनोपिभिः । घत. सूक्ष्मे दृष्टान्तमाह विषेषु उर्णा-
 तन्तुरिविति । अयद्यद्यः प्राणमय उच्यते प्राणोपादानकत्वात् ततो
 ज्ञाभिदेशे मणिपुरकाख्ये तदेवोद्भूतं पञ्चन्यास्यं मनोमयं मणोपिणां
 मनोमात्रगोचरत्वात् । ततो हृदि विशुद्धाख्ये चक्रे समुद्भूतं सूक्ष्म-
 मोद्गाररूपं भवति । इदमिन्द्रियमयं मध्यमाख्यं तदेव कण्ठगतं वैख-
 र्याख्यं सूक्ष्मरूपं त्रिपष्टिपर्णमयं अक्षरं भवतीत्योद्गारस्य वर्णापादा-
 नत्व नचोद्गारस्य अकारादिवर्णघटितत्वात् कथं सर्ववर्णापादानत्व
 दघटितत्वमिति सामञ्जस्यात् तस्याकाराद्यघटितत्वेऽपि हृद्गतस्य नत-
 ज्ञातोपादानत्वात्मानाकारत्वाच्च त्रिष्टदित्यनेनाभिधानं त्रिष्टदिविर्भा-

शन्यथा, वेदार्थोपनिबधृत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतं ।
 मन्वर्थविपरीता या सा स्मृतिर्न प्रगस्यते, इति वृह-
 स्पत्युक्तिर्विरुद्धा स्यात् । मनुस्तु क्रमाच्छ्रुष्टमाह । अज्ञेभ्यो-
 ग्रन्थिनः श्रेष्ठाग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः । धारिभ्यो ज्ञानिनः
 श्रेष्ठान्ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः । ग्रन्थिनो ग्रन्थसापेक्षपाठिनः,
 धारिणस्तदनपेक्षपाठिनः, ज्ञानिनोऽधीतशास्त्रार्थज्ञाः,
 एवं, वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चापि यत् ।
 अज्ञानतोऽर्थं तत्सर्वं तुपायां काण्डनं यथा, इति
 व्यासवचनं तथैव व्याख्येयं । व्यवसायिनः शास्त्रार्थानु-
 ष्ठायिनः । जपविधिमाह पुरश्चरणचन्द्रिकायां । कनिष्ठा
 नामिका मध्या चतुर्थी तर्जनी मता । तिस्रोऽङ्गुल्य
 स्त्रिपञ्चांशो मध्यमा चैकपञ्चिका । पर्व्वहयं मध्यमाया-
 जपकाले त्रिवर्जयेत् । एनं मेरुं विजानीयाद्दुपितं
 वक्रत्वात् ब्रह्मत्वमिधानञ्च । वेदोत्पत्तिश्च पराजाम्ब्रह्मणो मूलाधारादि-
 क्रमेणैव रोत्वा बोध्या । द्वादशे च, ततोऽभूत् त्रिवृदोद्धारो योऽव्यक्त-
 प्रभवः खराट् । यत्तमिह भगवतो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । त्रिसृत्
 त्रिमात्रं अव्यक्तं प्रभवो यस्य स । खराट् मनीषिणा हृदि स्रत
 एव प्रकाशमानः । तत्रैव कार्येण लक्षयति यत्तदिति नपुंसकत्वं लिङ्गशब्द-
 विशेषणत्वात् लिङ्गं मन्त्रकमिति । अत्र योधरस्याभिधृताभियुक्तश्लोकः ।
 या सा मित्रावरुणमदनादुत्तरन्ती त्रिपष्टिं वर्णानन्तं प्रकटकरणै-
 प्राणसद्नात् प्रसृते । ता पश्यन्ती प्रथममुदिता मध्यमा दुडिमस्तां
 वाचं चक्रे करणविन्ददा वैश्वरीञ्च प्रपद्ये । अत्र सन्दर्भः । या सा
 पराव्या मित्रोऽग्निर्वरुणं नीमस्तयो मदन आधारचक्रं तन्मात् प्राण-
 सद्गेनोत्तरन्तीत्ययमेव सूक्ष्मनुद्भवन्ती त्रिपष्टिवर्णान् प्रसृते इत्यर्थः ।
 ज्ञे अन्तःकरणभ्यां प्रकटकरणेन च । अतस्तां प्रथममुदितां पश्यन्त्याख्या-
 शतं पतंगि ननूनाग्यति या तां प्रथमा तथा दुडिमस्ता उच्यते

ब्रह्मणा स्वयं । आरभ्यानामिकामध्यात् प्रदक्षिणक्रमेण
 तु । तर्जनीमूलपर्यान्तं जपेदग्रमु पर्वसु । अहु
 लीनं वियुञ्जीत किञ्चित् सङ्कोचप्रेतलं । अहुलीनां
 वियोगे तु छिद्रेषु सुवते जपः । अहुल्येषु यज्जप्तं
 यज्जप्तं मेरुलङ्घने । पर्वसन्धिषु यज्जप्तं तत् सर्वं
 निफलं भवेत् । मन्त्रतन्त्रप्रवागे, तत्राहुलिजप कुर्वन्
 साहुष्ठाहुलिभिर्जपेत् । अहुष्टेन विना कर्म कृतं
 तदफलं भवेत् । मन्त्रकोषे, हृदये हस्तमादाय तिर्यञ्
 क्त्वा कराहुलीः । आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन
 सदा जपेत् । कात्यायनरमाह, अनुलोमविलोमस्यैर्विन्दु-
 युष्मात्काचरैः । जमेरुकैः साष्टवर्गैः कृतया वर्णमालया ।

रयामीति विचारयुक्ता मध्यमा करणविगदा स्थानप्रयत्ननिगला
 धैखरी प्रपद्यदति । त्रिपष्टिवर्णां वीपदेयमतानुसारिणीचन्ते । अत्रय इत्रय
 अत्रय अत्रय अत्रय एवोद्भूतत्वाभावादेवाष्टौ विभर्गानुस्वारजिह्वा-
 मूलीयोपाध्मानीयाश्चत्वार इति सप्तविगति । ककारादिमकारान्ता,
 पञ्चविगति यवला सानुनासिका निरनुनासिकाश्चेति षट् रण्यसङ्घ
 इति पञ्चेति मिलित्वा त्रिपष्टिरिति । एव स्थूलोद्धारस्य ब्रह्मणकण्ठे
 प्रथमोद्भूतत्वात् ब्रह्मवाचकत्वाच्च सर्ववर्णान्तमत्वमिति । द्वादशाक्षरं
 नमोभगवते वासुदेवायति मन्त्र गतिर्भगवत्प्राप्तिहेतु ज्ञान
 हेतुर्जा यावान् यावत्फलविषयक तापती तावद्विपयिणी सिद्धिर्लभ ।
 एकाग्रैति प्रत्याहृतचित्तेन विष्णु ध्यात्वा जपेदित्यर्थ । ऋषिरिति
 प्रथम मन्त्र गृहीत्वा तत्र साधकोऽपि ऋषिः महेश्वरमुष्माद् ज्ञात्वा
 य साक्षात् तपसा मनु ससाधयतिशुद्धात्मा स तस्य ऋषिरीरित, इति
 गीतमीयात् । नारायणे धम्मपुत्रतयाऽवतीर्ण । परमात्मा सर्वान्तर्धीमी
 विष्णु । नरसिंहपुराणे निम्बत्वमाह यथा । अष्टाक्षरेण देवस्य नर
 मित्रमनामय । गन्धपुष्पादिभिर्नित्यमर्चयेदद्युत नररति । जपेति

प्रयेकं वर्णयुग्मन्ता जप्ताःस्युः क्षिप्रसिद्धिदाः । तामाहुः,
 त्रकारादिलकारान्तं पञ्चाशन्मणिसूत्रकं । जकारं मेरु
 संस्थाने लकारादिविलोमतः । वर्गाष्टकविभेदेन शत
 मष्टोत्तरं भवेत् । वैरिभन्वा अपि नृणां मन्य मन्वाश्च
 किं पुनः । अकारादिलकारान्तता अनुलोमता लका
 राद्यकारान्तता मिलोमता जकारस्तु मेरुतया न सख्या
 घटकः । साष्टवर्गेः अकचटतपयश्वर्गयुतैः । एकेका
 न्तरितं मन्त्रं जपेदेवं फलप्रदं । अन्यत्र च । ब्रह्म-
 नाङ्गीगतानादिज्ञान्तवर्णान् विभाव्य च । वर्णं विन्दु
 युतं कृत्वा श्रेष्ठं मन्त्रं जपेत् पुनः । अकारादिषु
 संयोज्य तथा कादिषु च क्रमात् । तदा लिपिर्भवेद्दर्शनं
 मालाङ्गशतसंख्यया । अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वार्थ
 साधकः । विद्वान् वाग्मी श्रिया युक्तोमान्योद्भूतकविर्भ
 वेत् । ग्रथिता शक्तिसूत्रेणेति तन्वान्तरदर्शनात् कुण्ड-
 लिनी सूत्रत्वेन भावनीया । जपसमर्पणमाह, गुह्याति
 गुह्यगोप्ता त्व गृहाणाम्यत् कृतं जपं । सिद्धिर्भवतु

जपधातुरित्यर्थः । मानसेचेति चकारण व्यक्तवचनलाभ रपलपञ्च-
 व्यक्तायाम्नाचीतिपृष्यात्तानुकर्पादित्यभिप्रायेणाह व्यक्तवचन इति ।
 अत्रञ्चत्वं निजकर्णगोचरत्वं तथाच चिह्नोद्योचालयेत् किञ्चित् देवता-
 गतमानस । किञ्चिच्छ्रवणयोग्यं स्यादुपायं स जपः स्मृतः । तथा
 तत्रैव । मानसं सिद्धिकामानामुपायं पुष्टिमिच्छता । वाचिकीमारणे
 शस्तं कथितं जपनक्षत्रं । वाचिकं प्रस्फुटाक्षरं । तस्य निन्दामाह
 तन्वमार्त्तं । मनसा वा जपेत् स्तोत्रं पृथक् वा मनु जपेत् । उभय
 निष्फलं याति भिन्नभाण्डोदकं यथा इति । देवतागतमानस इति
 जपान्नतयोक्तं श्रुत्वाविष्णुमित्त्वक्रमाक्षरत्वात् तत्र न्नाप्रत्ययेनानन्तर्येभ्यः

मे देव त्वत्प्रसादात्त्वयि स्थिते । मन्त्री श्लोकं पठित्वा
तु दक्षहस्तेन विधावे । मूलानुनार्धतोयेन दक्षहस्ते
निवेदयेत् । अनुर्मन्त्रः । विद्याकरधृतं, सहस्रं वा शतं
वापि दशवानुदिनं जपेत् । कुर्वाद्यष्टाधिकं तेषामिति
जप्ये विधिः स्मृतः । तन्वान्तरे, विज्ञेयादधवालस्यात्
जपहोमाद्यनान्तरा । उत्तिष्ठति तदान्यास पङ्कजं
विन्यसेत् पुनः । पञ्चरात्रे, अत्रवित्रकरोनामः शिरसि
प्राहृतौऽपिवा । प्रलयन् वा जपेद्दयावत्तावन्निष्फल
मुच्यते । विष्णुपुराणे, सर्ववेदेषु यत् पुण्य सर्व-
विवक्षितत्वात् तच्च ध्यान मानसं शास्त्रबोधरूपमेति । मानसजप
लक्षणमाह गीतमीये । धिया यदक्षरश्रेणी वर्णस्वरपदान्विता ।
उच्चरिदर्थमुद्दिश्य मानसं सजप स्मृतं इति उच्चरत् भावयेत् अत्रापि
देवताध्यानमङ्ग । मन्त्रार्थचिन्तनेति, मन्त्रार्थधीचिन्तनेत्यर्थः । अध्यास
दगावृत्त्यादिभेदाय । वाचके च परिज्ञाते इत्यन्तेन वाचकज्ञानस्यैव
जपत्वमुक्तं तत्तमाधातया वाच्यज्ञानमाह वाच्य एवेति प्रक्षीदति ज्ञान
विषयतया प्रसन्नो भवति । तथा व्याख्येय, अर्थज्ञस्य प्रशसापरतया
व्याख्येय जपविधि पञ्चादिनियमपूर्वजपविधि । चतुर्थीति, तर्जनी-
त्रिजेषण तामु मध्या इति पुरणीय । तत्र कनिष्ठानामिकातर्जन्य
मध्यामाया एकापूर्वग्रहणनिदेशात् पञ्चने हेतुमाह एतमिति, एवमव
गिष्टमध्यामापूर्वग्रहणनिदेशात् पञ्चने हेतुमाह एतमिति, एवमव
भावादितिबोधः । किं पुनरिति सिध्यन्तीतिशेषः । ब्रह्मनाडी सुपुत्रा-
मध्यामर्जनीमूलाधाराद्ब्रह्मरन्ध्रगता । आदीति अकारादीत्यर्थः । तस्या
न्तरदर्शनादिति कुण्डलिनीति ब्रह्मनाडीप्रज्ञा ब्रह्मरन्ध्रगतत्वादि ।
अवानुनीमेन विलोमिनच शतजपान्तरमष्टवारजपेत् अक्षवर्गादिवर्णा
नामेकैकस्थान्तिमं यं विन्दुयुतं कृत्वा मन्त्रं जपेदित्यर्थः । अथ
जप मानस एव तदाच सन्तु मारत्त्ये । क्रमोत्क्रमशर्मालामात्र
काले जमेत्कं । सविन्दुर्कं साष्टपत्तरत्यंजनकृत्वातीति अनुर्मन्त्र

तीर्थेषु यत् फलं तत् फलं नर प्राप्नोति स्तुत्वा देवं
जनार्दनं । स्कान्दे, अहन्यहनि योमर्थोगीताध्यायन्तु
सपठेत् । द्वाविंशदपराधेश अहन्यहनि मुच्यते । ते
चापराधा वराहपुराणे दर्शिताः (८०) ।

श्रीभागवते । नानातन्त्रविधानेन कालावपि तथा
शृणु । ध्येयं सदा परिभयघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं
गिरिविरिञ्चिनुतं शरण्यं । मृत्युवर्तिहं प्रणतपालभवार्थि-
धोतं वन्दे महापुरुषं ते चरणारविन्द । त्यक्त्वा
मुदुस्त्वजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मी धर्मिष्ठ आर्यवचसा यद्
गादरुण्यं । भावामृग दयितयेप्सितमन्वधावदन्दे महा
पुरुषं ते चरणारविन्दं । एवं युगानुरूपाभ्या भगवान्
युगवर्तिभिः । मनुजेरिञ्च्यते राजन् श्रेयसानीश्वरोहरिः ।
स्तुत्वा प्रसीद भगवन्नितिवन्देत् दण्डवत् । गिरोमत्

इति अनिति जीवत्वनेन मननविपर्ययेति व्युत्पत्ते जीवनचविलक्षणं
सामान्यगदस्य विशेषपरत्वात् यदा धातूनामनेकार्थत्वात् अनधातोर्मन
नार्थकत्वादिद् । तथा शताना सहस्राणाञ्च ननु दशवाङ्मत्यापि
धरामर्गं । मय्यानुक्तो शतं साष्ट सङ्ख वा जपादिविति महाकपिल
पञ्चगात्रचनस्वरनादेवमत्रमग्न्यानुक्तावित्युपादानात् यत्र काम्यविधौ शत
महस्यारवोपादानं तत्र नाष्टाधिव्य नित्यतमित्तिकपूजाद्यङ्गजपादो
षाष्टाधिकनियम इति बोध्य । विशेषात् विषयान्तरानुभन्धानात् ।
अपवित्रकारं दादादिनरं कुम्भदिवरहितकारो वा प्रास्तोवस्त्रादिना
प्रलपन्गव्यान्तरमुधरन् सर्वबेदविति अधीतेषु इति शेषं सर्वतीर्थेषु
वामादिना (८०) ।

हे प्रणतपाल हे महापुरुष इति मन्वाधनद्वय धिय ध्यानाद्
सद्वैत्यस्य सर्वतमस्यथ ध्यायत्वे जितव पन्निपद्विन्द्यादय । अर्थ

पौर्णमासीः कृत्वा बाहुभ्याञ्च परस्परं । प्रपन्नं पाहि
 भामीगं भीतं शूल्यग्रहाणीवादिति, भगवद्वाक्यं ।
 स्मृतिः, न देवं पृष्ठतः कृत्वा प्रणामं क्वचिदाचरेत् ।
 धरमुत्वाय कर्त्तव्यं न दृष्ट्वा भ्रमणञ्चरेत् । एतद्विद्वयोति
 पश्चात् कृत्वा तु यौदेवं भूमित्वा प्रणमेन्नरः । तस्यै-
 हिकं फलं नास्ति न परत्र दुरात्मनः । तथा भान्त्वा
 चतुःपार्श्वं श्रीकृष्णं योनमेन्नरः । साष्टाङ्गप्रणिपातेन
 तस्य मुक्तिः करे स्थिता । स्कान्दे, अर्चं कृत्वा तु
 शङ्गेन यः करोति प्रदक्षिणं । प्रदक्षिणीकृता तेन
 सप्तद्वीपा वसुधरा । वामनपुराणे, त्रिःप्रदक्षिणं यः
 कुर्यात् साष्टाङ्गप्रणामकं । दशाश्वमेधस्य फलं प्राप्नुया-
 न्नात्र संग्रहः । नारसिंहे, उरसा शिरसा दृष्ट्वा वधसा

परिभवस्तिरस्कारस्तं इति दूरीकरोति यस्तं तीर्थास्वद गङ्गादि-
 तीर्थानामाश्रयत्वेन मद्वापावनं । शरथं सर्वंपामाययपीयं अधि-
 कारिविशेषनिरपेक्षभजनोपमिति यावत् । भवाच्चिपोतं संसारा-
 णवतारकं त्वञ्जेति यद्गमात् इत्यत्र यत् य इत्यर्थं आर्यस्य गुरोर्दश-
 मीतया एतेन भक्तवत्सला सूचिता । यथा यदिति चरणारविन्दविशेषे
 पश्य ते तव यच्चरणारविन्दं शरथं अगात् मायास्य चन्वधावत् ।
 हि धर्मिष्ठ ते तवतच्चरणारविन्दं वन्दे इति । अत्र कलावपि तत्राश्रयि
 ल्वनन्तरं । कृष्णवर्णं त्विपाकस्य साष्टाङ्गास्त्रपार्षदं । यज्ञं, स
 फीर्तनप्रायेर्षजन्तिहि सुमंधस इति वचनमस्ति तन्वविधानेनेति,
 कलौ तन्वस्य प्राशस्त्योतयति । कर्ष्येति वर्णानाम यस्य कृष्णवर्णं
 यस्येति समासाभ्या नामतीरूपतश्च कृष्णत्वतारोर्दाशेत ननु कृष्णवर्णत्वे
 रूढता स्यादतः आह त्विपति इन्द्रनीलमणियत् उज्ज्वलमित्यर्थः । अत्रानि
 भ्रदयादीनि उपाङ्गादीनि कोस्तुभादीनि अस्त्राणि सुदर्शनादीनि पार्षदाः

मनसा तथा । पद्मां कराभ्या जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग-
 ईरितः । विष्णुधर्मोत्तरे, जानुभ्याञ्चैव पाण्डिभ्यां शिरसा
 च विचक्षणः । कृत्वा प्रणामं देवेशे सर्वान् कामान-
 वाप्नुयात् । केधृताञ्जलिभिर्नेमुरिति भागवतीयात्
 गिरोऽञ्जलिसंयोगोऽपि नमस्कारः । स्मृतिः, देवता-
 प्रतिमां दृष्ट्वा यतिञ्चैव त्रिदण्डिनं । नमस्कारं न कुर्या-
 च्चेदुपवासेन शुद्ध्यति । ब्रह्मपुराणे, यत् किञ्चित् क्रियते
 कर्म सदा सुकृतदुष्कृतं । तत्सर्वं त्वयि संन्यस्तं
 त्वत्प्रयुक्तं करोम्यहं । इत्यनेन समर्पयेत् । भागवते,
 मन्त्रहीन क्रियाहीनं भक्तिहीन जनार्दन यत्पूजितं मया-
 देव परिपूर्णं तदस्तु मे । पूजानन्तरं शङ्खपूजामाह
 मन्त्रतन्त्रप्रकाशे । पूजयेद्भस्मपुष्पाद्योः शङ्खं वै देवबहुधः ।

सुनन्दादयः तै सहित यज्ञरर्चनादिभिः सकीर्तन नामरूपगुणादि-
 वचन तत् प्रधानै यजन्ति आराधयन्ति तन्तविधानेनेत्यनेनास्यान्वयः ।
 सकीर्तनमेव धेयमिति श्लोकादय एव रामचन्द्रवन्दनकथनं श्रीकृष्ण
 श्रीरामयोरकरूपत्व दर्शयति । युगानुरूपाभ्या नामरूपाभ्या युगानु-
 रूपत्वञ्च कलो लोकाना बडत्वादिदोषबाहुल्यात् धानाद्यनधिकारिणा-
 मुडारायाविष्कृतपरममङ्गलायनत्व । एतत् निमित्तं प्रति श्रीकरभाजन-
 वाञ्छ । भगवद्वाक्यमाह स्तुत्विति, भगवन् प्रसीदेषुक्तावन्देतेत्यन्वयः ।
 पादयोः पादयोर्मध्ये परस्पर मिलिताभ्या बाहुभ्या सहिति बाहुभ्या
 दक्षिणोत्तराभ्या परस्पर समदक्षिणोत्तरौपादौ गृहीत्वा यद्वा पृष्ठतः
 परस्परनिबन्धाभ्यामिति स्वामिपादा प्रपन्न पाहीत्याद्युच्चरन् । मृत्यु-
 ग्रहं ससारं स एवाणवमृतात्मा । स्थानस्य सकीर्णत्वेऽप्याह वर
 मुखायेतिकर्तव्यमिति करशिरः संयोगरूपमितिवन्दनमिति शेषः । एतद्दि-
 व्णोति प्रणामस्य हृदात्वविवरणः । दशाश्वमेधस्येति चानुपद्भिर्कं
 कामनाविषयम्बा वस्तुतस्तु एकीहि लक्ष्यस्य छतप्रणामोदशाश्वमेधावः ।

नारसिंहे, अतः प्रभृति निर्माल्यं मा लङ्घय महामते ।
 नरसिंहस्य देवस्य तवान्येषां दिव्यैकसां । भविष्ये, यश्च
 पूजयते देवान् ब्राह्मणीद्रव्यलोभतः । भृत्या भरतशार्दूल
 स याति नरकं ध्रुवं । भृत्या वितनेन । देवतः, इष्टं
 दत्तमधीतञ्च तप्तं वाप्यात्मना तपः । प्रयच्छत्यपरेभ्यश्च
 धनार्थं धर्मविक्रयी । संवत्सरप्रदीपे, विष्णुालय-
 समीपस्थान् विष्णुसेवासमागतान् । चण्डालान्
 पतितान् वापि न स्पृष्ट्वा स्नानमाचरेत् । उत्सवे वामु-
 देवस्य स्नायाद्द्वयोऽणुचिशङ्कया । तादृशं कल्पयं दृष्ट्वा
 सवासा जलमाविशेत् (८१) ।

अथ द्वादशीनियमाः । द्वादश्यामपि विष्णुपूजनं ।
 एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनीषिणः । उपासनाय
 द्वादश्यां विष्णोर्यद्ददियन्तवा, इति भविष्यपुराणात् ।
 यद्वदिति, यथा द्वादश्यां विष्णुपासनाय एकादश्यामुपवासं

भयैर्नतुष्यः । दशममधी पुनरेति जब्ज्जणप्रणामी न पुनर्भयाय
 इतियोमच्छ्दराचार्य्येष्टतज्चनात् मुक्तिरेवफलमिति । त्वयोति रात्रि
 भ्रुवैर्नेवेति शेषः त्वत्प्रगुढं त्वदर्थं त्वत्प्रीत्यर्थमेवेति यावत् अन्तर्था-
 मिणा त्वया प्रवर्त्तितत्वादितिभावः । देवबुध इति अथ देवाधिष्ठाना-
 दितिभावः अथ संवत्सरप्रदीपे पुराणसर्व्वस्यैव स्कन्दपुराणं । न
 भूमौ स्थापयेत् शङ्कं कदाचिदपि मानवः । विष्णोः पूजायसानेतु यद्-
 भयं समर्चयेत् । ॐ त्वं पुरा सागरोत्पद्ये विष्णुनाधिष्ठतः कैर ।
 निम्नितः सर्व्वदैवैष पाञ्चजन्य नमोऽस्तुते । इतरगणेषु पाञ्चजन्यत्वं
 भावनयेव पूजाकार्य्येति भावः । पाञ्चजन्यस्यैव पूजनमिति वा (८१) ।
 अथ द्वादशी नियमा इति । उच्यन्ते इति शेषः । उपासनाय
 द्वादश्यामिति नच द्वादश्यां विष्णुपासनायैव एकादश्यामुपवासमात्र-
 त्

प्रकुर्वन्ति तथा द्वयमपि पठीयुक्ता सप्तमी उपोष्य
 सप्तम्यां सूर्योपासनायेत्यर्थः । ब्रह्माण्डपुराणं, कांस्यं
 मांसं सुरां चौद्रं लोभं वितथभाषणं । व्याया-
 मञ्च व्यवयञ्च दिवास्वप्नं तथाञ्जनं । शिलापिष्टं मसू-
 रांश्च द्वादशैतानि वैष्णवः । द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्व-
 षापैः प्रमुच्यते । पुनर्भोजनमध्वानं यानमायासमैथुने ।
 उपवासफलं हन्युर्दिवानिद्रा च पञ्चमी । दृढशतातपः,
 उपवास डिजः कृत्वा ततोब्राह्मणभोजनं । कुर्यात्तथास्य
 सगुण उपवासोहि जायते । सगुणः साङ्गः । कात्यायनः,
 मिथ्यावादे दिवास्वप्ने बहुशोजनसेवने । अष्टाक्षरं व्रती
 जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः । तथा, द्वादश्यां पारणं
 कुर्याद्वर्जयित्वाऽप्युपोदकीं । उपोदकीं पूतिकाशाकं ।
 कूर्मपुराणे, कांस्यं मांसं सुरां चौद्रं हिंसां तैलम-
 सत्यतां द्यूतक्रीडां दिवानिद्रां व्यायामं क्रोधमैथुनं ।
 द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत् । संवत्सर-
 प्रदीपे, अभ्यङ्गञ्च पराङ्गञ्च तैलं निर्माल्यलङ्घनं ।
 तुलसीचयनं द्यूतं पुनर्भोजनमेव च । वस्त्रपीडां तथा
 चारं द्वादश्यां वर्जयेद्बुधः । अभ्यङ्गो येन केनापि तैलं
 तिलतैलं सार्धावपि निषिद्धं । अभ्यङ्गमार्थं आयुर्वेदे,

मायाति न प्रधानत्वमितिवाच्यं द्वादश्यामित्यत्र द्वादश्यामपीत्यर्थात्
 तत्त्वापेकादशी द्वादश्यास्तुल्यत्वेन द्वादश्यायुतायामेकादश्यामुपोष्य तद्दिने
 पञ्चादशीनिमित्तकविष्णुपूजा विधाय परदिने द्वादश्यां तत्रिमित्तक
 विष्णुपूजा एकादशीदिने द्वादशीर्जयेत् च तन्वैशैकैवपूजितिभाष्ये, अतएव
 स्नात्यन्वपेनाह प्रातः स्नाना हरि पूज्य उपवास ममर्षयेदिति, अत्र-

मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतं । श्रोतोभिस्त-
 र्पयेद्वाहू अभ्यङ्गः स उदाहृतः । तैलमल्पं यदङ्गेषु न च
 स्यादाहुतर्पणं । सा माष्टिः पृथगभ्यङ्गो मस्तकादौ प्रकी-
 र्त्तितः । स्मृतिः । घृतञ्च सर्पपं तैलं यत्तैल पुष्पवासित
 अदुष्टं पक्वतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः । अभ्यङ्गइति
 द्वादशीतरपरं नित्यशइति पर्व्ववारादावपि । वारि द्रव्य-
 दानेनापि प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः, रवो पुष्य गुरौ दूर्वां
 भूमिं भूमिजवासरे । भार्गवे गोमयं दद्यात्तैलदोषोप-
 शान्तये । दद्यात्तैलइति श्रियः । निर्माल्यलङ्घनमन्य-
 चापि निषिद्धमत्राधिकादोषकरं व्रतहानिकरं वा । चार
 वस्त्रस्य । मन्दमङ्गलयष्टीषु द्वादश्यां श्राद्धवासरे । वस्त्राणां
 चारसंयोगोदहत्यासप्तमं कुल, इति यमवचनात् । एवं
 परान्नमपि निषिद्धं प्रागुक्तवचनेभ्यस्तत्रप्रतिप्रसवमाह
 स्मृतिः गुर्वन्नं मातुलान्नञ्च श्वशुरान्नं तथेवच पितुः पुत्रस्य
 चैवान्नं न परान्नमिति स्मृतिः । यद्यपि यमेन, पर-
 पाकेन पुष्टस्य धिजस्य गृहमेधिनः । इष्टं दत्तं तपोऽधीतं
 यस्यान्नं तस्य तद्भवेत् । यस्यान्नेन तु भुक्तेन भार्यां समधि-
 गच्छति । यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नाद्भूतः प्रवर्त्तते ।
 हारीतजमदग्निभ्यां, ब्राह्मणान्नेन दारिद्र्यं चत्त्रियान्नेन

इतिपूजान्तरमुपवास ममर्पणोत्तः पूजनस्याद्रत्वमुपवामस्य प्राधान्यं
 स्फुटमभिहितं । अध्वानं प्रतिदानं गमनमित्येकं अन्यथा पञ्चमीत्य-
 उपपत्तेः, द्विज इति व्रतकर्तृमात्रोपनयणं सर्ववर्णानां स्त्रीणाञ्चव्रताधि-
 कारस्योक्तत्वात् । चौद्रं मधु अमल्यता अमल्यवचनं निर्माल्यलङ्घनं
 यद्यपि सामान्यतोनिषिद्धं तथापि व्रतहानिकारत्वेनाचोक्तमिति । यन्त-

प्रेष्यतां । वैश्यान्नेन तु शूद्रत्वं शूद्रान्नैर्नरकं व्रजेत्, इति परात्र सामान्यतोनिषिद्धं । तथाप्यधिकदोषकर व्रत-
हानिकर वा । अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां पष्ठ्याञ्च द्वादशीन्तथा ।
अमानास्यां चतुर्थ्याञ्च मैथुनं योऽधिगच्छति । तिर्य्य-
ग्योनौ समागच्छेन्मम लोकं न गच्छति । मम विष्णोः ।
द्वादशीमधिकृष्य काचायनः, प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य
उपवासं समर्पयेत् । अज्ञानतिमिराश्वस्य व्रतेनानेन
केशव । प्रसीद सुमुखोनाथ ज्ञानदृष्टिप्रदोभव । कृष्ण
कृष्ण कृपालुस्त्वमगतीनां गतिर्भव । संसाराणैवमग्नानां
प्रसीद मधुसूदन । विष्णुधर्मात्तरे, द्वादश्याः प्रथमः
पादोहरिवासरसंज्ञकः । तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं
विष्णुतत्परः । पारणकालः खल्पापि द्वादशी । ननु,
त्रयोदश्यां यदा न स्याद्द्वादशीघटिकाद्वयं । उपोष्या
दशमीविद्वा सर्व्वैरेकादशी तदा, इति नारदीयवाक्यात्
घटिकाद्वयमेव पारणकालः । घटिका दण्डः । यथा
ब्रह्मसिद्धान्ते, घटिपथ्या दिवानिशमिति । अत्र केचित्
घटिकाद्वयमिति पारणकालोपलक्षणं अन्यथा तदधिकेऽपि
द्वादशीनिर्गमे प्रातर्वक्त्रावलोकनविद्वाऽप्येकादश्यापोष्या-
स्यात् । नच घटिकात्रयादिष्वपि द्वित्वमस्तीति तत्रापि

पौडा वस्त्रनिष्पीडन चार वस्त्रेषु चारसयोगे अत्रतुलसोचयन वस्त्र-
निष्पीडनतत्त्वारसयोगवर्जने द्वादश्यामिति द्वादशीतिथिपर नतु पारण-
दिनपर तेन कुचित्त्वयोदश्या पारणे न निषेध अभ्यङ्गादिनिषेधे
पारणदिनपर वचनान्तरैकवाक्यत्वात् मन्दमङ्गलपथीषु द्वादश्या अत्र
वासर । वस्त्राणां चारसयोगो दहत्यामस्रम कुम्भमिति वचनात् सक्रान्त्या

तद्वाक्यादरइति वाच्यं यतः पूर्वसंख्यानाशेनैवोत्तर-
संख्योत्पादनात् । अन्यथा पशुना यजेत इत्यत्र एकत्व-
संख्याविवक्षायामपि उपात्तपशुवयवविनाशे पश्वन्तरा-
वयवेन सहानुष्ठानं प्रपद्येत, तस्माद्यथा काकेभ्योदधि-
रक्षतामित्यनेनोपघातकमात्रं लक्ष्यते तेन श्वादिभ्योऽन्नं
रक्षतएव । तथाच भट्टपादाः, काकेभ्योरक्षतामन्नमि-
तिवालोपदेशतः । उपघातप्रधानत्वात् श्वादिभ्यः किं न
रक्षते । तथा घटिकाद्वयमित्यनेनापि पारणयोग्यकाल-
उपलक्ष्यत इत्याहुः । तत्र । प्रथमएव पूर्वसंख्याप्रत्यय-
नाशादुत्तरसंख्याप्रचयोत्पादनियमः शाब्दबोधे तु न तथा
नियम इति सिद्धान्तः । पशुना यजेति यत्र विधेयविशेष-
णत्वेनैकत्वस्य विवक्षितत्वादित्वव्यवच्छेदः अन तु कला-
द्वयं त्रयस्वापीचनस्योक्तेः स्वल्पेतिश्रवणात् जलेनापि
पारणश्रवणाच्च घटिकाद्वयमिति न नियमः किन्तूप-
लक्षणात् । तथाच नारदीये, एकादश्याः कलाह्येका द्वाद-

पञ्चदश्याच्च द्वादश्या आडवासरे । वसु न पीडयेत् स्नान नापि चारेण
योजयेदिति वचनस्य स्नानं स्याते अनेनेति स्नानसम्बन्धीति वसुस्य
विशेषणं चारसयोगान्वये वसुमात्रस्यानुपपन्नं । वस्तुतस्तु अभ्यङ्गादि-
साहचर्यात् पारणदिनमात्र एव वसुनिष्पीडनादिनिषेधः । तथा मन्द-
मङ्गलवारादिसाहचर्येण क्वचिदुक्तत्वात् द्वादश्यादौ निषेधइति यथा-
योग मन्तव्यः । येन केनापि घृतसार्पपादिनापीत्यर्थं द्वादशीतरपर-
मिति द्वादश्यामभ्यङ्गस्य पृथग्निषेधादिति सार्पपादी तैलपदप्रयोगो
गोष्ठः । गुर्वन्नं गुरुपत्नीच गुरुधैत्येकमेपात् तयोरेव न पराक्षमित्यर्थः ।
एव मातुलाच्च श्वशुराक्षमित्यत्राप्येवमेपात् मातुल मातुलानीनां
श्वशुरश्च शूणामन्नं न पराक्षमित्यर्थः । अत्रान्तिमिरान्यस्तेति ममेति

श्याश्च कलाद्वयं । द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणं ।
 कलाद्वयं त्रयं वापि द्वादशी च यदा भवेत् । पारणो
 मरणे वापि तिथिमात्कालिकी स्मृता । तात्कालिकी
 नतूषवासादिवत्तिथ्यन्तरसहायतापि । तथा, स्रल्पाया-
 मपि राजेन्द्र द्वादश्यामरुणोदये । स्नानार्चनक्रियाः
 कार्या दानहोमादिसंयुताः । भागरतटीकार्या, कलादीं
 द्वादशीं दृष्ट्वा निशीघाद्द्रव्यैर्नैवहि । अमध्याह्नाः क्रियाः
 सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुगासनात् । निशीघात् महा-
 निशायाः । विशेषतोनिशीघे च शुभं कर्म न शर्मणे ।
 अतोविवर्ज्यैत् प्राज्ञो दानादिषु महानिशां, इत्यनेन
 निशीघमहानिशयोरैकत्वश्रुतेः पूर्ववचनेऽरुणोदयवृत्ति
 श्रुतेः । स च कालः स्नानन्दनारदीययोः । उदयात्
 प्राक् चतस्रस्तु नाडिका अरुणोदयः । तथा हेलायुधधृता
 स्मृतिः । प्रदीपे घटिकायुग्मं प्रभाते घटिकाद्वयं ।
 दिनवत् सर्वकर्मणि कारयेन्न विचारयेत् । अत्राप्य-

विशेषमध्याहार्यं स्रल्पापोति पारणयोग्यत्वर्थः । दशमीविडाऽरुणो-
 दयविहा यथा घटिकायादण्डरूपत्वे प्रमाणं पूर्वमध्यानाशेनैवेति,
 उत्तरमध्याया पूर्वमध्याया प्रतिबन्धकत्वादितिभावः । तथाच द्वतीय-
 दण्डेत्पक्षोदित्वनाशेन त्रित्वेत्पक्षे दण्डद्वयाभावइति तत्र पारण नस्या-
 दिति पर्यवसितं प्रपद्येत इति तथाच पञ्चमन्तरे एकत्वं नास्तीति
 यत्तद्व्यमितिभावः । तस्मादण्डद्वयविवक्षाया दण्डत्रयात्मकदाभ्यां पार-
 णाभावप्रसङ्गात् । उपलक्ष्यते इति तथा च कार्कभ्यां दक्षिणघतां
 इत्यत्रयथाकारपदं दक्षिणघातकपरं तथाघटिकाद्वयमित्यत्र घटिकाद्वय
 पद पारणयोग्यद्वादशीपरमितिभावः । पूर्वमध्यानाशे नोत्तरमध्या-
 ईतुरसम्भवात् । किन्तु पूर्वमध्याघ्नाननाशे उत्तरमध्याघ्नानर्हेतुः एको

सामर्थ्यं कात्यायनः, सश्यादिकं सवेन्नित्यं पारणतु
 निमित्ततः । अङ्गिस्तु पारयित्वा तु नैत्विकान्ते भुजि-
 क्रिया । देवस्तः, सङ्कटे विपमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्
 कथं । अङ्गिस्तु पारणं कृत्वा पुनर्नक्तं न दोषकृत् ।
 नक्तं नक्तव्रतं । एतदप्युपलक्षणं सङ्कटे विपमे इत्युप-
 क्रमात् । अङ्गिः पारणविधानात्तन्नियमः । द्वादश्या
 निर्गमे तु नारदीयं । त्रयोदश्यास्तु शुद्धायां पारणं पृथिवी-
 फलं । शतयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंशयं । पारणं
 तुलसीमिश्रितनैवेद्येन कुर्यात् । तथाच स्कन्दपुराणं,
 कृत्वा चैवोपवासस्तु भोक्तव्यं द्वादशीदिने । नैवेद्यं
 तुलसीमिश्रं हत्याकोटिविनाशनं । अस्य व्रतस्य, न
 व्रतिनां व्रते इति विष्णुवचनाद्गौर्चिऽपि कर्तव्यता ।
 अत्र व्रतिनांमारश्चव्रतिनामित्यर्घ्यतया अशौचं आरम्भो
 न कार्यः । विष्णुधर्मोत्तरे । असम्भाष्यान्हि सम्भाष्य

द्वावित्यप्रयोगात् एको न द्वादश्यादिप्रयोगाच्च स च कार्यकारणभाक्
 प्रत्यक्षमन्तर्भाव्येति, शास्त्रतो घटिकाद्वयद्वादश्या पारणप्राप्तौ ज्योतिः
 शास्त्रतो घटिकात्रयद्वादशीज्ञाने घटिकाद्वयस्यापि ज्ञानं तत्र पारण-
 प्रवृत्तयपपत्ते रित्यभिप्रायेणाह तवेति । ननु पशुना यजेत इत्यत्र पशुद्वय-
 नापि यागसम्बन्धः स्यादिति अत्राह पशुनेति, एकत्वं अद्वितीयत्वरूप ।
 द्वित्वव्यवच्छेदं पशुद्वयेन यागव्यवच्छेदः । फलादयं मय धापीति नारद-
 वचने वाकारोऽनास्थायां अनास्था च द्वित्वादिमस्यायां तदुपादानञ्च
 पारणयोग्यद्वादश्यां द्वादशीपदस्य लक्षणग्राहकं इत्यभिप्रायेणाह अत्र
 तु द्वादशीपारणेतु । जलेनेति दण्डद्वयनियमे नित्यक्रिया कृत्वापि
 पारणसम्भवादितिभावः । न नियमः न नियमितं । महानिगाया
 इति महानिगा च विज्ञेया मध्यमं महरद्वयमिति वचनात् महरत्तया

तुलस्याः कलिकादलं । आमलक्याः फलं वापि पारणे
 प्राग्य शुध्यति । सर्वत्सरप्रदीपे, यस्य नाभौस्थितं
 पत्रं मुखे शिरसि कर्णयोः । तुलसीसम्भवं नित्यं तीर्थ-
 स्तस्य मखैश्च किं । युक्तोयदि महापापैः सुकृतं नार्जितं
 यदि । तथापि गीयते मीचमुलसी भक्षिता यदि ।
 विद्याकरधृतानि, यः कश्चिद्वैष्णवोलोके मिथ्याचारो-
 ऽध्यायसी । पुनाति सकलान् लोकान् शिरसा तुलसीं
 वहन् । विष्णोः शिरःपरिभ्रष्टां भक्त्या यस्तुलसीं वहेत् ।
 सिध्यन्ति तस्य कार्याणि मनसा चिन्तितान्यपि । न
 धारयन्ति ये मालां तुलसीकाष्ठसम्भवां । नरकान्न-
 निवर्त्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना हरेः । अरुद्राक्षधरोभूत्वा
 यद्व्यत् कर्म च वैदिकं । करोति जपहोमादि तत् सर्वं
 निष्फलं भवेत् । स्कान्दे, ध्यानधारणहीनोऽपि रुद्रार्चं
 धारयेत्तु यः । सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां

दूर्ध्वमित्यायाति तथापि एवमद्दृश्याभ्या वचनान्तरप्राप्तानुदयकाल-
 मेव लक्षयति तेन सार्द्धप्रहरचयोर्दुकाले क्रियाकर्तव्यतोक्तेतिभाव । ननु
 निशीथपदं मध्यरात्रदण्डद्वये रूढं तदेव कथं न विवक्षितं इत्यत आह
 पूर्ववचनइति, तथाच तदेकवाक्यतया निशीथपदेन मद्धानिशा न
 विवक्षिता धन्यया नानाश्रुतिकल्पनापत्तेरितिभाव । नन्वरुणोदयपदमेक-
 लक्षणया निशीथोर्दुकालपरमित्वपि वक्तुं शक्यं इत्यत आह हलायुध-
 धृताभ्रुतिरपीति, तन्नियम, द्वादशां पारणनियम । तन्नियमोऽपि
 पारणदिने द्वादशीसत्त्व एव तदसत्त्वेत्वाह द्वादश्यनिर्गमित्विति पारण-
 मिति कर्त्वेतिशेष । पारणीति कुचित्पाठः पारणी पारणविशिष्टः ॥
 पृथिवीफल पृथिवीदानफल शिरस्त्रुपलक्षणं तुलसीकाष्ठसम्भूतामिति
 अत्र सर्ववर्गमापारणोन्वित्वाधिकारं वैष्णवान्ते भगवत्समीपं द्वाध्वनम्

श्रुतिं । तथा, कृत्वा चैवोपवासस्तु भोक्तव्यं द्वादशीदिने ।
नेवेद्यं तुलसीमिश्रं इत्याकोटिविनाशन (८२) ।

अथ स्वदत्तनैवेद्यभक्षण । ननु स्वदत्तस्याविनियोज्य-
त्वात् स्वदत्तनैवेद्यं कथं भुञ्जीतेति चेत् वचनात्
तथा यथा स्वदत्तेऽपि क्रयणात् खोपयोगः । तथा-
त्राश्वमेधिके पर्वणि युधिष्ठिरं प्रति व्यासवचनं,
दत्तैषा भवता मद्यं तां ते प्रतिददाम्यहं । हिरण्यं
दीयतामिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो धराऽस्तु ते । यथा वा मध्यमपिण्ड-
भोजनं पत्न्याः, तथाच यमः, स्नाता वै मध्यमं
पिण्ड पत्नी प्राश्नाति वाग्यता । शङ्खलिखितौ,
पत्नी वा मध्यमं पिण्डमग्नीयादार्त्तवन्ताता । वायु-
पुराणे, पत्नैः प्रजार्थं दद्याद्दि मध्यमं मन्त्रपूर्वकं ।
सामगानां मन्त्रस्तु । आधत्त पितरोगर्भं कुमारं पुष्कर-
स्रजं । यथेह पुरुषः स स्यात्तथा कुहूत सत्तमाः ।

चन्द्रशर्माख्यनियमधारण यथा, पूजाच तुलसीपत्रैर्मया कार्या सदेवहि ।
तुलसीकाष्ठमभूता माला धार्या सदा हररिति । अरुद्राच धर
रुद्राच धारणहीन । निष्कलम्भवेदिति एतेन रुद्राक्षधारणस्य कर्ममात्रा
प्रत्वमुक्त (८२) ।

अविनियोज्यत्वात् स्वस्वत्वाभावेन विनियोगानर्हत्वादिति, व्यासानु
मत्या हिरण्यदानेन धरायायज्ञस्य क्रयरूपत्वेन पुन स्वत्वोत्पादनात्
तत्र स्त्रीयत्वेन व्यवहारो न दोषाय, विष्णुमुद्दिश्य दत्तद्रव्ये प्रतिदा
नाभावेन कथं तत्र विनियोज्यत्वमतोऽतुरूप स्वत्वमाह यथावेति मध
म पिण्ड पितामहपिण्ड । पत्नीवेति वाकार पञ्चान्तरमाह तेन गोऽज
विप्रेभ्यो दद्यादित्यर्थ । आर्त्तवन्ताता ऋतुस्नाता । ननु पत्न्याभोजनेऽपि
स्वविनियोगासिद्धिरत आह पत्नैः प्रजार्थमिति । तथाच पत्नी न

मत्स्यपुराणे, पत्नीन्तु मध्यमं पिण्डमाशवेद्विनयान्वितां ।
 आधत्त पितरोगर्भं मत्तः सन्तानवर्द्धनं । एषमन्तः
 पौराणिकत्वात् साधारणः । प्रकृते तु विष्णुधर्मात्तरे,
 पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्नपानाद्यभौषधं । अनिवेद्य न
 भुञ्जीत यदाहाराय कल्पितं । अनिवेश हरेर्भुञ्जन् सत-
 जन्मानि नारकी । स्मृतिः, भक्त्येक्षणं क्षणोविष्णोः स्मृतिः
 सेवा स्ववेश्मनि । स्वभोज्यस्यार्पणं दानं फलमिन्द्रादि-
 दुर्लभं । स्वभोज्यस्य मनूक्तवैश्वदेवाद्यवशिष्टरूपस्य
 यथा, अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।
 यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते । भुक्तवत्सु
 च विप्रेषु खेषु भृत्येषु चैव हि । भुञ्जीयातां ततः
 पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती । अतएव स्मृतिः, यस्या
 चाग्नौ न हूयत यस्या चाग्रं न दीयते । न तद्भोज्यं
 द्विजातीनां भुक्त्या तूप-वसिदहः । शङ्ख-लिखितौ,

स्यं गृहीत्वा भुङ्क्ते किन्तु पिण्डदात्रा पत्या दत्तमिति दातु-
 न्व विनियोग इतिभावः । सन्तानवर्द्धनमिति मन्त्रं पठित्वा पिण्डं
 दत्त्वेति शेषः । नन्वत्र वचनवलात् स्वदत्तस्य पुनरुपयोगोऽस्तु देवदत्त-
 स्वलेपुनरुपयोगे प्रमाणाभावात् । देवे दत्त्वा च दानानि देवेदत्त्वा
 च दक्षिणां । तत् मन्त्रं ब्राह्मणे दद्यादन्यथा निष्फलं भवेदित्यादि-
 वचनबोधाच्च कथं स्तोत्रयोगः इत्यत आह प्रकृतत्विति, दानानि
 देवानि । शर्वभोज्यस्यार्पणं, भक्त्येक्षणं भक्त्यादर्शनं विष्णोः क्षण उत्-
 सवः । भक्त्येक्षण इति पाठे भक्त्यानामुत्सवः विष्णोस्तुत्सवइत्यर्थः भक्त्ये-
 क्षणतः विष्णुभक्तदर्शनेन क्षण उत्सव इति वस्तुमिति । अशनं अश-
 नीयं भृत्येषु भर्षणीयेषु अतिथ्यादिषु विप्रेषु आश्वभोजिष्वित्यादिः
 तस्य द्रव्यस्याप्यप्रमाणरूपं न हूयत यस्या चाग्रं न दीयते द्विजातां

न तदश्रीयाद्यदन्नं देवपितृमनुष्यार्थं न कुर्व्यादिति ।
 अत्र पित्रर्थमित्यनेन पितृवलिनि यथाहावगिष्ठ प्रती-
 यते । 'व्यक्तं' मार्कण्डेयपुराणे, देवतातिथिभूत्येषु
 भूतेष्वभ्यागतेषु च । अभुक्तवत्सु यऽग्रन्ति तद्वत्
 पित्रग्निपक्षिषु । दुष्टान्नपूयनिर्यासभुजः सूचीमुखस्तु
 त् । जायन्ते गिरिवर्षाणः पश्यैते यादृशानराः । नरा-
 इत्यत्र कर्मकर्तृत्वोभयप्राप्तौ कर्तृत्वमेव । अभादानसम्प-
 दानकरणाधारकर्मणां । कर्तृत्वान्योन्यसन्देहे परमेकं
 प्रवर्त्तते, इति संचिप्रसारात् । ततश्च तदन्नं विष्णवे
 निवेद्य भोक्तव्यं । यत्तु, पितृशेषन्तु योदद्याद्वर्ये परमा-
 त्मने । रेतोधाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः,
 इति भागवतोक्तं तत् पितृदत्तप्रतिगृहीतविषयमिति ।
 मत्स्यसूक्तं, अनिवेद्यं न भोक्तव्यं मत्स्यमांसादिकञ्च
 यत् । अन्नं विष्टा पयोमूत्रं यद्विष्णोरनिवेदितं । अनेन
 स्वभोज्यं मत्स्यमांसादि देयमित्युक्तं । प्रागुक्तविष्णुपुराण-
 वचनेनानेवविधं निषिद्धमित्यविरोधः । अतएवायोध्या-
 तदद्रव्यं न भोक्तव्यमित्यख्यं । देवतातिथीत्वव्रातिथिपदं पूर्वाज्ञान-
 परमिति न पौनरुक्तं । भूतेषु वच्युक्तेषु तद्वत् अभुक्तवत्सु । नरा-
 इत्यस्य जायन्ते इति क्रियाकर्तृत्व पश्येति क्रियाकर्मत्वमिति कर्तृ-
 विभक्तिर्कर्मविभक्तयोः सन्देह इति, अत्राह नरा इत्यत्रेति, कर्मत्व
 कर्मविभक्तिः कर्तृत्व कर्तृविभक्तिः । श्रीभागवतोक्तं तदीकाकृतं सामि-
 पादोक्तमिति । पितृदत्तेति, पितृरुद्देशेन दत्तेत्यर्थः । तथाच पितृशेषपदं
 पितृदत्तपरमितिभावः । न विरोधइति, अतएव स्वयं भोज्यस्य देयत्वा
 देव नन्वेतावता स्वयं भोज्यस्य देयत्वमुक्तं नतु पूजादो दत्तस्य स्वयं
 भोज्यत्वमित्यतस्तदपि साधयति हृदि रूपमिति, अत्रातं भगवत्पादान्न

काण्डे श्रीरामवाच्यं । यदन्नः पुरुषोराजस्तदन्ना-
 स्तस्य देवताइति । भागवते । त्वयोपभुक्तस्रग्गम्भ-
 वासोऽलङ्कारचर्चिताः । उच्छिष्टभोजिनोदासास्तव मायां
 जयेमहि । तया, हृदि रुरं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे
 हरेः पादोदकञ्च निर्गमाल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ।
 तस्यैव पठम्कम्भीय पयोव्रते, उवासा देवं स्वि धाम्नि
 तन्निवेदितमयतः । अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामसम्भ-
 वये । उवासा विसृज्य । अत्र चित्तशुद्ध्यादिफल-
 कायनादन्यत्रापि भोजनायतः स्वदत्तनैवेद्यभक्षणमव-
 गम्यते । अन्यथा व्रताङ्गत्वे फलानुपपत्तिः । अष्टम-
 स्कन्धेऽपि, गधपुण्यादिभिश्चार्चैर्द्वादशाचरविद्यया । शृत
 पयसि नैवेद्यं शालान्नं विभवे सति । ससर्पिः सगुडं
 दत्त्वा जुहूयान्मूलविद्यया । निवेदितं तद्भक्त्याय
 दद्याद्बुद्धीत वा स्वयं (८३) ।

यत्तु, देवद्विजद्रव्यापहृतांऽप्यु, निमानोऽधमर्षण-
 भावर्त्तयेत्, इति सुमन्तूक्तं । अपि द्वीपावलोकं मे

श्रुतं भगवतुल्योवा अन्यत्रापि व्रताकरणस्थलेऽपि अन्यथा प्रति-
 मात्रपरत्वे फलानुपपत्ते व्रतफलानुपपत्तेरव वक्तव्यतापत्तेर्नत्वात्प्रशु-
 रितिभावः, (८३) ।

अतएव उग्रपुत्रामानद्रव्यस्य षड्वर्णनिषेधादेव, न निर्गमाल्यमिति,
 एवञ्च यावच्चिर्मान्थ न भवति तावदपाह्नमितिभावः । नैवेद्यभक्षणा-
 दिति, एवञ्च देवं दत्त्वा तु दानानोत्यादिकमतिरिक्तदानपरमिति, अत्र
 सन्ताता । पिष्टयेपन्तु योदद्यादित्यत्रयेपपद न दत्तपरं किन्त्ववशेष
 परं सुस्पार्थत्वात् अतएव सदत्परपदीये तद्वचनं प्रागुक्ता विष्णो
 निर्वदिताश्रेण यद्व्य देयतान्तरं पिष्टभ्यथापि तद्व्य तदानन्ताय

नौ ययुञ्जान्निवेदितमिति श्रीभागवतीयञ्च तद्देवोपभुज्य-
 मानद्रव्यम् । अतएव योगिनीतन्त्रे, मणिमुक्ता-
 सुवर्णानां देवदत्तानि यानि च । न निर्माला द्वाद-
 शाब्दं ताम्रपात्र तथैव च । पटी शाटी च परमास-
 नैवेद्यं दत्तमावृतः । मोदकं कृपरञ्चैव यामार्द्धेन
 महेश्वरि । पट्टवस्त्रं त्रिमासञ्च यज्ञसूत्रं त्वहः स्मृत ।
 यावदुष्णं भवेदन्नं परमान्नं तथैव च । विसर्जनीये
 देवे तु विसर्जनात्तदीयद्रव्यप्रतिप्रतिव्यवहारः । सवत्
 सरप्रदीपे ब्रह्मपुराणं । अम्बरीष नवं वस्त्रं फलमन्नं
 रसादिकं । कृत्वा कृष्णोपभोग्यञ्च सदा सेव्यं हि
 वैष्णवैः । अम्बरीष हरेर्लम्भं नीर पुष्प विलेपनं । भक्त्या

कल्पयति वचने निवेदिताग्नेनेत्यत्र निवेदितशेषपात्रेन इति व्याख्यातं
 पिबदत्तशेषप्रतिगृहीतविषयत्वमपि यत्पितृद्वेष्यकदत्त हरो दीयते तत्-
 पिबदत्तशेषभागित्वानुपपत्तेश्च विष्णोर्निवेदिताग्नेन देवतान्तरयागपिबपूजा-
 विधानानन्तर पिबशेषत्वितिवचनेन पिबदत्तदाननिषेधे देवतान्तरदत्त-
 दाननिषेधानुपपत्तेरिति अतएव यज्ञश्वराय आश्रायभागो दीयते ।
 उच्छिष्टभोजिनोदासा इत्यादि वचने श्रीकृष्णाय दत्ते श्रीकृष्णोच्छिष्टत्व
 कथनाद्देवोद्वेष्यकदत्तमात्रे तद्देवोच्छिष्टत्वायगमादेवतान्तरं वेदितस्य
 श्रीकृष्णनिवेदितस्य च न पुन श्रीकृष्णनिवेदनप्रसक्ति एव मणिमुक्ता-
 देवपि निर्भ्रान्द्यत्प्रकथनेन देवतानि वेदितस्यादेरपि न पुन निवे-
 दन देवता च सनिभ्रात्या हन्ति पुष्प पुराकृतमित्यादिवचनादिति ।
 तथा पितृशामपि आश्रमोक्तव्युत्सृष्टद्वयस्यापि तदुच्छिष्टतदेव देवसा-
 मान्येभ्यश्च पिबदत्तं न पुन इति मिति काय विष्णवे विशेषेण पिबु-
 द्वेष्यकदत्तगृहीतदाननिषेधाय पिबशेषत्विति वचनमिति । निरुक्त
 वचनान्येव व्याख्येयानि तत्र इत्याकोटीविनाशनमित्यादिफलश्रुतिबोध्या
 वचनैस्तत्तत्फलकामो विष्णुर्नैवेद्य भक्षयेदिति नरमातृ दीक्षाको विधि

न धत्ते गिरसा चाण्डालादधिकोहि सः । तथा,
 अग्निष्टोमसहस्रैश्च वाजपेयगतैस्तथा । तुजो फलं भवे-
 द्वेवि विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् । मत्स्यसूक्ते, एकान्तं
 भक्तो देवस्य भोजनादौ मनोरमे । श्रुत्वा परेरितं
 नाम मुच्यते दिनकल्पिपात् । स्त्रीशूद्रोक्तं न शृणुयाद्-
 भावे विजपेत् स्वयं । तत्र मन्त्रः । उच्छिष्टभोजिन-
 स्तस्य वयमुच्छिष्टकाङ्क्षिणः । वैन लौलोवराहेण हिरण्या-
 स्थोनिपातितः । तथा, पादोदकञ्च निर्माला नैवेद्यञ्च
 विशेषतः । महाप्रसादद्वयुक्ता याद्यं विष्णोः प्रयत्नतः ।
 पादोदकग्रहणे मन्त्रः, कृष्ण कृष्ण महावाहो भक्ता-
 नामार्तिनाशन । सर्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ मे ।

कल्पति तत्र च नवद्य सुदत्त परदत्त वेति गम्यते, तत्रच परदत्त-
 भोजने न विप्रतिपत्ति रुदत्तस्य पुनरदानसम्पत्तये हृदि रूपमित्यादि
 घचन रुदत्तमपि द्विविधं विष्णुमुद्दिश्यैव पूजादौ दत्तं स्वभोजनार्थं
 कल्पितदत्तञ्चेति तत्राप्यस्य मुख्यं तत्र पवित्रं विष्णुर्नैवेद्यमित्यादि बहुतर-
 चचन इतीरमपि विष्णोः समर्पणं विहितं प्रतिपिदञ्चेति द्विविधं तत्र
 स्वभोजनार्थं पणमित्यादि यद्यदिष्टतमं लोके इत्यादि, मत्स्यमासा
 दिशुञ्चेत्यादिवचनं साधकं मत्स्यमासादिकाञ्चेत्त्रादिपदेन भक्षत्वेन
 यत्सर्वविहितद्रव्यग्रहणं न तु लभुनादे भक्षेत्पि विष्णोः यद्द्रव्यं सम-
 र्पणं द्वापयवणं तत् स्वभोजनमपि न देयं एवञ्च पित्रशेषाच्चदाने
 द्वापयवणात् कथं देयतीति स्वभोजनार्पणमित्यत्र स्वभोजनपदस्य
 वस्त्रदेवाद्यवगिष्टेतरस्वभोजनपरत्वाद्देश्यदेवाद्यवगिष्टभिन्नस्य विष्णोर्देयत्वे
 देवतार्थत्वं न भोजनत्वाच्च न हि वैश्वदेवाद्यवगिष्टमेव भोज्यं नत्वन्य-
 दिति वक्तुं शक्यते विष्णुर्नैवेद्यमप्यभोजनत्वापत्तेः । यन्नगिष्टाग्निं यन्ना
 वगिष्टे कसे विहितं यिःश्रन्ति ते इति श्रीरस्त्रामिचरणैर्ब्याख्या-
 तञ्च वैश्वदेवाद्यवगिष्टभाजनं हि वर्णाश्रमाचारविहितं सामान्यं नैवेद्यं

तैवाराणमन्त्रः, अवालमृत्युहरण सर्व्व्याधिविनाशन ।
 विष्णोः पादोदकां पुण्यं शिरसा धारयाम्यहं । तत्र-
 मन्त्राणामनुष्ठानवारणत्वेन विधानात् पूर्व्वसिद्धस्यैव करण-
 त्वान्मन्त्रान्ते कर्मरक्षाः । तीर्थकाण्डकल्पतरौ नरसिंह-
 पुराणं, गङ्गाप्रयागयनैमिषपुष्कराणि पुण्यानि यानि
 कुरुजाङ्गलयामुनानि । कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति
 पापात् पादोदका भगवतस्तु पुनाति सद्यः । पद्मपुराणे,
 ये पिवन्ति नरानित्यं शालग्रामशिलोदक । प्रचालय-
 न्त्प्रसन्दिग्धं ब्रह्महत्यादिपातकं । वशिष्ठसंहितायां,
 शालग्रामशिलातीयमपीत्वा यस्तु मल्लके । इक्षेपणं प्रकु-
 भक्षणं हि मोक्षसाधनतया ततो बलवद्विज्ञेय यदि च वर्णाश्रमाचार
 वतित्वादिना वैष्णवस्यापि तदाचरणं तथापि वर्णाश्रमाचारविहितपञ्च
 यज्ञावशिष्टस्वाग्मनमुक्तं तदङ्गतयाविधेयं तच्च नियमरूपं हृतशेषं भक्ष
 येत् आहशेषं भक्षयेदित्यादिविधिवचनात् यज्ञशिष्टाग्मनं ह्येतत्
 सेतामन्नं विधीयते, इत्यादिस्मृती तथैव बोधनाच्च यस्यचाप न हूयेतित्यादि
 वचने च यस्येत्यत्र विष्णुनेवेद्येतरत्वं विशेषणन्देयं मन्यया विष्णुनेवेद्य
 भक्षणवाधापत्ते विष्णुपूजनस्य पितृपूर्व्वमेव विहितत्वात् परदत्तविष्णुनेवेद्य
 भोजनानुपपत्तेयं सर्व्वत्र स्वार्यमात्रपक्षान्नादिभोजननिषेधे तात्पर्यात्
 देवतातिथिभ्रुत्वेचित्ति मार्कण्डेयपुराणवचनञ्च देवतापूजादिनिमित्तता
 साधकमेव नतु तदवशिष्टातिरिक्ताद्रव्यभोजननिषेधकं न च आहशेषसत्त्वं
 एव तद्भोजनं प्रतिपत्तिरूपकर्माङ्गस्य प्रतिपाद्याभाव निवृत्तिदर्शना-
 दिति शेषसत्त्वे तद्भोजनमावश्यकं कथमन्यथा नित्योपवासत्वेन पितृ-
 शेषप्राणस्य विधानं गृह्यते ततश्च हरये तन्निवेदनाशक्यत्वात् अत्र
 विष्टेत्यादिवचनविरोध इति वाच्यं, हरयेऽनिवदितभोजननिषेधवाक्ये
 कर्माङ्गाचमनीयजज्ञपानंतरवत् कर्माङ्गपितृशेषकणिकाभोजनातिरिक्त
 त्वस्य विशेषणोयत्वात् नहि यद्येष्टशेषभोजनं मङ्गं कुत्राप्यश्रुतत्वात् कृत-
 नेवेशभोजननियमे वैष्णुवै न भोजामेव पितृशेष मन्नं नैवेद्यामेव पञ्चयज्ञाय-

र्वीति ब्रह्महा स निगद्यते । स्मृतिः, नैवेद्यप्राशनात्
 पूर्वं देवपादोदकाहुतिः । होतव्या जठरे वज्रौ स्वेन
 पाणितलेन तु । तेन पादोदकेनापोशानं कृत्वा प्राणा-
 हुतिर्नैवेद्येन कार्या । वह्नृचगृह्यपरिशिष्टे, पवित्रं
 विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धिर्पिभिः स्मृतम् । अन्यदेवस्य नैवेद्यं
 भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । अथाद्यं शिवनिर्माल्यं
 पत्रं पुष्पं फलं जलं । शालग्रामशिलास्पर्शात्
 सर्वं याति पवित्रतां । कालिकापुराणं, योय-
 देवाच्च नरतः स तन्नैवेद्यभक्षकः । केवलं सौरशैवे तु
 वैष्णवोनेव भक्षयेत् । सामान्यं त्वन्यनैवेद्यं भक्षयेदन्य-

सानएव तर्भक्तमिदं । वस्तुतो वैश्वेदे आहशेषो न रक्षणोय शेषसत्त्वएव-
 तद्वोजननियमात् शेषसत्त्वे किं कार्यमित्याकाङ्क्षायामेव शेषभोजनविधु-
 त्यानादिति तेषां शेषभोजनेऽपि नक्षतिरिति पितृशेषान्तूपलक्षणमुपयुक्ताव-
 शिष्टमेव विश्वे न निवेद्य व्यवहारोऽपि तथेति सर्वं समञ्जसं, यद्विष्णोर्
 निवेदितमित्यत्र तत्स्वरूपभूततत्तद्देयतान्तरपरिशिष्टं शिवस्य तदभेदेऽपि
 तन्नैवेद्यभोजननिषेधोपाचनिक इति । हरिभक्तिविलासमतन्तु भगवत्
 प्रसादेनैव यादादि कार्यं विश्वोर्निवेदितात्वेनेति वचनात् न ददाति हि-
 योविप्रं पितृणां यादकशोणितं । तदभुक्तमन्नतीर्थञ्च तत् सर्वं विफलभ-
 वेत् । कल्पकोटिसदृशाणि कल्पकोटिशतानि च । धतन्ति पितरस्तस्य
 नरके पूयशोणिते, इति पद्मपुराणीयभृगुवाक्याच्च तन्मते न कोपि विरोध
 इति, भोजनादौ भोजनादिसमये तदानीं रुयसुधारणायोमात् अभावं
 विशिष्टनामवल्लुरभावे । त्रिर्जपेदिति भोजनादि प्रागित्यर्थः भोज-
 नादावित्यादिना पानशयनादिपरिशिष्टं भोजनस्यादाविति व्याख्याने
 परेरितनामयवणस्य मुख्यकल्पत्वामश्रवात् स्वयमसामर्थ्य एव प्रति-
 निधिदानात् । देवस्य नामैतन्नुपज्ञेनान्वयः । तस्य विश्वोर्दृष्टि
 भोजिनोभक्ता स्तोत्रामुच्छिष्टकाङ्क्षिणोवयमित्यर्थः इदञ्च भक्तवतिशय-
 योतनार्थं भगवदुच्छिष्टाकाङ्क्षा च केशुतिजन्यायेनात्तेति भावः ।

दैवतः । भविष्ये, निर्माल्यं नोपयोक्तव्यं रुद्रस्य तप-
 नस्य च । उपयुज्य च तन्मोहाद्भरके पच्यते ध्रुवं । अतएव
 पुरश्चरणचन्द्रिकायां, सुपुम्नावर्त्मना पुष्पमाघ्रायोद्वा-
 सयेत् सुधीः । निर्माल्यं मस्तके धार्यं सर्वाङ्घ्रिष्वनु-
 लेपनं । नैवेद्यञ्चोपयुञ्जीत दत्त्वा तद्भक्तिशालिने । नन्दि-
 केम्बरपुराणे, दत्त्वा नैवेद्यवस्त्राणि नाददीत कदा-
 चन । त्यक्तव्यं शिवमुद्दिश्य तदादाने न तत्फलमिति
 शिवदत्ते विज्ञेयः । स्मृतिः, ब्रह्मचारिगृहस्थैश्च वनस्थ-
 यतिभिः सह । भोक्तव्यं विष्णुनैवेद्यं नात्र कार्या विचा-
 रणा । एवञ्च, यद्वन्तकारं नैवेद्यं भुङ्क्त्वा कृच्छ्रं यतिश्चरे
 दिति वचनं तद्विष्णुनैवेद्येतरपरं (८४) ।
 अनालमृत्युहरणमिति । पापविशेषेणाजामिलादेरिवोपस्थितो यो मृत्यु-
 स्तहरणमित्यर्थे तेन नाकाले म्रियते कथिदित्वनेन न विरोधः ।
 अनुष्ठानकरणत्वात् अनुष्ठानसाधनत्वात् अनुष्ठान तत्तत्क्रिया । कुरु
 जाड्वलेति तनद्देशस्थतीर्णसम्बन्धीत्यर्थं पवित्र सर्वेषां पावन चान्द्रा
 यण चरदिति त्रेण्य इतिशेष, समानत्वमन्यनैवेद्यं मिलुक्ते, अन्य
 देवस्य नैवेद्यमित्यत्र स्वयं दत्तमिति विशेषणं पूरणीयमिति साम्प्र-
 दायिका । शालग्रामशिलासर्गादिति शालग्रामशिलाया यदि शिव
 पूजयति तदा सर्वं प्राञ्चमिति, तिथितत्त्वे व्याख्यात । शिवोपासकेन
 शिवनैवेद्यं भक्ष्यमित्यभिप्रायेणाह योयद्देवार्घनरतइति । तत्राश्रयेत्
 अह्निदि स्थापयेत् तदुभक्तिशालिने निर्माल्यसैविविध्वक्सेनप्रसृतये ।
 इन्तकार माह मार्कण्डेयपुराण । भोजन इन्तकारम्वा अथ भिक्षा
 यथापि वा । अदत्त्वा नैव भोक्तव्यं यथाविभवमात्मन । प्रासप्रसाणा
 भिक्षा स्यादप्र प्रासवतुष्टय । अत्राचनुर्गुणं प्राङ्मुहन्तकार मनोपिण ।
 प्रास पलमात्रमिति नञ्चवर्द्धमान इत्याश्रिकतत्त्व इन्तकारमित्युपलक्षणं ।
 नैवेद्यं देवनिवेदितं यदा इन्तकारं देवनिवेदितं इन्तशब्दस्य त्यागार्थक-
 त्वादिति (८४) ।

अथ जलाशयोत्सर्गः । तत्र, प्रदद्यात् सर्वभू-
 तेभ्यो जलपूर्णं जलाशयमिति मत्स्यपुराणवचनाज्जला-
 शयोत्सर्गस्य सर्वभूतसम्प्रदानकत्वे नापकृष्टचितनोद्देश्य-
 यात्वादुद्देश्यगतस्वामित्वाजननाद्यागत्वं । तथाच थाङ्-
 विविकः, देवतोद्देश्यकद्रव्यागोयागः । देवतात्वञ्च
 वेदमेयत्वागोद्देश्यत्वं । उद्देश्यत्वञ्च तस्येदमित्यारोपज्ञान
 विषयत्वमिति । अतएव जलाशयोत्सर्गमुत्क्रम्य मत्स्य-
 पुराणे, प्राप्नोति तद्यागवलेन भूयइति यागत्वेनाभि-
 हितं । ततश्च तज्जलं स्वस्वत्वदूरीकरणेन नद्यादिवत्
 साधारणीकृतं । सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मया दत्तमि-
 दञ्जलं । रसन्तु सर्वभूतानि स्नानदानावगाहनैरिति

प्रमत्तादाह अथजलाशयोत्सर्ग इति । सर्वभूतेभ्यः सर्वप्राणिनश्च
 उद्दिश्य प्रदद्यात् त्वज्जदिति सर्वभूतोद्देश्यकत्वेन । अपकृष्टेति पञ्चादि-
 रूपेत्यर्थः । यद्वा विप्रकृष्टेत्यर्थं प्रतिप्रहरहितं पर्यवमित, उद्देश्यगतेति ।
 तथाच प्रतिग्रहस्य स्वामित्वहेतुत्वेन तदभावात् स्वत्वजनकत्वं जलाशयोत्-
 सर्गस्येतिभावः । वेदमेवेति वेदयोधितेत्यर्थं तस्येदमित्यारोपः तदमे
 एतत्स्वत्वभागितारोपं तत्स्वत्वाभावयति तत्स्वत्वप्रकारक इतियावत्
 तथाच देवानां स्वत्वाभावऽपि स्वत्वभागितया तदुद्देश्यकविसवादीच्छा
 विशेष एव यागइतिभावः । लक्षणन्तु विधिवोधितस्वजन्यस्वत्वाभाववन्निष्ठ-
 स्वत्वप्रकारतानिरूपितोद्देश्यताकत्यागोयागइति त्यागश्च स्वस्वत्वनाशकृच्छा
 उद्देश्यताविषयताविशेषः अतएव थाङ्गस्य पितृपेक्षया यागत्वं पितृणां
 स्वत्वाभावात् ब्राह्मणपेक्षया दानत्वं ब्राह्मणमुत्सृजननादिति शूद्र-
 पापिमतानुपारादुक्तं चेत्युद्देश्यकृत्यागवारणाय वेदमेवेति । अथ
 देवानां पितृणाञ्चपेक्षया स च मा भवतु जनार्णवे त्यागानन्तर-
 स्नानकर्तुंस्वादानेन स्वत्वजननात् कथं स्वत्वारोपं नच सर्वभूतानां
 स्वत्वाजननात् सर्वभूतेषु स्वत्वभागित्वोद्देशेनारोपइति वाच्यं तथापि

मन्त्रलिङ्गादुपादानं विना कस्यापि न स्वत्वमिति । तत-
 चान्ययागवदुत्तरप्रतिपत्तेरश्रुतत्वेन साधारणजलस्य परि-
 ग्रहमात्रेण गोतमोक्तेन स्वामित्वश्रुतेर्यजमानस्यापि तथा-
 त्वेन स्वामित्वात्तत्र स्नानादावदोषद्विति । तथाच
 गोतमः, स्वामी ऋक्थक्रयसन्धिभागपरिग्रहाधिगमेषु ।
 ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्व्विष्टं वैश्य-
 शूद्रयोरिति । परिग्रहोऽनन्यपूर्व्वस्य जलतृणकाष्ठादेः

यं ब्राह्मणमुद्दिश्य धनं त्यक्तं तदब्राह्मणस्य देवादेसन्निधानादिना हीकारा-
 भावात् तत्र त्यागस्य यागत्वापत्तिरिति ग्रहणमिति ब्राह्मणाय दद्यादिति
 विधिवोधितस्यापि तत्र सत्त्वात् । तथाच दानमेव स्वत्वजनकं देवानां
 पितृणाञ्च चैतन्याभावाच्चैतन्यस्यापि स्वत्वहेतुतया न तेषां स्वत्वमिति
 देवादुद्देश्यकत्यागस्य यागत्वमिति जलाशयोत्सर्गस्य दानत्वमेव नतु
 यागत्वमितिचेन्न देवानां पितृणाञ्च दद्यादिकलश्रुतेः फलदात्वचेतनत्वा-
 दिश्रुतेश्च चैतन्याङ्गीकारेऽपि तेषां प्रतिग्रहाभावाच्च स्वत्वमिति सिद्धान्तात्
 यत्र मृतब्राह्मणादिकमुद्दिश्य दत्तं तादृशस्थले परस्वत्वाभावेन दान-
 लक्षणाभावात् यामत्वलोकाराच्चेति वस्तुतो यजिदेवपूजायामिति
 वैयाकरणानुशासनात् मन्त्रकरणकप्रीतिहेतुद्रव्यत्यागो-यागलक्षणं ।
 तत्रैवमुच्यप्रयोगः परमेश्वरस्य प्रीत्यनुपगमे प्रीत्युद्देश्यकसमन्वकद्रव्यत्याग
 एव यागइति वक्तव्यं समन्वकत्वविशेषणात् पित्रादिप्रीत्युद्देशेन द्रव्य-
 त्यागे न तत्रल प्रयोगः । देवपूजादो देवताप्रीतिमुद्दिश्य एव द्रव्यत्यागात्
 देवानां तत्रस्वत्वं पूजाराधनादिपदवाच्यायां गौरवित प्रीतिहेतुक्रिया-
 यामपि यागपदस्य निरूढा गोष्ठी लक्षणा तत्रगौरवितत्व भक्तिविषयत्वं ।
 भक्तियभजामोतिप्रतीतिसिद्धौ नोचविषयकसमूहालखनव्याहृत्तोमानस-
 भ्रानविशेषः यत्र च द्रव्यस्य स्वत्वभागिता मुद्दिश्य द्रव्यं त्यजति तत्र
 दानमेव । जलाशयोत्सर्गादौ सर्व्वभूतस्वत्वमुद्दिश्य न त्यागः किन्तु
 सर्व्वभूतानां स्नानपानादिना प्रीतिमुद्दिश्येति तत्र न सर्व्वभूतानां स्वत्वं
 न वा तत्र ददाति प्रयोगः । गौरवित प्रीतिहेतुत्वेऽपि तत्र त्यागस्य भक्ति-

स्त्रीकारद्वयमिताक्षरा । वृत्त्यधिकारं व्यक्तामाहापस्तम्बः,
दायाद्य शिलोञ्छौ चान्यच्चापरिगृहीतमिति । अपरि
गृहीतमिति, अपरिगृहीतमन्यास्त्रीकृत अस्वामिकमिति
यावत्, निर्दिष्टं वैतनलश्च निर्देशोभृतिभोगयोरित्यमर-
त्रिकारणदशेषयोः (८२) ।

अथ रजस्रलासूतकिनोव्रत । पुलस्त्य, एकादश्या
न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि । नारी विधवा । सधवाया
निषेधान् । तथाच विशुः, पथौ जीवति या नारी
उपोष्य व्रतमाचरेत् । आयुष्यं हरते पत्युर्नरकञ्चैव
गच्छति । तथाच, बहुकालिकसङ्कल्पोगृहीतश्च पुरा

प्रयोजनत्वाभावात् न पूजादि व्यवहारः, पूजादिपदवाच्यतया भक्तिप्रयोजन
प्रीतिहेतुत्वाग्ररूपक्रियायाधिवृत्तित्वात् दानस्वले प्रीतेरनुद्देश्यत्वात्
ददाति इत्यत्र न पूजयतीति प्रयोगः । न च जलाशयोत्सर्गस्य
मन्त्रकरणकत्वाभावात् न यागत्वमिति, कथं, प्राप्नोति तदयागवलेन
भूय इति यागत्वाभिधानमिति वाच्यं प्रीत्युद्देशकत्वेन स्वत्वाजनक
त्वेन च साम्यात् गोणनवणया तत्र प्रयोगात् यागोद्भवेन यागत्वात्
देशादेति । साधारणोक्तं सर्वभूतानामौपादानिकस्वत्वयोग्यकृतं मन्त्र
लिङ्गात् मन्त्रोपहितमामान्यत्वात् उपादानं मदीयत्वेन ग्रहणं । ततश्च
साधारणत्वाच्च अन्ययागवदिति उत्तराप्रतिपत्तेः यागोत्तरमिष्टद्वयस्या-
चार्यादिसमर्पणस्याश्रवणात् तथाच यत्रोत्तमृष्टय यजमानकर्तृकीचरा
प्रतिपत्तिश्रवणं तत्रैव तत्सर्पेच्च ग्रहणं स्वत्वाधिकं यत्र च तत्
श्रवणं नास्ति तत्राविशेषात् सर्वपादौपादानिकं स्वत्वमितिभावः ।
जलस्योत्तमृष्टजलाशयस्य तथात्वेन सर्वभूतान्तर्गतत्वेन स्वामित्वात्
दायादयं स्वत्वपित्रादिधनं । शम्यादेः पतितस्वामित्वकृतमन्त्रश्रवणं
शिल कपोतवदेकैकश शस्यरूपानां विषयादिपातताना यद्यथ
मुच्यते (८५) ।

व्रतमध्ये व्रतमकल्पितं । यदाऽगृह्याशक्तवती च क्रियते इत्यनेन

यदि । मृतके सूतके चैव व्रतं तन्नैव दुष्यति । एतेन
 काम्यव्रतारम्भोऽगौचै न कार्य्यः । मृतके सूतके चैव न
 त्वाज्य द्वादशीव्रतं । तथा, सूतके मृतके चैव प्रणम्य
 मनसा हरि । एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतन्न लुप्यते ।
 मृतके च नरः स्नात्वेति प्रथमचरणे पाठोवराहपुराणे ।
 भविष्योत्तरपद्मपुराणयोः, एकादश्यां न भुञ्जीत
 पक्षयोन्मयोरपि । मृतके सूतके वापि अन्यक्षिन्न-
 प्यगौचके । सर्वथा न परित्याज्या इच्छता श्रेय
 आत्मनः । एकादशीमुपक्रम्य वराहपुराणं, तस्मात्
 प्रमादे दुःखे वा सूतके मृतकेऽपि वा । स्नात्वा
 काम्यव्रतं कुर्व्याद्दानार्द्धं न विवर्जितं । मत्स्यपुराण,
 गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला । यदाऽशुद्धा
 तदान्येन कारयेत् क्रियते सदा । उपवासाचरणे
 गर्भादिपीडासन्भावनायां नक्तं भोजनं कुर्व्यात् । उप-
 वासेष्वशक्तस्य तदेव फलमिच्छतः । अनभ्यासेन रोगाणां
 किमिष्टं व्रतमुच्यतां, इति नारदप्रश्नानन्तर, उप-
 वासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते, इति मत्स्यपुराण
 एतेश्वरप्रतिवचनात् । स्वयमशुद्धा अन्यद्वारा पूजादि कार-
 वेत् कायिकमुपवासादि सदा शुद्धाशुद्धिकाले स्वयं क्रियते ।
 मृतपरिभाषायामप्येव । अथोपवासानुकल्पः । मनुः,
 विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः । आपत्सु
 मरणाद्वीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः । प्रभुः प्रथमकल्पस्य
 कायिकोपनामस्य प्रतिनिधिविधेः सामर्थ्ये किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षाया-
 साह नक्तमिति ब्राह्मणभोजनाद्युपलक्षकं । अग्न्यासेन पुनरकार्षेन

योऽनुकल्पेन वर्त्तते । न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्मते-
 विद्यते फलं । अत्रात्रत्पतिनिध्यनुकल्पानां पर्यायता ।
 कालविवेकधृतवराहपुराणं, उपवासासमर्थस्तु किञ्चिद्भक्त्यं
 प्रकल्पयेत् । तथा एकादशीमधिकृत्य स्मृतिः, एक-
 भक्तेन नक्तेन भक्षन् वृद्धातुरः क्षिपेत् । नारदीये,
 अनुकल्पोन्मृणां प्रोक्तः क्षीणानां वरवर्णिनि । मूलं
 फलं पयस्तोयमुपभोग्यं भवेच्छुभं । नत्वेवं भोजनं
 कैश्चिदेकादश्यां प्रकोर्तितं । एवमनुकल्पातिरिक्तं ।
 ब्रह्मवैवर्त्तः, उपवासासमर्थश्चैदेकं विप्रन्तु भोजयेत् ।
 तावदनानि वा दद्याद्यज्ञक्ताङ्गिगुणं भवेत् । सहस्र-
 सन्नितां देवीं जपेद्वा प्राणसयमान् । कुर्व्याद्वादशसंख्या-
 तान् यथाशक्ति व्रते नरः । देवीं गायत्रीं । वायु-
 पुराणे । उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्भक्त्यं प्रकल्पयेत् ।
 न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् । नक्तं हवि-
 ष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमधाम्बु चाज्यं ।
 यत् पञ्चगव्यं यदि वाद्य वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च ।
 उपवासनिषेधस्तु असामर्थ्यादशीति, तत्रापि हवि-
 ष्यादिरनुकल्पः । अत्र सर्वत्र तुलसीं भक्षयेत् । तुलसीं
 चिना या क्रियते न पूजां स्नानं न तद्यत्तुलसीविवर्जितं ।
 भुक्तं न तद्यत्तुलसीविवर्जितं पीतं न तद्यत्तुलसीविव-
 र्जितं, इति गारुडात् । अनुकल्पेऽपि द्वादश्यां विष्णु-

रोगाणां रोगगतवद्भुवचनं गणार्घ्यं तेन गर्भपोडादिपरिग्रहः । यद्वा
 रोगाणामनभ्यासेनाप्रतिषेपणाशक्तस्य इत्यन्वयः । किमितिकटाचेष्ट-
 प्रश्नं काम्यव्रतं सकल्पितव्रतं दानार्चनविवर्जितं मिति दानार्चने स्वयं

प्रांसनं पारमस्य कर्तव्यं । एकभक्तेन नत्नेन तथैवा-
याचितेन च । उपवासेन दानेन नैवाहादृशिकोभवेदिति
वचनात् (८६) ।

अथोहव्यवस्था । अत्रैकभक्तादीनामुपवासकार्यं
विधानात् सोमधर्माणां फलचमसे प्राप्तिरिव एष्वपि
मन्त्रादिप्राप्त्या नन्वस्योहेन प्रयोगः कार्यः । अतएव
एकभक्तादावपि पूर्वापरदिनयोरैकभक्तादिशोधर्मः
कार्यः । यद्वा द्वादशीव्रतं खल्वेतद्भगवतोवामुदेवस्यार्चन
जपहोमादिकं प्रधानं कर्म उपवासादिकस्वङ्गं कर्तुं
सम्कारकं लिङ्गात् । अतोऽङ्गभूतीपवासप्रकाशक मन्त्रो-

न कुर्वीत् किमु प्रतिनिधिना कुर्यादेव, विधे विहितस्य, व्रते व्रतविषये ।
नक्तमिति हविष्याच्चादे कालपरं नतु नक्तव्रतपरं तथात्वे उत्तरोत्तरं
प्राग्वस्त्वानिधानानुपपत्तेरिति (८६) ।

उपवासकार्यं उपवासोपवासस्य उपवासजन्यफलजननाय फलचमसे
धीमप्रतिनिधोमृतदधिमिश्रितवटवक्चूर्णं । ऊहेन उपवासधर्मोक्तस्यनेन
प्रयोगोऽनुष्ठान, अतएव ऊहेन प्रयोगादेव । कार्यद्रति एतत्फल्येउप-
वासप्रकाशकमन्त्र पाठ्य । तदपाठकल्पनाच्च यद्देति, जपहोमादिक,
दद्या निराहारदत्यादिको निवर्तते असमवेतार्थत्वादिति शेष,
अज्ञाना प्रकृतिविकृतिभावासम्भवाच्चोद्भूति भाव, अस्य मन्त्रस्य जीमूत
वाङ्मन इत्याह इतिशेष, तत्रेति न प्रदातावृद्ध इत्यस्यार्थं प्रकृतित्व
स्योत्पत्तिविध्यत्वापिताकाङ्क्षोत्पाद्यविधिवोधित स्वामाधारणात्समुदायक
कर्म व तदस्य च विकृति च तदवयवोत्पत्तिविध्यत्वापकाकाङ्क्षोत्पाद्योयस्त-
दुत्पत्तिविधिपूर्वकालीनविधिस्तद्वोधित कर्म तत्प्रकृति, तदुत्पत्तिविध्यु-
त्वापिताकाङ्क्षोत्पाद्यविधिवोधिततावयव तदुत्पत्तिविध्युत्तरकालीनविधिवो-
धित कर्म तद्विकृति स्वस्य स्वप्रकृतित्ववारणाय पूर्वकालीनविधिवोधितत्व
विशेषण, तथा स्वस्य स्वविकृतित्ववारणाय तदुत्पत्तिविध्युत्तरकालीनविधि

नक्तादिपक्षे निवर्त्तते ग्रीहिमन्त्र इव यवे अर्तोऽस्या-
 प्रयोग एवेति जिमूतवाहन आह ग्म । तन्न, जह
 प्रकृत्य न प्रकृतावपूर्वत्वादिति कात्यायनसूत्रात् प्रकृता-
 वृहार्थोऽगात् विकृतावेवोह इति । अपूर्वोत्प्रेक्षणमूह
 इतितल्लक्षणात् । अत एकभक्तादीनां प्रकृतापुक्तत्वा-
 न्नोहइति । यदप्युक्तमङ्गत्वान्मन्त्रवाधइति तदपि न युक्तं
 एकोद्दिष्टे पार्ष्णीविकृतावेवावाहनाद्यङ्ग एवोहदर्शनात् ।

बोधिनश्च विशेषणः । क्रमेण श्रुतिद्वयबोधितयोरेकजातीयायदवविकर्तृभूत
 कर्मणो परस्परप्रकृतिविकृतिभाववारणाय तदवयवावयवत्व परित्यज्य
 निरुक्तलक्षणद्वये आकाङ्क्षाघटितत्व बोध्य अययवत्वञ्च असाधारणाङ्गत्व,
 अपूर्वत्वात् श्रुतिप्रतिपादिताङ्गत्वेनाङ्गान्तराकाङ्क्षाविरहात् । अपूर्वोत्
 प्रेक्षण अपूर्वस्य प्राक्तनापूर्वविधिवोधितस्याङ्गस्योत्प्रेक्षणप्रकरणादिनाऽ
 न्यत्र कल्पन ऊहइति पर्यवसित । यद्वा अपूर्वस्य साङ्गतया अश्रुतस्य
 तथात्वेन युक्त्याकल्पननूहइति, अत्र युक्तेरितिनिर्दिष्टात् प्रकृतो श्रुतमन्त्रादे
 र्भङ्गो प्रयोगे समवतार्थकत्वाय, श्रुतशब्दपरित्यागेनाश्रुतशब्दघटित
 मन्त्रस्यापि लाभइति । ऊह वितर्क इतिधातुपाठात्, प्रकृतावबोक्तत्वाद्दिति,
 प्रकृतोमूतोपवासप्रतिनिधित्वेनोक्तत्वात् प्रकृतावेवानार्भायादित्यर्थ अदम
 भिप्राय, ; उपवासो यथा साङ्गतया श्रुतत्वात् प्रकृति स्तथा नक्तादि-
 प्रितमपि साङ्गतया श्रुतत्वेन प्रकृतिर्नतु तयो प्रकृतिविकृतिभावइति
 नक्तादिप्रतस्य उपवासानुक्तत्वेऽपि उपधातेतिकर्त्तव्यतानपेक्षतया न
 तदङ्गालित्वमिति । अनुकल्पपदार्थेन चनु अनन्तर कल्प सादृश्ये वा
 अनु, सादृश्यञ्चैकफनजनकचन परन्तु फलगतयैलक्षण्य, मुख्यभावे प्रति
 निधिरितिम्पणात् । प्रभु प्रथमकल्पस्येत्याद्युक्तवचनाच्च । विकल्पस्यैव
 कल्पयोस्तुत्यक्तत्वमिति विशेष । उक्त यदेति इत्यादिना, जीमूतवाहनोक्त
 अङ्ग वा दुःशसङ्गस्य प्रतिनिधिवनाङ्गत्वात् मन्त्रवाधइति एकभक्तादे
 रित्वादि, मन्त्रवाध मन्त्रकरणत्ववाध, आवाहनाद्यङ्ग एवोहदर्शनादिति,
 पार्ष्णीक्तावाहनद्यङ्ग मन्त्रस्य यशुवचनान्सापित्रादिपदत्वान्गैकवचनान्त

अतएव, एकभक्तेन योम र्यउत्वासप्रतच्चरेदिति, उपोष्य
 नक्तेन विभो द्वादि स्कन्दपुराणादिवचनादेकभक्तादिउ
 त्वासप्रदप्रयोगेण तद्वर्मातिदेशान्मन्त्रपाठ इति परि-
 शेषखण्डे हेमाद्रिशाप्युक्तं । तथाच जैमिनिः, उक्तं
 क्रियाभिधानमन्यत्र तच्छ्रुतौ विधिप्रदेशः स्यादिति ।
 क्रिया अग्निहोत्रादि तस्या अभिधानं नाम अग्नि-
 होत्रादिप्रदमुक्तं, उत्प्रेक्षाधिकरणे तस्यान्यत्र श्रवणे विधि-

पिनादि पदवटनया प्रयोगदर्शनादित्यर्थ, एवञ्च प्रधानण्योहोनत्वइति
 नियमं व्यभिचारादेकभक्ताद्यङ्गीपवासाद्यङ्गन्तोहे वाधकाभावादितिभावः,
 ननु पाञ्चैकीदृष्टयो प्रकृतिविकृतिभावादङ्गेऽपि तथात्वकल्पनादुपवासैकभ
 क्तयो प्रकृतिविकृतिभावानङ्गीकारात्कथमुपवासधर्मोहेनैकभक्ताद्याचरण
 मित्वतयाह अतएवेति, अङ्गेऽप्यङ्गकल्पने वाधकाभावादेवेत्यर्थ, एकभक्ते-
 नेत्यनेदे हतोया तेन एकभक्तात्क्रीपवासप्रदार्थवत् चरेदित्यर्थ । उपवास
 प्रदार्थत्वञ्च गोखावस्य, नक्तेन नक्तवर्तन उपोष्येति क्रियाविशेषणे
 हतोया तद्वर्मातिदेशादित्युपवासादिप्रदघटितमन्त्रपाठादिधर्मातिदेशात्,
 धन्यधैरुभक्तादीनामुपवामात्मकत्वकीर्तनवैफल्यान्वाकाहाया मन्त्रा
 न्तरानुपदेशात् उपवासमन्त्रस्योपस्थितत्वेन तेनैवाकाहापूरणाच्च, ननु
 सर्वङ्गातिदेशस्तेन पूञ्जापरदिवसोयएकभोजनाद्यङ्गातिदेशाभावे न
 चिति । अत्रोक्तस्य स्थानान्तरत्वस्य विवरण उत्प्रेक्षाधिकरण इति, उत्
 प्रेक्षणोपाङ्गकर्मणीत्यर्थ उक्तमित्यनेनास्यान्वय । स्वस्थिततत्त्वता
 विश्वस्यार्थमाह तस्येति, तस्याग्निहोत्रादेर्वाङ्गीयकर्तव्येति यावत्प्रद-
 मभिव्यातपर तेन जीवनकाल व्याप्य कर्ता यस्य सचासौ सायंप्रात-
 र्होमश्चेति तस्मिन्प्रारम्भोत्तरतन्पुरुषोयजीवनाधिकरणदिनत्वव्यापक तत्
 पुरुषोयसायंप्रात कालावच्छिन्नहोमश्चेति यावत्, गन्तव्येत्वंनास्यान्वय तेन
 निर्विघ्नेपितकतंत्व य कृतिरूपस्य क्षणिकतया जीवनकालाव्यापकत्वेऽपि
 न चिति तन्पुरुषोयहोमत्वेन तत्पुरुषोयजीवनकालोदिनत्वव्याप-
 कत्वमभवादि । एतादृशं होमंअग्निहोत्रप्रदशक्तिप्राप्तिका श्रुतिमाह

प्रदेशः स्यात् विधेयधर्मातिदेशः स्यादिति सूत्रार्थः ।
 यथा यावज्जीवकर्तृकसायंप्रातर्होत्रं यावज्जीवमग्निहोत्रं
 जुहोति यदनये च प्रजापतये च सायंप्रातर्जुहोतीत्या-
 दिभिः सपरिकरमभिहितत्वेन शक्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य
 उपसङ्गिश्चरित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेनोप-
 सदाख्ययागानन्तरक्रियमाणमाससार्धे कौण्डपायिनामय-
 नाख्ययागेऽप्यग्निहोत्रपदप्रयोगमात्रात्तद्धर्मातिदेशः सुंक्
 चन्द्रपदवत् । व्रीहिमन्त्रस्य तु यवे वाधो नङ्गत्वात् ।
 किञ्च प्रकृतावेव व्रीहिभिर्यजेत यवेर्यजेतेति विकल्पेन

यावज्जीवत्यादि, परिकरोऽङ्गतेन सह वर्तमान सपरिकरमभिहितो यस्य
 स्त्वेन इत्यर्थः । अग्निहोत्रपदव्येत्यस्य अयनाख्ययागेऽपि प्रयोगमात्रादित्य-
 नेनान्वयः । यदन्वयेचेत्यादिक प्रयोगविधिस्तत्र यदिति सादप्रातर्जुहो-
 तीति क्रियाविशेषण तदेव यजनमग्निहोत्रात्मकयागइत्यर्थः उन्नरपदस्य
 यत्पदेन तत्शब्दोनापेक्ष्यते साधुचन्द्रमसि पुष्करे कृत मीनित एद-
 भिवामताधिक इत्यादिवत् । उपसङ्गिश्चरित्वेति उपसङ्गशब्दोऽत्र सतिल-
 नोहिचरुकरणरूपरु चरित्वेत्यस्य यजित्वेत्यर्थे अभेदे द्वितीया । ततश्च
 सतिलनोहिचरुकरणकोपसदाख्ययागानन्तरमिति यावत् । मासमेक-
 मिति अग्निहोत्रपदेनात्र कौण्डपायिकर्तव्यायनाख्ययाग उच्यते इति-
 बोध्यः, तत्र प्रातिदेश्येदिति अत्रेति कर्तव्यतान्तरानुपदेशात् अग्निहोत्र-
 पदप्रयोगाच्च प्रकृतिविकृतिभावस्य लक्ष्यमाणत्वादिनिभावः । मुञ्चे चन्द्र-
 पदवदिति मुञ्चे चन्द्रपदप्रयोगे यथा चन्द्रपदस्य लक्षणया चरुसदृशपर-
 यथा मुञ्चे चन्द्रगताह्लादकत्वादिधर्मातिदेशवदिति पर्यवमितार्थः । व्रीहि-
 मन्त्रस्य यवे नोङ् इत्यन्वयः अत्र हेतु प्रकृतिविकृतिभावाभावात् प्रकृति-
 विकृतिभावादित्यर्थः पर्यवमितः अत्र च हेतु विकल्पेन अथवा
 दिद्यन्तः । ननु व्रीहिश्रुतिसहचरितश्रुत्युक्तत्वेन कथं न यवे तन्मन्त्र-
 इत्यत्र आह असमवेनार्थत्वादिति, मन्त्राणां यवप्रयोगे व्रीहिमन्त्राणाम-
 दृष्टार्थता यवयागजन्यपरमापूर्वसाधनता तथाच हुपदिति मन्त्रस्य

श्रवणात् प्रकृतिविकृतिभावाभावाद्गोहः । अतोऽसम-
वेतार्थत्वाद्वाधः, न च हुं फडादिवन्धन्वस्यादृष्टार्थकताऽस्तु
कथमसमवेतार्थत्वाद्वाध इति वाच्यं । यद्य सर्वथा
दृष्टार्थत्वासम्भवस्तस्यैव तथाकल्पनान् (८७) ।

तथाच जेमिनिः । अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेष-
भावः स्यात्तस्मादुत्पत्तिसंयोगोऽर्धेन निवृत्तसंयोगात् गौ ॥
प्रत्यायनेऽपीति । अस्यार्थः यतो र्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्राणां

निरर्थकत्वेऽपि तत्प्रयोगोऽदृष्टार्थकतया यद्यक्रियते तथा ब्रौह्मिन्व
स्यार्थविवक्षयाऽदृष्टार्थकतया प्रयोगोऽप्युपपद्यते इतिभाव दृष्टार्थत्वासम्भवे
विशिष्टार्थशब्दबोधजनकत्वामभव, तथात्वकल्पनात् अदृष्टार्थकत्व
कल्पनात् । तथाच हुं फडिति मन्त्रो न दृष्टान्त विषयत्वादिति-
भाव (८७) ।

अर्थाभिधानसामर्थ्यात् प्रकृतद्रव्यदेवतारूपविशिष्टार्थविषयकबोधजन-
नयोग्यत्वात् जननयोग्यत्वञ्च जननानुकूलयोग्यतादिशालित्व, शेष-
भाव अङ्गभाव कर्माङ्गता मन्त्राणां पाठ्यमानमन्त्राणां तस्मा-
दर्थभिधानसामर्थ्याद्भावाद्दुत्पत्तिसंयोग इति, उत्पत्तिरुद्-
गतापत्ति ज्ञान यत इति व्युत्पत्त्या शब्दबोधानुकूलधर्मविशेषात्मिका
शक्तिस्तयार्थेन संयोगः सम्बन्ध शब्दरूप मन्त्राणां तात्पर्य-
विषय इतिशेष । लक्षणाया शक्यसम्बन्धरूपतया लक्षणाज्ञानद्रव्य
शब्दबोधस्य लक्षणाघटकशक्तिज्ञानजन्यताद्यशक्यतया न तद्भावात्तिरित्य-
तोभावाद्येमाह अतोत्पत्तिकेनेति शक्याश्रयेणेत्यर्थं शक्याश्रयत्वमेव मुख्य-
त्वमित्यवेदयितुमाह मुख्येनेति, यद्वा अतोत्पत्तिकेन शक्या प्रतिपादि-
तेन मुख्येन शक्याश्रयणार्थेन अजहत्स्वार्थलक्षणाया बोधध्यावर्तनाय
शक्याप्रतिपादितेनेति, साक्षात्शक्तिप्रतिपादिनत्वलाभाय शक्याश्रयेति,
सम्बन्धइति तात्पर्यविषय इतिशेष, तेनैव मुख्यार्थेनैव नित्यपदमव्यभि-
चारिपरमित्याह अव्यभिचारितया इति विशेषणं तृतीया संयोग उप-
स्थप्यत्वरूपमन्त्रस्य अव्यभिचारितान्दुर्गयति गोपप्रत्यायनेति, मुख्यप्रत्या-

शेषभावोऽङ्गभावस्तद्भादुत्पत्तिसंयोगश्चोत्पत्तिकेन मुख्यार्थेन संयोगः सख्यः स्यात् कुतः नियसंयोगात् ते नैवाव्यभिचारितया संयोगात् । गौणप्रत्यायनेऽपि यतो-
 मुख्यं प्रत्यायैव गौणं प्रत्याययति मुख्यप्रत्यायने तु न गौणप्रत्यायनमपेक्षते अतोमुख्येनास्याव्यभिचारितया सं-
 योगः । तथाच, गौणे सदपि सामर्थ्यं न प्रमाणान्तरं
 ख्येति, मुख्यार्थमाह्वययस्य गौणवदार्थत्वात् मुख्यार्थज्ञानं विना
 गौणार्थज्ञानामभवादितिभावः । एवञ्च मन्त्रा मुख्यार्थतात्पर्यक-
 प्रयोगविषयत्वेन वेदगम्या यतः प्राथमिकत्वेन मुख्यार्थापस्थापकत्वादि-
 त्वादिदुःखा मुख्यपरतपरामति प्रमाणान्तरं प्रयोक्तव्या मन्त्रा
 इति पर्यवसित । अत्राभियुक्तवचनं प्रमाणमाह तथाचेति, गौणस्य
 गौणार्थविषयकशब्दबोधे सामर्थ्यं शब्दस्य तादृशशब्दबोधनिरूपिता-
 तुकूलकाङ्क्षादिमत्त्वं प्रमाणान्तरं विना मुख्यार्थवाधकगौणार्थबोधक-
 प्रमाणं विना नाविर्भवति, गौणार्थबोधोपधानं प्रयोजकं भवति मुख्ये
 तु मुख्यार्थबोधे तु शब्दादेव शब्दामुख्यार्थापस्थापितादेव एवकारण
 प्रमाणान्तरापेक्षा व्यवच्छिद्यते । तद्वन्निष्ठमुख्यार्थबोधोपधायकत्व-
 माविर्भूति स्फुटोत्तरति । ननु मुख्यार्थतात्पर्यग्रहासत्त्वे कथं
 शब्दादेव मुख्यार्थबोधइत्यत आह तात्पर्यचेति, अतोत्सगिकमितिशेषः ।
 तथाच मुख्यार्थवाधकाभावे तात्पर्यग्रहस्य प्रायः सम्भवादितिभावः ।
 गौणार्थपरता गौणार्थतात्पर्यं तदभावात् प्रमाणान्तराभावात् न सिद्ध्य-
 ति न विषयीभवति । तथाच मुख्यार्थवाध एव गौणार्थतात्पर्यं
 कल्पनादिति तात्पर्यग्रहरूपकारणस्य मुख्यार्थसत्त्वे सामर्थ्यविरहात् न
 मुख्यार्थवाधस्तत्रैव प्रमाणान्तरसहकारणगौणार्थतात्पर्यग्रहाङ्गौणार्थवाधः
 मुख्यार्थवाधे तु न गौणार्थतात्पर्यवाधकार्यपेक्षेतिभावः । हुफडि-
 त्वादि दृष्टान्तवैषम्यं स्फुटयति यस्य मन्त्रस्य दृष्ट घटकपदानां अर्थ
 विशेषबोधानुकूलगतिमत्त्वं न लभ्येत न प्रमाणगम्यं तस्य
 मन्त्रस्यादृष्टार्थरूपत्वात्तददृष्टार्थकप्रयोगविषयत्वंकल्पना । मन्त्रेऽस्मिन्कारणतो
 मन्त्रघटकपदतोदृष्टा दृष्टार्थविपर्यया पदार्थस्मृतिर्नभ्यते ज्ञायते

विना । आविर्भवति मुख्ये तु शब्दादेवाविरन्ति तत् ।
 तात्पर्यञ्च स्वतोमुख्ये गौणार्थपरता पुनः । प्रमाणान्तर-
 विज्ञेया तदभावात् सिध्यति । तथा, यस्य दृष्टं
 न लभ्येत तस्यादृष्टप्रबाल्पनं । लभ्यतेऽर्थं श्रुतिर्दृष्टा मन्त्रो-
 चारणतस्त्वित् । अर्थश्रुतिः प्रयोगार्था प्रयोगाच्च फलो-
 दयः । इतिदृष्टार्थसायत्तौ नादृष्टमिहकल्पतइति । अतो
 यस्य क्वचिद्द्रव्यदेवतादिप्रकाशवारूपदृष्टार्थतासम्भव-

इह दृष्टार्थकमन्त्रायोग्यत्वे । अर्थश्रुतिर्मन्त्रपदज्ञानजन्या प्रयो-
 गार्था प्रयुज्यन्ते यस्मैविशिष्टार्थोपाय सप्रयोगः वाक्यार्थानुभवः
 मन्त्रार्थे फलं यस्या सा प्रयोगार्था प्रयोगाद्वाक्यार्थानुभवात् फलोदयः
 फलोदयः । यदा मन्त्रोच्चारणतः प्रत्येकपदसन्धानेन समुद्भूत-
 पदमन्त्रमन्त्रान्तरात्तदर्थश्रुति मन्त्रार्थश्रुतिः । साच प्रयोगार्था
 मन्त्रपाठफलिता वाक्यप्रयोग वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वात् प्रयोगाच्च तादृ-
 गार्थज्ञानपूर्वकमन्त्रपाठाच्च फलोदयइति दृष्टार्थस्यैतौ दृष्टार्थस्य सम्प-
 न्नेय फलोदयेन नादृष्टमिहेति दृष्टार्थकमन्त्रस्य स्यादज्ञानधारेणैव फल-
 जनकत्वमभाव तच्चादृष्टकल्पनस्य व्यर्थत्वादितिभावः । कुंफदित्वादि
 मन्त्रम्यार्थाप्रमिदया तत्प्रयोगविधिरन्ययानुपपत्ता तत्प्रयोगस्यादृष्टजन-
 कत्वस्वीकारेण तद्वाग फलजनकत्वमिति बोध्यं, वाच्येण इति तस्या-
 दृष्टार्थकत्वे प्रमाणभावादितिभावः । यत्र कल्पनादी तदुपादानलोप
 इति तदुपादीयते सम्पाद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्प्रयोजनोपाधक-
 क्रियानोपइत्यर्थः । कल्पनी लोपकलायाश्चः कलाय निश्चयकलाय-
 विधेय इति केचित् तदनुष्ठानवेनाया तत्क्रियाकरणदगादी एव-
 कारेण शास्त्रावधारण दगाया प्रयोजनभावनिधयो व्यवच्छिद्यते पुरुष-
 दीयेण शास्त्रस्यादिक्रमपुरुषदीयेण प्राक् शास्त्रावधारणवेनाया तत्रियद्यत्
 प्रयोजननिधयात् पदार्थः कार्यरूपः नियमापूर्वमाचार्यमिति नियम-
 त्रिविधासापूर्वमाचार्यमिचरः । मानपदेन पुतेडागमन्यादकप्रेतुष्यादि-
 रूपदृष्टप्रयोजनस्य प्राक्मिदत्वेन तदर्थकत्वव्यवच्छेदः । अत्र हीहीन-

स्तस्य मन्त्रस्य तदसन्निवे वैकल्पिकैर्धै वाधएव ।
 अतएव विद्याकारः शान्नावधारणवेलायां यत्र हि प्रयो-
 जनाभावनियमनवैव तदुपादानादिलोभः शास्त्रार्थः
 यथा कृष्णलिङ्गघातादि लोभः । यत्र त्वनुष्ठानवेलाया-
 मेव पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावे ज्ञायते तदा प्राक्-
 तन्निश्चयात् शास्त्रप्राप्तिः पदार्थानियमापूर्वमाचार्यमनु-
 ष्ठेयएव । अतएव प्रकृतावधि चालसादिना व्रीह्यादि-
 स्थाने तण्डुलादिपु गृहीतेषु अवघातादि संमात्ररन्ति
 याज्ञिकाः पठन्ति च । घाते न्यूनं तथा छिन्ने

वहन्तीत्यादिविधि नापूर्वविधिः पुणेडाग्रमेत्यादकैतुष्यसाधनताया
 अत्राति नोक्तिरूपमाणत एव सिद्धत्वात् किन्तु नियमविधिर्नखदन-
 नादिनापि वैतुष्यतभवात् नियमार्थमवघाते विधुरत्यानात् स चावघातः
 मन्त्रपूर्वकः कार्यः । तत्र वैतुष्यरूपफलं केवलावघातेनैव सिद्धति
 मन्त्रतु यागजन्यपरमापूर्वसाधनतया विधिवोधितयागाइमिति तण्डु-
 लीऽपि मन्त्रपूर्वकोऽवघातः कार्यः । अन्यथा यागात् परमापूर्व-
 नियतेरवघ्न व्रीहीनवहन्तीत्यत्र व्रीहिपद तृतीयलक्षिततण्डुलपर-
 नतु तुपम्य विशेषणता येन तण्डुलावघाते व्रीह्यावघाता न सम-
 दिति चिन्त्यं । यदा यत्र क्रिया दृष्टार्थशरा यन्नाइं तन्नन्तस्तु
 अपूर्वविधियेऽवितयागाइं तत्र क्रियापूर्वं तन्नन्तं गठाभावेऽपि
 यागकाले तन्नन्तस्य पाष्यता क्रियापूर्वत्वरूपाङ्गाभावेऽपि प्रधाननिष्पत्तेः,
 मान्त्रिके घाते मान्त्रिके छिन्ने कुशादी कुशादिच्छेद इति यावत् ।
 मान्त्रिके मात्राव्ये हविषि च म्यूनं सति इत्यन्वयः । अवघातादा-
 वित्यादिपदेन छिन्नसाध्याय्यथोः परिग्रहः । मन्त्रा यागार्थमाधका
 इत्यस्य भावार्थमाह मन्त्रार्थज्ञानस्येति, नाम्नुगपथोगइति, तदानीं मन्त्रस्था-
 समवेतार्थत्वादिति शेषः । नच मन्त्रस्यासम्भवेतत्वेऽपि पाठेऽदृष्टार्थता
 स्यादितिवाच्यं तन्नन्तस्य उद्बोधकविधयाशास्त्रावधारणकालीनानुभव-
 मूलकवाक्यार्थमृत्युपधायकतया तद्द्वारैव यागोपकारकत्वस्वीकारात्

सात्राख्ये मान्दिके तथा । यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्यामन्त्रा-
यज्ञार्थसाधकाः । मान्दिके मन्त्रसाध्येऽवघातादौ तत्-
काले मन्त्रपाठाभावेऽपि यज्ञकाले मन्त्राः प्रयोक्तव्याः
अग्निंस्तु पक्षे मन्त्रार्थज्ञानस्य नास्त्युपयोगवृत्तिः । इत्य-
मेव प्रयोगानुष्ठानमित्याह । एवञ्चोपवासविधौ प्रकृता-
वेवाशक्तविषयत्वेनातुल्यवल्लानां विकल्पायोगादेकभक्ता-
दीनां प्रतिनिधित्वमेव । तदा तु प्रतिनिधौ यथा-
श्रुतमन्त्रपाठः । समवेतार्थता तु गौण्या लक्षणया
वेति (८८) ।

तथाच प्रथमाध्याये कात्यायनसूत्रं, शब्देऽविप्र-
तिपत्तिरिति । प्रतिनिहितद्रव्ये श्रुतशब्दः प्रयोज्यः
श्रुतद्रव्यबुद्ध्या प्रतिनिध्युपादानात् शब्दान्तरप्रयोगे द्रव्या-

इत्यमेवचेति, एवं रीत्या एवेत्यर्थः । संप्रति इदानीं प्रयोगानुष्ठानं तण्डुला-
द्यवघातादिनिष्यद्युरोडाग्रादिना यागानुष्ठानमित्याह इति विद्याकर
इत्यनेनाख्यान्ययः । उपसंहरति एवञ्चेति, प्रकृतौ मुख्ये योऽशक्तस्तद्विष-
यत्वेनैव तत्तत्पुरुषशक्तसंबन्धेनैव प्रयमनुश्रवणत्वे प्रतिनिधित्वे च हेतु-
भूतदा तु मुख्येऽशक्तिकाले तु । गौण्या सादृश्यलक्षणया तत्र मह्यं-
पक्षुप्रतिनिधौ सादृश्यलक्षणा विमदृश्यप्रतिनिधौ इतरलक्षणा सुसदृश्य-
स्यलेऽपि क्वचित् इतरलक्षणा लाघवात् यथादिप्रतिनिधिगोधूनादि
प्रयोगे यद्यपदस्य यथावयवलक्षणा यथावयवत्वसंपेक्ष्य यथावयवारथत्व-
रूपसादृश्ये गौरवात् गोधूमगतम्यापि यथावयवगतत्वसम्भवादिति तथा
चेति प्रतिनिधौ यथाश्रुत मन्त्रपाठ एवेत्यर्थः (८८) ।

सूत्रमिति आह इतिशेषः, शब्दे प्रतिनिधिद्रव्यत्वागादौ मुख्यप्रयोगा-
दशब्देऽविप्रतिपत्तिर्मुख्यार्थसाधकं नाप्रयोज्यतेति भावार्थमाह प्रति-
निहित इति, श्रुतः मुख्यप्रयोगाद् इत्यथा श्रुतः श्रुतद्रव्यबुद्ध्या श्रुतद्रव्य-
सादृश्यबुद्ध्या तत्सादृश्यबुद्धिच श्रुतशब्दश्च गौण्या लक्षणया सम्याद्यत

न्तरबुद्धिप्रसङ्गात् । यथा, अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेव
जलेऽपि वेति । मत्स्यपुराणदर्शनात् हस्तादिहोमपक्षे
अग्नी करिष्ये इत्यनूह एव प्रयोगइति अतएव यज्ञ-
पार्श्वः । तैलं प्रतिनिधिं कुर्व्याद्यज्ञार्थं याञ्जिकोर्यदि ।
प्रकृत्यैव तदा होता, ब्रूयाद्घृतवतीमिति । अथ द्रव्यपदमु-
पलक्षणं सर्वप्रतिनिधावेव नोहो न वा वाधः । किन्त्व
विकृतएव मन्तुः पाठ्यइति । एतेन यग्लोकोक्तं एक-
भक्तेन योविप्र उपवासव्रतचचरेदिति, उपोष्य नक्तेन
विभो इत्यादिषु उपवासपदप्रयोगान्भासमग्निहोत्रं वृहो-
तीतिवन्नाम्नोऽतिदेशात्प्राप्तस्योहेन प्रयोग इति, तथा
समवेतार्थत्वाय एकाहारादि पदं प्रयोज्यमिति-
हेमाद्रिणोक्तमपि निरस्तं । एवं नरं पञ्चत्वमागत-

इति बोध्यं । यदा श्रुतद्रव्यबुद्ध्या श्रुतद्रव्याभेदारोपेयं चारोपं प्राह्वार्यं
भ्रम, द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् द्रव्यान्तरत्वेनैव बुद्धिप्रसङ्गात् तेन प्रति-
निधिद्रव्ये द्रव्यान्तरत्वबुद्ध्यावश्यकत्वेऽपि न क्षतिः । न च द्रव्यान्तर-
त्वेन प्रयोगे कोदीप इति वाच्यं विधिवाच्यं द्रव्यान्तरत्वेनाप्राप्तत्वात् ।
वस्तुतस्तु श्रुतद्रव्यबुद्धेर्व्यत श्रुतत्वं अथवाविषयत्वं द्रव्येयवणविषयता-
व्यापारानुबन्धिनी । तथाच शक्त्या लक्षणया वा श्रुतशब्दजन्यबोधविषयत्व
मिति पर्यवमितं द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् श्रुतशब्दघटितमन्त्रकरणक एव
द्रव्यत्वान्न कार्य, इति नियमभङ्गप्रसङ्गात् । अतएव यन्नाम्ये स्वाहेति
मन्त्र श्रुतस्तत् वक्ष्ये स्वाहेति न प्रयुज्यते, तथाश्रुतार्थस्तु न युक्तिसिद्धः
श्रुतशब्दप्रयोगेऽपि द्रव्यान्तरबुद्धिसम्भवात् शब्दान्तरप्रयोगेऽप्याह्वार्य-
श्रुतद्रव्यबुद्धिसम्भवाच्चेति, प्रकृत्यैवानूहेनैव घृतवतीमिति शब्दघटितमन्त्रं
द्रव्यपदमिति सूत्रव्याख्यायां प्रतिनिहितद्रव्य इत्यत्र द्रव्यपदमित्यर्थः ।
उपलक्षणमुपवासादिप्रतिनिहितैफभक्तादीनां प्राहक एवञ्च यग्-
धोकप्रत्यकार स्ते नोक्तमितीत्यनेनाप्याख्ययः । समविधानेन नर

मिति बराहपुराणीये तु नारीं पञ्चत्वमागतामिति न
 लिङ्गोऽः, स्त्रीपुंदाहस्य समविधानेन प्रकृतिविकृतित्वा-
 भावात् । न च वैभक्तिकार्यपुंस्त्वविशिष्टबोधोऽस्ति स्त्रियां
 बाध इति वाच्यं, प्राथमिकत्वाद्बलीयसः प्रातिपदिक-
 स्यार्थवत्त्वेन स्त्रीपक्षेऽपि विनियोगात् । किन्तु वैभक्ति-
 कलिङ्गस्य स्त्रियां प्रयोगसाधुतामात्रं पुंसि त्वर्थसाधु-
 तापि । अतएवैकप्राणिके द्वैचे पश्चाद्वाङ्मातस्यादितिः
 पाशान्प्रमुमुक्ष्विति मन्वस्य निःसन्दिग्धार्थप्रातिप-
 दिकलिङ्गेन विनियोगो न तु पश्चाद्वाङ्मातस्य बहुवचनेन
 बहुप्राणिकायां विकृतावुत्कर्षः, नापि प्रकृतावेव पश्च-
 पदे अवयवत्वज्ञाना किन्तु प्रयोगसाधुतैव बहुवचनस्येत्युक्तं ।
 एवञ्च, एतद्दः पितरोवासइति जल्पन् पृथक् पृथक्,

दहेदित्वाद्येकविधिना नरदाहत्वेनैव प्राप्ता, प्राथमिकत्वात् प्रथमोप-
 स्थितत्वात् वक्तव्यम उत्तरकालीनप्रत्ययार्थोपस्थितिनिरपेक्षानुययबोधसम-
 र्थस्य प्रातिपदिकार्थस्य प्रकृतेरर्थवत्त्वेन समवेतत्वेन लिङ्गस्य नरमिति
 पुंस्त्वस्य स्त्रियामिति बाधेऽपीति शेषः, पुंस्त्वबोधकविभक्तेरिति च शेषः,
 प्रयोगसाधुतामात्रं प्रयोगस्य साधुताऽर्थविशेषसम्पादकत्वेन यत्राकरण-
 निष्पन्नत्वं तन्मात्रं तद्रूपफलमिति शेषः । साधुताज्ञानस्य शब्दबोध-
 हेतुत्वे साधुतापदमत्र साकाङ्क्षतापरं । तथाच विभक्त्यर्थलिङ्गस्या
 विशिष्टत्वमिति भावः । अर्थसाधुता पुंस्वरूपलिङ्गपरता, द्वैचे दीक्षणीये
 परौ पश्यागे आम्नातस्य विहितस्य निःसन्दिग्धार्थ अबाधितमुख्यार्थक
 प्रागालम्बप्रातिपदिकस्य लिङ्गेन विशिष्टार्थबोधनसामर्थ्येन विनि-
 योगः पाठः पश्चाद्वाङ्मातस्य प्रातिपदिकोत्तरप्रयुक्तेन बहुवचनेन हेतुता
 विज्ञतो विज्ञतियोगे उत्कर्ष पाठ्यता प्रकृतीभूतपश्यागप्रकरणौयस्यापि
 बहुवचनार्थवाधात्तत्र पाठ इत्यभिप्रायः । एतदभिप्रायनिषेधकं नत्विति
 च हेतुज्ञाभाय पश्चाद्वाङ्मातस्य सन्धत्प्रयोगसाधुतामात्रकेण इत्यर्थः

इति ब्रह्मपुराणेन प्रकृतावेव पार्श्वे पित्रादिषु प्रत्येकं
 एतद् इति बहुवचनान्तमन्तप्रयोगात् तत्रानर्थक्यात्त-
 द्विकृतावेकोद्दिष्टेऽपि बहुवचनान्तप्रयोगो नतु एकवचन-
 न्वानूहेत एकोद्दिष्टे, इतिविष्णुवचनादेकवचनान्तजह्यः ।
 एतद्वचनात् ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कौलालं परि-
 श्रुतं खधास्थ तर्पयत मे पितॄन् इत्यादिमन्त्रान् बहु-
 वचनान्तान् प्रकृतौ समवेतार्थानेकोद्दिष्टे एकवचनवदूहेत
 पितरमित्यादिविकृतान् कुर्यात् एकस्मिन् पितरि बहु-
 नचनस्यासमवेतार्थत्वात् । अतएव दैक्षि पशावदितिः
 पाशं प्रमुमोक्षिति अदितिः पाशान् प्रमुमोक्षिति पाश-
 मन्तौ एकवचनबहुवचनान्तौ श्रुतौ, अदितिः खण्डन-
 रहिता देवमातेति भाष्यव्याख्यानाददितिरित्येव पाठः ।

तथाच प्रातिपदिकार्यस्य अविचयया क्वचिदपि प्रयोगदर्शनात् तद-
 र्थस्यावाधितत्वे विभक्त्यार्याविवचययापि क्वचित् प्रयोगदर्शनात् विभक्त्यर्थ-
 बाधेऽपि तदविचयया प्रयोग उपपद्यत इति भावः । प्रकृतावेव प्रकृति-
 यागएव एवकारेण बहुपाशिकायां विज्ञतौ न लक्षणेति लभ्यते । अ-
 धवलक्षणेति तथा धावयवस्य बहुत्वेन बहुवचनान्वयसम्भव इति भावः ।
 नापोत्वत्र हेतुर्मानाभाव एव बोध्यः । ननु बहुवचनान्वयानुपपत्तिरेव
 मानमित्यत आह किन्तु प्रयोगसाधुतैव इति, एवकारेणार्थवत्त्वव्यवच्छेदः ।
 एवञ्च विभक्तेः क्वचित् पदसाधुतामात्रार्थकत्वे च, एकपत् एकवचनान्तं
 पदवत् बहुवचनस्य बहुवचनार्थवद्वलस्यासमवेतत्वादिति । असमवेतार्थ-
 कत्वादिति पाठे बहुवचनस्येति यथाश्रुतं बोध्यं । अदितिरिति दो-
 षेदे इति धातुनिष्पन्नत्वादिति शेषः । विज्ञतावपि द्विपाशिकायासपि
 तस्यन्दलाभ एतद्वचनान्ततन्मन्तलाभः एतन्ने पितर्षास इति मन्तलाभ
 इति यावत् । अतूह एवेति अत्रद्विपाशिकायां बहुवचनान्तसन्तपाठो
 निश्चययुक्ता सम्भवति । एकोद्दिष्टे बहुवचनान्तसन्तपाठो न युक्त एक-

अत्रैकवचनान्तस्य प्रकृतौ समवेतार्थत्वाद्विपाशिकायां
 विकृतौ द्विवचनोद्भवः कार्यः । बहुवचनान्तस्य तु प्रकृता-
 वसमवेतार्थत्वात् विकृतावपि तथैव युक्तत्वाद्बोधः किन्तु
 बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगद्वयत्वं । यत्तु, द्वैतनिर्णये एतद-
 इति वाक्यं पृथक् पृथगिति वीप्सावशेन पार्वणमात्र-
 विषयकं एतेन तन्मन्त्रस्य बहुवचनस्य पार्वणैव प्रयोग-
 साधुतामात्रं नत्वेकोद्दिष्टेऽपि तत्र वीप्सासहितवाक्या-
 प्रवृत्तेरिति, तन्न, तद्वाक्याप्रवृत्तौ कथं तन्मन्त्रलाभः ।
 प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायाल्लाम्बद्विति चेत्तदा द्विपाशि-
 कार्या बहुवचनानुद्भवाच्चाव्यनूहणम् । पितृपदस्य तु
 प्रकृतौ समवेतार्थत्वात् प्रेतैकोद्दिष्टे प्रेतपदोद्भवति ।
 प्रोद्गातृणां भक्ष्यः फलचमसइत्यादौ मन्त्रेतरस्मिन्
 प्रोद्गातृरनेन प्रोद्गात्वादिलक्षणेन विभक्त्यर्थान्वय-

धमन्वानुद्भूत एकोद्दिष्ट इति वचनादेकवचनान्तप्रयोगस्यावश्यकत्वात्
 तद्वचनस्य सङ्कोचे प्रमाणाभावात् पार्वणे बहुवचनान्तमन्त्रपाठस्य
 वाचनिकत्वादगत्या बहुवचनस्य तत्र निरर्थकता एकोद्दिष्टे तथा वाक्य-
 काभावात् । नचेकवचनानुद्भूतेति वचनं न्यायमूलकमिति प्रकृतीपद-
 साधुतामात्रक्यद्वयवचनान्तघटितमन्त्रवाक्यस्य विकृतावपि सम्भवेन कथ-
 मूह इतिवाच्यं सर्वत्रैव विकृतौ प्रकृत्यर्थविवक्षयेव विभक्तेः पदसाधुता
 मावाच्येकनया अनुद्भूतपाठसम्भवेऽयुतपदकल्पनाया अन्याय्यतापत्तेः ।
 तस्माद्वचनादेवेकोद्दिष्टे एकवचनोद्भवस्य दृष्टत्वादन्यत्रापि विकृती
 प्रकृतियुतमन्त्रस्य विभक्त्युद्भवेन प्रयोगस्य वक्तव्यत्वात् द्विपाशिकस्यले वचना
 भावात् न बहुवचनस्यले द्विवचनोद्भवः । युक्तिस्तु सार्थकपदस्यले
 एवेति चिन्त्यं । ननु विभक्त्याः पदनापुतान्नात्रेणापि प्रयोगः प्रोद्गातृणां
 भक्ष्यः फलचमस इत्यादिवाक्ये प्रोद्गातृपदे तत्रैव ऋत्विडमात्रे लक्षणा
 इत्यादि बहुवचनान्ता गणस्य संक्षुब्धता इति भाष्यादिति सिद्धान्तः कथ-

व्युत्पत्तेः मन्ते तु न व्युत्पत्तिमात्रेणार्थपरता किन्तु प्राति-
पदिकलिङ्गेनैव विनियोगः । सम्भूयकारिता तु पाशा-
निति मोचनकर्मतापरत्वेनापि, अतएवोक्तं न विभक्ते-

मित्यत आह प्रोद्गातृणामिति प्रोद्गादनक्षणेवेति विभक्तार्थवद्बुत्व-
स्यान्वयानुपपत्तेरितिभावः । ननु विभक्तार्थवद्बुत्वानन्वये का क्षति-
रिति तथाह विभक्तार्थान्वयव्युत्पत्तेरिति तथान्वयस्य व्युत्पत्तिमिदृत्वात्
अन्यथा व्युत्पत्तिमङ्ग इति भावः । ननु मन्ते तथा व्युत्पत्तिमङ्ग इत्यत
आह मन्तेवेति अर्थापरता विभक्तेर्यथापरता प्रातिपदिके यद्विद्वं तस्यार्थे
प्रकाशनमासर्थविनियोगस्तथाच प्रातिपदिकार्थान्वयमोक्ष एव विभक्ते-
रर्थवत्त्वमितिभावः । यद्वा प्रातिपदिकलिङ्गं प्रातिपदिकनिष्ठं यत्स्वार्थं
प्रकाशनमासर्थं तदेकविनियोगात् तन्मात्रतात्पर्येण मन्तस्य विनियो-
गात् न विभक्त्या अर्थवत्त्वमपि विवक्षित मितिशेषः । ननु प्रकृत्यर्था-
न्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति नियममङ्गइत्यत आह सम्भूयकारि-
तिति मिलितार्थपरता तथाच कर्मत्वरूप विभक्तार्थान्वयेनैव नियम-
रक्षणादितिभावः । एकं वचनं एकत्वादिकं प्रयोजनमर्थः । न च
प्रोद्गातृणामित्यत्र पठोविभक्तेः कर्तृत्वार्थतया बहुत्वाविवक्षयापि
अहुवचनस्योपादानात् कथं प्रोद्गातात्पदे लक्षणेति वाच्यं मन्तेतरत्र
विभक्ते संख्याबोधकत्वनियमात् । अन्यथा क्वचिदेक—वचना-
देरनियमापत्तेः । प्रत्युत प्रथमोपस्थितत्वादेकवचनस्यैव प्रोद्गातृ-
णामित्यत्र प्रयोगापत्तेः । मन्तेतु यत्र यथा मन्तोऽभिहित
स्तत्र तथैव पाठ्य इतिनियमादितिभाषः । अतएव कर्मत्वान्वयेनैव
विभक्तेपरितार्थादेव शोक्तव्यः न विभक्त्यर्थवद्बुत्वान्वयः । प्रकृतौ तथा-
न्वयाभावादितिभावः । कर्मणः कर्मत्वस्य यद्वा द्वितीयान्विते कर्म-
वार्थः । अनेदेनास्य प्रकृत्यर्थेनानुय इति वैयाकरणमतेनोक्तं । प्रकृतौ
एकपात्रिके पशो भोवादन्ययोग्यत्वात् पाशसंधर्मात् पाशसादृश्या-
भावात् पाशप्रदविषद्वेदन्यद्वदितत्वादिति यावत्, विमदृश्यात् त्रिद्व
संख्यावच्छिन्नस्यानपत्त्वं एतदेव विदुषोति तथाहीति सच्चिदार्थपर-
त्वात्, प्राक्कुडित्वात्, एतद्वक्त्रे पूर्वनाम्ने रूपान्तरामविधानात्,

ध्वं च न मे वेकं प्रयोजनमिति । अतएव दिवाशिकायां
 विकृतावपि नोत्कर्षः । तथाच भट्टवार्तिकं, प्रकृ-
 त्वर्थस्य पाशस्य विभक्त्यर्थस्य कर्मणः । उभयोः प्रकृतौ
 भावात्तोत्कर्षोऽस्यावकल्पतइति । अस्मात्स्वमभिजातोऽसि
 इति सान्नेर्मन्त्रस्य तु स्त्रियां बाधः पाशवैधर्म्यात्,
 तथाह्यस्मादिति इदमः सर्वनामत्वेन सन्निहितार्थपरत्वा-
 देतद्वाक्ये रूपान्तरासन्निधानात् स्वपदोपात्तलिङ्गसंख्या-
 विशिष्टैक विभक्तिरिदं पदार्थः पुमानेकइति यावत्, ततश्च

रूपान्तरस्य पुंस्वाद्यनवच्छिन्नरत्वादिमात्रस्यासन्निधानात् अनुपस्थिते
 स्वपदोपात्तेति अभिजातान्वययोद्येत्यर्थः । सर्वनाम्नां प्रागुपस्थित लिङ्ग-
 संख्याविशिष्टानुययोधपरताया श्रोतृसर्गिकत्वादिति भावः । मन्वार्थन्तु
 अस्मात् प्रपदात् यतस्वमभिजातोऽसि आधानसमये उत्पन्नोऽसि अतस्व
 हेऽग्ने इमं देहेति स्त्रीसकायादुत्पन्नत्वाभावेनास्य मन्वस्य स्त्रियां
 बाधइति भावः । प्रातिपदिकलिङ्गादेवेति स्ववटकेदंपदात्मकप्रातिपदि-
 काश्च लिङ्गमन्त्र विशिष्टरत्नोवमामर्थ्यादित्यर्थः । न सन्निधेरपेक्षेति पुं-
 तात्पर्यकनरपदोपस्थापितत्वापेक्षेत्यर्थः । सन्निधेरुपस्थापितत्वात् तत्पर-
 त्वादेनमित्यस्य स्त्रीपरत्वात् नत्विति मानुषः शुद्धिमृच्छति इत्यनन्त-
 रोक्तपदोपस्थापितपुंस्वविशिष्टपरत्वं । अथ विभक्त्या विभक्त्युपस्थापित
 पुंस्वानुयार्थं सङ्कोचः पुंतात्पर्यकत्वं । अथ विभक्तेरेकवचनादेरेक-
 त्वादिपरतग्रानुगामनात् तदनुरोधेन एकवचनाद्यूहः क्रियते सिद्ध-
 योधार्यं मोहः प्रातिपदिकविशेषसहकारेणैव विभक्तेर्लिङ्गोपस्थापकत्वात्
 प्रातिपदिकस्य च स्त्रीयानुययोग्यैव प्रयोगान्निङ्गविशेषबोधाय तदूहा-
 स्त्रीकारादिति तात्पर्यैवमवसितं तत्र स्त्रीदेवताप्रतिष्ठायां अस्यप्राणाः
 प्रतिष्ठन्त्विति मन्वस्य कथं सिद्धोऽग्ने पाठइति चेत् इदंपदस्य सन्निहित-
 याचित्वात् अमुकदेवताया इहप्राणाइत्यादि प्रागुपस्थितमन्त्रे स्त्रीदेवता-
 त्वेनैव सन्निहितत्वात् तत्परत्वं अस्मै इत्यस्य न सम्भवतीति अस्यै
 इत्यग्ने पाठः स्त्रीसपिण्डने वैचातखेति मन्वा तस्मै इत्यत्र तस्मैइति-

प्रातिपदिकलिङ्गादेव पुंसि मन्त्रविनियोगइति । नरं पञ्चत्वमागतं मिथादेस्त्वसर्वनामत्वात् सन्निधेरपेक्षा किञ्चुलिङ्गसंख्यानपेक्षयैव प्रातिपदिकार्थता । नचैवं तदेनं संशयापन्नमिति याञ्जवल्काग्रीधमन्त्रस्य स्त्रीपरीक्षायां बाधः स्यात् एनमित्यस्य सर्वनामत्वेन ब्रह्मात्त्वमितिवत् सन्निहितविभक्त्युपनीतपुंस्त्वविशिष्टव्यक्तिपरत्वेन पाशवैधर्म्यादिति वाच्यं । एनमित्यस्य मानुषः शुद्धिमिच्छतीति स्ववाक्यएव मानुषत्वेन स्त्रिया अपि सन्निधेस्तत्परत्वात्

नोहः तन्नन्दस्य यत्रदेन यः पठति स जानाति इत्यादौ जनत्वादिसामान्यरूपेणैव प्राप्तपिठलोकत्वादिसामान्यरूपेण स्त्रीपुसाधारण्येनोपस्थापनात् तस्मैइति तत्पदस्यापि तथाबोधने मामर्थात् तस्यैइतिनोहः । नच मन्त्रे येइत्यत्र याथेत्यत्रच याइत्यूहः कार्येइति तस्मैइत्यत्र तस्यै इत्यूहइतिवाच्यं नरं पञ्चत्वमागतं मित्यत्र दत्तोत्तरत्वात् । प्रतिनिधिसंज्ञे श्रुतशब्दप्रयोगे इतिवदुक्तं तन्नन्मकरणकदाने मन्त्रेव बोध्यं । तेन केवलं लौकिकवाक्ये न श्रुतशब्दप्रयोगइति धेनुदानान्यनुरुत्पवराट्टिदानादौ वराद्यादिशब्देनैवदानवाक्यं । नरत्वं यलिरूपेण इत्यत्र छागत्वं बलिरूपेणेत्यूहेन पाठः । प्रकृत्यर्थोसमवेतत्वे तदूहेन पाठस्यावश्यकत्वात् वैकल्पिकसंज्ञे एव न प्रकृत्यूहेन पाठः । ब्रह्मात्त्वमभिजातोऽसि इत्यत्रास्त्रास्त्वमित्यूहेनापि न पाठः । अभिजातध्याननुयात् नचान्याधाने पत्रा अपि सहकारितया कथमभिजातानुयानुपपत्तिरितिवाच्यं अग्नीस्त्रिया साक्षादजनकत्वात् तथाप्रयोगे लक्षणापसेर्लक्षणाप्राप्तकमानाभावाच्च अभावे चान्यद्रथ्याणामुदकेनापि पूजितं, इतिट्टमिहपुराणीयवचनात् युष्माभावे च देवानि पत्रान्येव जगार्हेन । पत्राभावे जलं देयं तेन पुत्र्यमयाप्रुयादिति आङ्गिकतत्त्वधृतवचनाच्च देवपूजाया पुण्यादि प्रतिनिधुगदकदाने इदं पुण्यार्थमुदकमसुक्रदेवतायै नमः इतीयं क्रमेण वाक्यरचना कुर्वन्ति । यस्तुतस्तु तत्रेदंपुण्यं अमुक देवतायै नम इत्येव क्रमेणैव जलदानं पुण्ये इदंपदा-

न तु पयाद्वापि पुंस्त्वविशिष्टोऽर्थः, अतोमाहुपत्वेन स्त्रिया-
 अपि सन्निवेसस्यापि पृष्ठत्वात् प्रातिपदिकास्य न विभक्त्या
 सङ्कोचः पाशन्वायतौल्यात् (८६) ।

अथैकभक्तं । स्कान्दे, दिनार्द्धसमयेऽतीति भुज्यते
 नियमेन यत् । एकभक्तमिति प्रोक्तं रात्रौ तन्न खादा-
 चन । नियमेन, ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सवमामिप-
 वर्जनं, दूधादिसामान्यव्रतधर्मेण । चतुर्थचरणे तु
 न्यूनं ग्रासत्रयेण त्विति देवलः । द्वाविंशत्तु गृहस्यस्येति
 पद्मपुराणोक्तस्य ग्रासस्य त्रयन्यूनतेति । अत्र च पर-
 दिनार्द्धातीतयाज्ञे तत्तिथ्यलाभेऽपि परदिनएव तत्समये
 एकभक्तं कुर्यात् । तिथौ यत्रोपवासः सादेकभक्ते-
 ऽपि सा तिथिरिति सुमन्वचर्जनोपवासाहतिविखण्ड-
 विशिषसम्बन्धिदिनएव प्रतिनिधितवैकभक्तविधानात् ।

अथ जलचानेदमस्यधेनाद्याारोपात्मकशाब्दबोधस्त्रीकारत्वे तादृश-
 वाक्यसम्भवात् । सर्वापचारवस्तूनामभावे भावनेवहि । निर्मलेतो
 दकेनाय पूज्यतेत्याह नारदइति, राघवभट्टतवचनात् तत्र भावना इत्य-
 भापि सर्वापचारवस्तूनामन्वयः, तथाच पूज्यता लक्षेण भावनाच पुष्पा-
 दीनामित्यन्वयदर्शनादाद्याारोपेण दानसूचनमितिभावः । नच प्रति-
 निधिस्यने मन्त्रे गोश्या लक्षणया या समवेतार्थतेति कथमुक्तं तत्रापि ।
 याद्याारोपात्मकशाब्दबोधस्त्रीकारसम्भवादितिवाच्यं सौकिण्यवाक्ये
 तथा स्त्रीकारसम्भवेऽपि वैदिकमन्त्रे तथास्त्रीकार-भ्रमजनकत्वलक्षणा-
 पामास्यापत्तेरितिदिक् (८६) ।

अथैकभक्तमिति, दिनार्द्धसमयेऽतीति इति, अत्र अष्टधाविभक्तदिन-
 पञ्चाशामुख्यं खादयन्मानकान्पर्युदस्त इति बोध्यं पासत्रयन्यूनतेति,
 तथाच ग्रासत्रयेण न्यूनं द्वाविंशद्ग्रासं उगविंशद्ग्रासमित्यर्थः ।
 परदिन एवेतीति, एतच्च परदिवसीये तिथिखण्डे विहितैकादश्याप-

स्वतन्त्रैः कभक्तएव दिनाईसमयातीतकाले तत्तिथिनियमः ।
 एवं नक्तादिष्वपि । अथ नक्तव्रतं । स्कन्दपुराणे, प्रदोष-
 व्यापिनी याज्ञा सदा नक्तव्रतै तिथिः । उदयेत्तु तदा
 पूज्या हरैर्नक्तव्रते तिथिः । भविष्यदेवीपुराणयोः, हवि-
 प्यभोजन ज्ञानं सत्यमाहारलाघवं । अग्निकाथ्यं मधः-
 शय्यां नक्तभोजी पडाचरेत् । एवं नक्तव्रतस्य गुरुत्वेन
 प्रागुक्तवायुपुराणवचने नक्तमिति हविष्यान्नादिभोजनस्य
 कालपरं नतु नक्तव्रतपरं तथात्वे उत्तरोत्तरगुरुव्रतोपदेश-
 प्रस्तावे तदनन्तरं केवल हविष्यान्नोपदेशानुपपत्तेः (६०) ।

अथ हविष्यान्नं । स्मृतिः, चैमन्तिवां सितास्त्रिंशं
 धान्यं मुद्गास्तिलायवाः । कलायकङ्कुनीवारावास्तूकं
 हिलमोचिका । पटिका कालशाकञ्च मूलकं केमु-
 केतरतु । लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिणी ।

वासप्रतिनिध्निप्रायेण । एवञ्च यत्र पूर्वदिने उपवासविधिस्तत्र पूर्व-
 दिन एव तत्रप्रतिनिधेकभक्तादिनियम इति । स्वतन्त्रेति, अत्राप्यभय-
 दिने तत्तिथेरलाभे लाभे वा परदिने एकभक्तव्रत, उदयेतूपवासस्य
 नक्तस्यास्त्वमये तिथि । मध्याह्नव्यापिनी याज्ञा एकभक्ते मदा तिथि-
 रिति वैधायनवचनादेवमिति, उपवासप्रतिनिधिनक्तव्रततु प्रदोषव्यापिनी
 याज्ञा उभयदिने प्रदोषे तिथिन्लाभे परदिने व्रतं तिथेरस्तसम्बन्धादुभय-
 दिने स्तसम्बन्धे परदिने, परदिने अस्त सम्बन्धाभावे वा तिसम्बन्धव्यापिन्या
 नक्तव्रतवोध्य । हरिनक्तव्रते हरिसम्बन्धिनक्तव्रते एकादशीव्रतानुक्तस्य
 इति यावत् सत्य मत्त्वपचनं अग्नीकार्यं अग्नादेयताहोमः अथ शय्या-
 मिति छट्टादिशयननिषेधक (६०) ।

मितास्त्रिंशमितिमित गुरुञ्च अस्त्रिंशति धान्यस्य हविष्यात्वे तच्छु-
 सादेस्तदनूपपत्तिरिति धान्यपदं तदवयवपरं तत्र धान्यावयव (सिता-
 स्त्रिंशान्ये त्रिंशत्पुन देहविष्यत्वानुपपत्तिं धान्यावयवात्मकपदादिकं

पयोऽनुवृत्तसारञ्च पनसाम्बहरीतकी । तित्तिङ्गी जीर-
 कञ्चैव नागरइञ्च पिप्पली । कदली लवली धात्री
 फलान्यगुडमैत्रवं । अतैलपक्कं मुनयोहविष्यान्नं प्रचक्षते ।
 अत्रास्त्रिमित्यभिधानादन्यत्र स्त्रिन्नधान्ये न दोषः ।
 अतएव हारीतः, अथ सूनां व्याख्यास्यामोजङ्गमस्याव-
 रादीन् प्राणिनः सूदयन्तीति सूनाः ताद्य पञ्चविधा
 भवन्तीत्युक्तम्य चतुर्थोपर्यन्तमभिधाय ग्राह चादी-
 पनतामनस्त्रे दमभर्जनपचनादिभिः पञ्चमी तदेवं पञ्चै ता
 निरययोनीरहरहः प्रजाः कुर्वन्ति पञ्चभिः पाकयज्ञैर्गृहस्य
 यानप्रस्थान् पावयन्तीति । एषोर्यः कल्पतरुवृता कृतः
 सूदयन्ति प्राणैर्विजयन्ति । चादीपनं काष्ठादेः, तापनं
 तोयादेः, स्वेदनं धान्यादेः, भर्जनं यवादेः, पचनं तरुडु-
 लादेः । पञ्चसूनाः पाकयज्ञैः सूनादोषात् पावयन्ती-
 त्वर्थः । एतेन धान्यस्वेदनं गृहस्थयानप्रस्थाभ्यां कर्त्तव्य-
 देये धान्येऽस्यै श्रुत्पत्तिभङ्ग । अन्यथा पशुरपशुरित्वादी लक्षणां
 विनापि योग्यतापत्तिः पशुपदार्थकदेशे तोमादौ पशुभेदसत्त्वादिति चेन्न
 क्वचित् पदार्थतावच्छेदकेऽपि पदार्थानुयस्त्रीकारात् यथा परमसुन्दर-
 रित्वादी पदार्थतावच्छेदकमोन्दर्थं परमपदार्थानुयति । पशुरपशु-
 रित्वादी तात्पर्यानुपपत्तिरप्यनक्षणास्त्रीकारात् । यदा धान्यपद सित्ता-
 स्त्रिन्नधान्यावयवे लाक्षणिकं मित्तास्त्रिन्नपदं तात्पर्यग्राहकं यथा चित्र-
 पशुरित्वादौ चित्रपदं तात्पर्यग्राहकं उत्तरपदं चित्रगोसम्बन्धिनि
 लाक्षणिकमिति । एवं मुहादावप्युच्येयं दधि चानुवृत्तमारपयोजातं
 बोध्यं अन्येति, हविष्यभोजनानियमस्यजे पचनादिभिरित्वादिना
 द्रवत्वार्थकरसादिपरिग्रहं निरययोनी प्राणिवधपारा पापमाधनानि,
 पाकयज्ञे विश्वदेवादिर्निहंतुमि पञ्चसूता, पञ्चसूताजनितवापानि सना-
 यान् सनागगरा पावयन्ति गोपयन्ति । एतेन गृहस्थयानप्रस्थाणां

मिति प्रतीयते । किन्तु तत्र धानाद्याह्वृज्जननयो-
 ग्यतानाशादेव पात्रं भवति तच्छान्तिरपि पञ्चयज्ञैर्ज्ञेया ।
 अतएव मनुनामि प्रसूनाविमरणे चुत्वीयुक्तं । धान्यादौ
 खेदनविधानान् कृताकृतएव पाकशुद्धिविवेचनं, वि-
 खिन्नत्वादिदोषश्च नाकृते । तद्विद्धत काव्यायगेन, कृत-
 मोदनशक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतं । द्रौढ्यादि चाकृतं
 प्रोक्तमिति ह्यस्य विधा मतं । अतो लाजमोदकादि
 यथा तथा पक्वमपि श्राद्धादौ दीयते । अगस्त्यसहितायां,
 दधि चीरं घृतं गव्यमैश्वरं गुडवर्जितं । नारिकेल-
 फलञ्चैव रुदलीं लवलीं चया । आश्रमामलकञ्चैव पन-
 सञ्च हरीतकीं । व्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं मन्वते बुधाः ।
 हैमन्तिका सिताखिन्नमित्यादिश्चनानुसारादेव भोज-
 व्यवहारः । हविष्येषु यवामुध्यास्तदनु त्रीहयः स्मृताः ।
 माज-कोद्वेगोरादीन् सर्वालाभिः पि वर्जयेदिति
 काव्यायनवचनन्तु होमप्रकरणात्तत्रैव । गारायणोप-
 ध्यायेनाथेतद्वचनं अथ हविष्यान्नस्यान्नौ जुहुयादिति
 गोभिलोक्तं हव्यमप्यष्टयतीति व्याख्यातं । एतेन, कार्तिकं
 सकल मासं प्रातःस्नानी जितेन्द्रियः । हविष्यभुग्जगन्

सूनादोषनाशार्थं यद्यपिधानेन, पुत्रोत्पन्नमिति, मृद्वस्यवानप्रसूयोरादौप
 नादि कर्तव्यत्वेन पुत्रमाश्रयत्वात्तदिति, धान्यादापित्यादिना मुग्धादि
 परिग्रह । संदेशविधानादिति, खेदनस्य कर्तृविशेषानिर्देशार्थेति घूरणीय
 पाकशुद्धिविवेचनं अर्थापिन्यादित्यतश्चनिश्चयनशुद्धिशुद्धिविवेचन । मा
 एते इति, एतन्नेदस्यापि धान्यन्याकृतवर्जितान् धान्यपाकस्य धेन
 क्तेनापि कृतस्य दोषान्नाशनादितिभाव । तण्डुनादीत्यादिना

ज्ञातः सर्वभाषैः प्रमुच्यते, इति वियावचनं हविष्येषु
यवा मुख्या इथादिवचनयोधितमिति कल्पतस्तु निरस्तं ।
एवञ्च, व्रीहयोमुष्टिमात्राःस्युर्न्नापमुक्तायवाद्यपि, इति
गारदातिलकोक्तं यत्तद्विग्रिष्य यत्र होत्रे मापादि विहित
तत्परिमाणपरमिति । ज्ञानस्य वैदिककर्माइत्वेन
सामान्यव्रतधर्मेत्वे सिद्धे नक्तव्रते पुनरुपादानमादराति-
शयार्थं (अगत्तया सामान्यधर्माव्युदात्तेनापि नक्तव्रत-
दर्शनाव्रतं केचिद्विद्वन्ति सत्तमाः । सुहूर्त्तीनदिनं
नराधिव । स्मृतिः, नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो
विधिसंयुतः । यतिय विधवा चैव कुर्यात्तत् सदिवा-
करं । सदिवाकरन्तु यत्प्रोक्तमन्तिके घटिकाद्वये ।

विदलादिपरिषद् । जलयोगे धान्यपाकस्य स्वेदनरूपत्वात् धान्यभज-
नेन जातस्य लाजमोदकादेर्नस्त्रित्वमित्यभिप्रायेणाह अतएवेति,
यथा तथा कृतमपि शूद्रादिकृतमपि । न च लाजादेर्धान्यपाकजत्वे
शूद्रादिकृतस्य गृहस्थेऽपि मोदकादे कथं शूद्रकृतस्यापि गृहत्वमिति
वाच्यं स्त्रिवमन्नमुदाहृतमित्यनेन सत्रलतण्डुलपाकेन जातस्य एवा-
न्यत्वबोधनाद्गुडादियोगेन पञ्चम्य मोदकस्यान्नत्वाभावात् शूद्रादिकृतत्व
निवन्धनदोषस्य अप्रत्यक्षं यथणाहृदिदलादेरपि कृताकृतत्वेन तत्रैव पाक-
गृहादिविवेचनं बोध्यं । मनुते बुधा इति एतद्वचनं पुरश्चरणस्थानीय-
मिति पुरश्चरणकर्तृकं कर्मभक्षणौषधिविप्रायबोधकं तेन सर्वत्र हवि-
ष्यान्नेन नारिकेल्लादिकं न गृह्यत इत्यभिप्रायेणाह ईमन्तिकं सिता-
श्लक्ष इत्यादि वचनानुसारादेवेति । ननुभीर्हरपि कात्यायनेन हवि-
ष्यत्वज्ञपनात् कथं ईमन्तिकमिति वचनेन व्यवहार इत्यत आह ईम
मन्तरणात् तत्रैवेति नगरायणोपाध्यायिनापोति आख्यातमित्यनेनानुयः

निशानक्ततु विज्ञेयं यामार्त्रे प्रथमे सदा । (भविष्ये,
 उपवासात्पर सैद्यं भैक्षात्परमयाचितं । अथाचि-
 तात्परं नक्तमिति, प्रधानं मुपवासं सदासमर्थं नक्तं तद-
 समर्थं अथाचितं तदसमर्थं भैक्ष्यं एवमन्यतमक्तौ शानां
 तुल्यवद्विध्यसम्भवात् ।) सौरनक्तकालस्तु तिथितत्त्वेऽनु-
 संधेयः । मार्कण्डेयः । एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचि-
 तेन च । उपवासेन दानेन नैवाहादृशिको भवेत् । अत्र-
 विष्णुपूजाभारणयोरङ्गान्तरापेक्षया प्राधान्यमवगम्यते आनु-
 कल्पिकेऽप्येतयोरावश्यकत्वात् (६१) ।

अथ पुक्षादिप्रतिनिधिः । स्कन्दपुराणं, पुष्यञ्च विन-
 योपेतं भगिनीं भ्रातरन्तया । एषामभावएवान्यं ब्राह्मणं
 विनियोजयेत् । गरुडपुराणं । भार्यां भर्तृव्रतं कुर्या-
 द्भार्यायाश्च पतिस्तथा । असामर्थ्ये द्वयोस्ताभ्यां व्रत-

एतद्वचनाकर्तृगोभिलोक्तं हविष्यं कर्म हविष्यान्नम्येति सुपा सुवितन्मर-
 णात् हविष्यान्नैतत्पर्यं । एतेन कात्यायनवचनस्य हीमपरत्वेन निरस्त-
 मित्वेनानुय । त्रिषुवचनं त्रिषुवचनोक्तहविष्यं बोधितं विद्वत् ।
 नक्तव्रतकालमाह स्मृतिरिति, यतिविषययो कालमाह यतिर्चेति, अन्तिके
 निशान्तोपे मोरनक्तकालं भूय्यमुद्दिश्य यत्रतव्रतं तत्कालं इत्यर्थं ।
 नक्तो नक्तव्रतेन अथाचितेन अथाचितभक्षणात्चेन याव्या यिना नक्तद्रव्य-
 भोजनेन इति यावत् । दानमात्रं ब्रह्मवैवते उरवाससमर्थयदक्ष
 विप्रन्तु भोजयेत् । तावन्नानि वा दद्यात् यद्ब्रह्मा गुणं भवेदिति ।
 अवेति एकादशपुरवासानन्तरदिनं अत्रगम्यते इति पृष्यान्नपचनादि-
 त्यर्थं । अवायकवादिति कर्तव्यमिति शेषः । नैवाहादृशिको भवे-
 दित्यनेन हादृशो मत्वे न तत्परिख्याम इति सूचितं (६१) ।

विनियोजयेदिति व्रत इत्यादि, द्वयोः प्रत्येकं भर्तृभार्यायोस्ताभ्यां
 भर्तृभार्याभ्यां हेतुभ्यां दक्षिणा दृष्ट इवेतरुपा । अत्र पुक्षादौ

भङ्गी न जायते । वराहपुराणे, पितृमातृपतिहाट्
 स्वसृगुर्वादिभृभुजां । अदृष्टार्थमुपोपित्वा स्वयञ्च फल-
 भाग्भवेत् । अत्रैव विषये कात्यायनः, दक्षिणा नात्र
 कर्त्तव्या शुश्रूषा विहिता च सा । ननु प्रतिनिधौ मसेह
 शर्नोत्वादिमन्त्रस्वफलं कुत्रान्वेत्विति चेत् प्रधानएव ।
 तथाच शारीरकभाष्ये श्रुतिः, यां वै काञ्चन यज्ञ-
 ऋत्विज आशिपमागासते यजमानायैव तामाशासत-
 द्रुतिहोवाचेति । ब्राह्मणसर्वस्वे यजमानायैत्यत्र यजमान-
 ख्येतिपाठे विशेषः । सरलायांसूत्रं, यां वै काञ्चनऋत्वि-
 गाशिपमागास्ते सा यजमानस्यैवेति । अत्र ऋत्विग्यज-
 मानपदे प्रतिनिधिप्रधानपरं आकाङ्क्षितत्वात् । अतएव
 प्रतिनिधिपुत्रादिना आयातु नः पितरद्रव्यादिरनूहएव
 पठ्यते । वाक्यस्य काल्पनिकत्वात्तत्र न तवेति । काल-
 माधवीयै, काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्यनेमित्तिके
 हि सः । काम्ये पूषक्रमादूर्ध्वं केचिद्विद्वन्ति सप्तमाः ।
 नित्यं नैमित्तिकञ्च प्रतिनिधिनाप्युपक्रमस्य कारयेत् काम्ये
 तु स्वसामर्थ्यं परोक्ष्य स्वयमेवोपक्रमस्य कुर्यात् असामर्थ्ये

यशूपेति पुरादोनामित्वादि, यजमानाय यजमानार्थं । इत्यत्र मभे
 हेत्वशास्त्रानुपद नीचारविद्यपरं किन्तु नघणया शोच्यारविद्यप्रयोजक-
 विनादिवरं । परमायान्तु न इत्यत्रापि वाक्यस्य काम्यनायाः सार-
 सिकत्वादिति भावः । उपक्रमस्य मज्ज्यपरं यस्यापि प्रतिनिधिनेत्यने-
 नानुयं । मातृपदेन काम्यश्चरच्छेदः । प्रतिनिधिनामादिति काल-
 माधवीयवचनादिद्वयैः । मज्जातीयनिति मशुवर्जनस्य प्रतिनिधिर्न गुरु-
 योजनमयोति भावः । भावन्तु कदाचिदिति अनायस्य प्रतिनिधि नित्यनुय-
 योप । क्वचिद्वचननादभायोपि प्रभावस्य प्रतिनिधि । दद्वैकादगादौ चवि-

- उपक्रमादूर्ध्वं प्रतिनिधिनापि कारयेत् । एतच्च काम्य-
श्रौतपरं काम्यपूजार्त्तन्तु अन्यशाराप्युपक्रमस्य कार्यं ।
तथाच पशुशरभाष्ये शातातपः, श्रौतं कर्म स्वयं
कुर्व्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्, अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः
कुर्व्यादाचारमन्ततः । अन्तत उपक्रमात् परतः । एतच्च
काम्येऽपि प्रतिनिधिविधायकं निवनैमित्तिकमात्रपरत्वे
श्रौतस्मार्त्तभेदोपादानं व्यर्थं स्यात् तयोरविशेषादेव
प्रतिनिधिलाभात् । अतएव भारतगठादौ तथासमा-
चारः । स्मृत्यर्थसारे, नाभावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमि-
ष्यते । सजातीयत्वेऽप्यभावान्तरमभावस्य प्रतिनिधिर्नेष्यते ।
भावस्तु कदाचिद्दूययोपवासादौ ब्राह्मणभोजनादीति ।
नापि प्रतिनिजातस्य निषिद्धं वस्तु कुत्रचित् ।
श्रोत्रियाणामभोज्यं यद्द्रव्यं हि तदग्नेपतः । याज्ञं
प्रतिनिधित्वेन होमकार्यं न कुत्रचित् । द्रव्यं वैक-
ल्पिकं क्विञ्चिद्द्रव्यं सङ्कल्पितं भवेत् । तदभावे सह-
ग्राह्यं न तु वैकल्पिकान्तरं । उपास्ते तु प्रतिनिधौ
मुख्यार्थो लभ्यते यदि । तत्र मुख्यमनादृत्य गौणेनैव

अभोजनातिरिक्तभोजनाभावो भोजनसामान्याभावरूपोपवासप्रतिनिधिः ।
नच तत्र हविष्यान्नभोजनमेव प्रतिनिधिरिति याच्यं । तथा सति
हविष्यभोजनं कृत्वा द्रव्यान्तरभोजनेऽपि प्रतिनिधिनुष्ठानजन्यादृष्टोत्
पत्यापत्तेः । एवञ्च नक्तं हविष्यान्नमित्वादिवचने हविष्यान्नादिपदं
तदतिरिक्तभोजनाभावपरं वस्तुतो हविष्यान्नादिपदं तदतिरिक्तभोज-
नाभावविशिष्टतद्भोजनपरं । अन्यथा भोजनसामान्याभावेऽपि हवि-
ष्यान्नातिरिक्तभोजनाभावस्यपि सत्त्वाभुङ्गाप्रतिनिधिजन्यादृष्टपत्या-
पत्तेः । एवं अनोदनमित्यत्र अनोदनभोजनाभावविशिष्टकिञ्चिद्भोजन

संभाषयेत् । संस्काराणामयोग्योऽपि मुख्यएव हि
 गृह्यते । नतु संस्कारयोग्योऽन्यो गृह्यते प्रतिरूपकः ।
 मुख्ये कार्यासमर्थे तु लक्ष्येऽप्येतस्य नादरः । प्रनिरूप-
 कमादाय शक्तमेवोपयुज्यते । कार्यरूपैस्तथा पर्यैः
 'क्षीरैः पुष्पैस्तथा फलैः । गन्धैरसैः सहस्रांशं पृष्ठा-
 लामे परं परं । ग्राम्याणान्तु भवेद्याम्यभारख्याणाम-
 रण्यजं । यवालाभे तु गोधूमा स्तथा वेणुसवादयः ।
 इविष्ये गोघृतं ग्राह्यं तद्भावेऽपि माहिषं । आजं वा
 तदभावे तु साक्षात्तैलं प्रयुज्यते । तैलाभावे यहीतव्यं
 तैलजं तिलसम्भवं । तैलजं तिलभृष्टं तिलसम्भवं
 तिलपिष्टादि । तदभावे तु सस्नेहं कौमुधं सर्षपो-
 ङ्गवं । वृक्षस्नेहस्तथा ग्राह्यः पूर्वाभावे परः परः ।
 तदभावे गवादीनां क्रमात् क्षीरं विधीयते । तदभावे
 दधि ग्राह्यमलामे तिल इष्यते । यत्र मुख्यं दधि क्षीरं

मेव लक्ष्यं अन्यथा उपवासकृतेषु मुख्यप्रतिनिधुभयमिहापत्तेरिति,
 न कुत्रचिदभावस्याभावः प्रतिनिधिरिति । नचोपवासासमर्थ एव प्रति-
 निधिः फलजनकस्य, प्रभुः प्रथमकल्पस्येत्यादिवचनेन बोधनात् कथ-
 मुपवासो क्वने उभयफलमिदिरिति वाच्यं । उपवासासमर्थस्य रोगादि-
 युक्तस्य सत्यपि कथञ्चिदैवयशात् उपवासरूढ एव प्रति निधिफलमपि
 संभवात् । नच तत्रोपवासप्रतिनिधिभ्या एतमेव फल जन्यत इति वाच्यं
 प्रतिनिधिफलन्यूनताश्रयणात् मुख्यफलप्रतिनिधिकस्य प्रत्येवप्रतिनिधे-
 जन्तस्य इति दिक् । निधिइमिति, यत्र कर्माणि यन्निधिं वप्नु सामा-
 न्यतोवा तत्र विहितद्रव्यस्यालाभे नत्सुनदृशमपि तदस्तु तत्र कर्मणि-
 सामान्यतो वा न नियोजयेत् । यथामुदगाभावे मामादिकमित्यर्थः ।
 तत्र वैकल्पिकमिति, त्रीह्यवादिविकल्पस्यने त्रीह्यादिकरणकत्वेन यागी

तत्रापि तदलाभतः । अजादेः क्षीरदध्यादिं तदभावेऽपि
 गोघृतं । मुख्यासन्नोऽथवा ग्राह्यः कार्यकारणसन्ततौ ।
 अतएव घृताभाये पूर्व्वं दधि ततः पयः । तथा,
 सर्व्वत्र गौणकालेषु कर्म चोदितमाचरेत् । प्रायश्चित्तं
 व्याहृतिभिर्हुत्वा कर्म समाचरेत् । मत्स्यसूक्ते, घृतं
 न लभ्यते यत्र शुष्कक्षीरेण होमयेत् । क्षीरस्य च दधि
 क्षीयं मधुनश्च गुडोभवेत् । आयुर्व्वेदे, मधु यत्र न लभ्येत
 तत्र क्षीरं गुडोभवेत् । पैठीनसिः, काण्डमूलपर्णापुष्पफल-
 प्ररोहरसगन्धादीना सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात् सर्वा-
 भावे यवः प्रतिनिधिर्भवतीति । काण्डं नालं, प्ररो-
 होऽद्भुरः । सर्वांलामे यवद्वति कल्पतरुः । अवयवद्वति
 नारायणोपाध्यायः । शान्तिदीपिकायां नारदीयपञ्च-
 रात्र, अभावे चैव धातूनां हरितालं विधीयते ।
 बीजानामप्यभावे तु यव एकः प्रशस्यते । औषधी-

मद्व्यति तदभावे ग्राह्यादिकं सद्यः ग्राह्यं ननु यवादिकमिति भावः ।
 सत्कारणामयोग्योऽपि इत्ववघातादिरूपसत्कारानर्होऽपि मुख्यो द्वीहि
 तच्छुनादिरथ गृह्यते ननु तत्प्रतिरूपकगालिधान्यादिकमवघातयोग्य
 मपीति समुद्दितायं । मुख्ये द्वीद्वादी कार्य्याघमे पुरोडाशाद्यनर्हे एतस्य
 मुख्यस्य प्रतिरूपकं तत्सद्यः ग्राह्यादिकं शक्यं पुरोडाशादिर्योग्यं ।
 कार्यरित्यादि तृतीयान्ताना सद्गित्वनेनान्वयः । परपर इति सुप्या
 भावः तत्कार्यतुल्यकाय यस्तु ग्राह्यं तदभावं सुप्यसमानरूपं तद-
 भावं मुख्यसमानपर्यामित्यादिकं बोध्यं तैलं तिलतैलं तद्वैद्यं मुख्यं
 प्रयोगात् कोमुभं कुमुभतैलं गवादीनामित्यादिना क्रमात् महिषा
 जयो परिषदः । अभाव दध्यभावे, मुख्यासन्नं मुख्येन साघात् कार्य-
 कारणानाहरणस्य गान्, कार्यकारणसन्ततो कार्य्याणां कारणानां

नामभावे तु सहदेवा प्रशस्यते । रत्नानामप्यभावे तु
 मुक्ताफलमनुत्तमं । लौहानामप्यभावे तु हेमपात्रं
 प्रकल्पयेत् । लौहानां तैजसपात्राणां । न्यायप्राप्त-
 प्रतिनिधिमधिकृत्य जैमिनिः, न देवताग्निशुद्धक्रिय-
 मिति । अस्यांधः देवताया आहवनीयादि मन्त्रस्य
 प्रयाजाद्यदृष्टार्थकर्मणश्चादृष्टमात्रार्थकत्वेनारादुपकारत्वात्
 प्रतिनिधिः । व्रीह्यादीनान्तु सन्निपत्योपकारकानां पुरी-
 डागसाधनं दृष्टमेव प्रयोजनमिति तत्र प्रतिनिधिरुचित-

प्राञ्चले तेषां साक्षात् परम्परारूपेण वा तुल्ये, गौणिति, मुख्यकाला
 करणे चेदं बोध्यं । अययवस्तत्तद्द्रव्यावयवः । ओषधीनां फल-
 पाकान्तानां, सहदेवावलादण्डोत्पलयोः शारिषीषधी । सहदेवीतु
 सर्पाख्या सहदेवीतु पाण्डवीति । अत्र शारिषाग्राह्या ओषधित्वेन
 साम्यात् । नदेवतेति, इन्द्रैक्यं तथाच देवतादिषां प्रतिनिधिमर्हतीत्यर्थः ।
 तत्र देवताः पूजात्वेन विधिप्राप्ता इन्द्रादयः । एवं यवाग्नी होमो
 विहितः घन मन्त्रेण कार्यकरणमुक्तं यद्य विहितं कर्म च तत्र तेषाम्
 सम्पत्तौ सादृश्यादिन्यायेन न देवतान्तरादे अहणं यद्यच यचनमस्ति
 तत्र तेषामपि प्रतिनिधिग्रहणं तथाच वैदिकान्तेरभावे लौकिकाग्नि-
 जलादी वैश्वदेव होमादि, यद्योक्तमन्त्राज्ञाने गायत्रादि । चान्द्रायणाद्य-
 ग्नौ घेतुदानादि क्रियते । देवतापदार्थमात्रं देवताया इत्यादि, अग्नि
 पदार्थमात्रं आहवनीयादेरिति, शब्दपदार्थमात्रं मन्त्रस्येति, क्रियापदार्थ-
 मात्रं प्रयाजाद्यदृष्टेति, मात्रपदेन दृष्टफलन्यायत्वेन । आरादुपकारक-
 कत्वावगमात्, नान्यतस्तत्फलसिद्धिरिति भावः । सन्निपत्य परम्परया,
 साधनं जननं, दृष्टमेवेति, तथाच प्रधानकर्म्मसाधनस्य पुरीडागस्य
 सिद्धार्थं व्रीह्यादिकमुक्तं तदज्ञाने द्रव्यान्तरेण पुरीडागसादेर्निष्पत्तौ तद-
 ग्रहणमिति भावः । वस्तुतस्तु आरादुपकारत्वात् फालान्तरं उपकारक-
 त्वादारादूरसमीपयोरित्यनेन आरादेत्वस्य दूरार्थकत्वाददृष्टदारकेषिति

इत्युक्तं । परिशिष्टं, मुख्यकाले तु मुख्यञ्चैत् साधनं नैव
 नश्यते । तत्कालद्रव्ययोः कस्य गौणता मुख्यतापि वा ।
 तत्र भरहाजः, मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणमप्यस्तु साधनं ।
 न मुख्यद्रव्यलाभेन गौणकालप्रतीक्षणं । गौणेषु तेषु
 काशेषु कर्म चादितमारभेत् । प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां
 निष्कृतिसाचरेत् (६२) ।

उत्तरमत सिद्धान्तरूपमिति केचित् । तदभिप्रायकां
 मीमांसापृष्ठाध्यायसूत्रं । पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं

तत्र हेतु स्तत्काले फलजनने ऽदृष्टस्त्रीकारानुपपत्तेः एवञ्च वचनं विना
 तुत्या अदृष्टद्वारा फलसाधनस्य प्रतिनिधिग्रहणे तदारात्फलस्यादृष्टत्वात्
 सम्य एवेति न तदाचरणमिति भावः । सन्निपत्य साक्षात् तथाच फल-
 स्यादृष्टत्वात् प्रतिनिध्याचरणमिति भावः गौणता अप्रधान्येन अनपेक्ष-
 नीयता, मुख्यद्रव्यलाभेन मुख्यद्रव्यलाभार्थं । अत्र हेतुमाह गोणेष्विति
 तथाच गौणकाले कर्मकरणे प्रायश्चित्तश्रवणात् मुख्यकालत्वागस्य पाप-
 हेतुत्वमवगम्यत इति तत्त्वानुचितं किन्तु देवात् मुख्यकालेऽकरणे
 एवगोणे कर्तव्येति समाधानं (६२) ।

केषा मतमाह उत्तरमतमित्यादि, उत्तरमतं मुख्यद्रव्यानुरोधेन
 गौणकाल कर्मव्यतामत सिद्धान्त इति, पूर्वमतन्तु पूर्वपक्ष इति शेषः ।
 समुच्चयसम्भवादिति, 'पूर्व' अदक्षिणयागे कृते यामार्थं किञ्चिद्वा-
 येन विच्छेदकालीनसर्वस्वात्तदनन्तरं सर्वस्वदक्षिणयागासम्भवः प्रथ-
 मतः सर्वस्वदक्षिणयागकरणे धनाभायनादक्षिणयागासम्भव इति न
 संसुषयसम्भवेति । अतुज्जातविरोधित्वात् प्रथमनिमित्ताधीनया-
 गकरणे विरोधानुपस्थिते उत्तरस्यात्तराभिधानस्य पूर्वनिर्षेपस्य पूर्व
 विध्युत्पापिताकाङ्क्षानुत्पापितत्वा रुचाकाङ्क्षोत्पापितत्वे पूर्वस्योप-
 धस्य बाधयोग इति भावः । बाधकतयोदितत्वात् अन्यथा तद्-
 खानासम्भवे इति भावः । बाधत्वायोगादिति, तथाचोत्तरनिमित्त-
 त्तिक्मव कार्यमिति भावः । पूर्वमिति कर्तृपदं अजातत्वात् प्राग्

प्रकृतिवदिति, ज्योतिष्टोमोऽन्योन्यं सम्बुध्य यज्ञशा-
लातोवह्निर्निर्गच्छतामृत्विजां विच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तं
श्रूयते । यद्युद्गाता विच्छिन्द्याददक्षिणेन यजेत यदि
प्रतिहर्त्ता सर्वस्य दक्षिणेनेति । तत्रोद्गातप्रतिहर्त्ताः
क्रमेण विच्छेदे विरुद्धप्रायश्चित्तयोः समुच्चयासम्भवात्
किं पूर्व' कार्यं उत वा परमिति सभये हि अदु-
पजातविरोधित्वात् पूर्वमिति पूर्वपक्षे रादान्तः पूर्वो-
पर्यं सति निमित्तयोः पूर्वस्यैव निमित्तस्य दीर्घत्व्यं
उत्तरस्य पूर्वनिरपेक्षस्य तद्वाधकतयोदितत्वात् पूर्वोदय-
काले उत्तरस्याप्राप्तत्वेन पूर्वैण वाध्यत्वायोगात् । उक्तं
हि, पूर्व' परमजातत्वादवाधित्वैव जायते । परस्या-

सुकृत्वात् तदयस्य प्रागनुपस्थितत्वेनेति यावत् । जायते स्वार्थबोधो-
पधायकतया सम्यचते । अनन्यद्योत्पादादिति, अन्यथा तदवाधेनोत्-
पादाभावात् विषयभेदविरहेन विरोधादयमभिप्रायः प्रथमतः यद्युद्गाता
विच्छिन्द्याददक्षिणेन यजेतति श्रुत्या उद्गातविच्छेदकालसामान्ये
अदक्षिण्यग्रस्य कर्तव्यताबोधो जायते अनन्तर यदि प्रतिहर्त्ता तदा
सर्वस्य दक्षिणेन श्रुत्याबोधकाले क्रमेणोभयविच्छेदकाले समुच्चयासम्भव-
पक्षेण पूर्वश्रुतिजन्यबोधे अप्रामाण्यग्रहो जायते अनन्तर पुन पूर्व-
श्रुतिनुसन्धानेन उद्गातमात्रविच्छेदे अदक्षिण्यमीकर्तव्यताबोधस्त-
परश्रुत्या प्रतिहर्त्तृविच्छेदकालसामान्ये सर्वस्य दक्षिण्यग्रस्य कर्तव्यता-
बोधात् क्रमेणोभयविच्छेदे सर्वस्य दक्षिण्यस्यैव कर्तव्यता तथा प्रथमोक्त-
द्रव्यप्रतिनिधिश्रुतिवाधेन परोक्तगीणकालकर्तव्यताबोधश्रुत्यामुद्यद्बुध्य
शाणकालकर्तव्यताबोधनात् मुख्यद्रव्यार्थं शीणकालप्रतीक्षणमितिभावः ।
चरामभाविभियरमाक्तश्रुतिप्रार्तिनिरपेक्षन्यायनिरपेक्षश्रुतिलक्ष्यैः । अत्रैव
अयोत्पन्नस्य पूर्वनिरपेक्षपरोत्पन्नस्य रजतज्ञानस्य शक्तिकाया रजता-
द्योपस्य शक्तिज्ञानिनः शक्तिकेयमित्यत्रधारणेन तदनपवाधेन रजतज्ञाना-

नन्ययोत्पादादुक्तवाधेन सम्भवदिति । प्रकृतिवदिति
 तथाहि प्रकृतौ क्लिप्तोपकाराः कुशाः प्रथममतिदेशेन विकृ-
 तावुपकाराकाङ्क्षिण्यां प्राप्ताः कल्पोपकारतया चरमभावि-
 भिरपि शरैर्निरपेक्षैर्वाध्यन्ते तद्वदिति । अतएव शारी-
 रकभाष्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ज्येष्ठत्वज्ञानपेक्षितस्य
 वाध्यत्वे हेतुर्न वाधकत्वे रजतज्ञानस्य ज्यायसः शुक्ति-
 ज्ञानेन कनीयसा वाधदर्शनात् तदनपवाधने तदपवा-
 धात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुत्पत्तेः । तथाच, पूर्वात्परवली-
 भत्त्वं तत्र नाम प्रतीयतां । अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र
 सम्भधियां भवेदिति । यदि च पूर्ववचनस्य पूर्वपक्षत्वे
 नैवस्यैस्यादतउभयवचनार्थौ विवक्षणीयौ तदा विषय-

भेदेन व्यवस्थापनीयौ तथाहि यत्राष्टकाश्राद्धादौ कालान्त-
 राभावस्तत्र तत्कालानुरोधादिहितद्रव्यालाभेऽपि प्रति
 निहितद्रव्यमादाय मुख्यकाल एव तत्करणं ननु
 वचनानुपात्तस्तेष्वकल्पगौणकालप्रतीक्षणं । तथाच
 छन्दोगपरिशिष्टं, स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्याद्द्वयद्या-
 नुकल्पिकं । अथयत्तं सवत्साया स्तकस्था गोः पयस्य
 न्वित्यादि । यत्राष्टिकाश्राद्धादौ कृष्णौकादश्यादिगौण-
 कालोऽस्ति तत्र मृताहादावन्नाद्यभावे तदनुरोधेन
 उपवासादिरूपं प्रायश्चित्तं कृत्वा गौणकाले तत्
 कर्तव्यं तथाच लघुहारीतः, एकोद्विष्टन्तु कर्तव्यं
 पाकेनैव सदा स्वयं । अभावे पाकपात्राणां तदङ्गः
 समुपोषणं । तथा छन्दोग-परिशिष्टं, संस्कारा

परिहारादित्ययं । ननु तथापि कालस्य हेतुत्वात् कथं न तदादर
 इत्यत आह निमित्तत्वमात्रेणेति, साधारणनिमित्तत्वेनेत्यर्थः बहिरङ्गत्वात्
 फलहेतुभूतकर्मस्वरूपाघटकत्वात्, चकारात्परं नादर इति शेषः द्रव्या-
 दर इत्यत्र हेतुमाह द्रव्यस्त्वित्यादि । ननु यागादिकर्मणः प्राधान्य-
 एव तद्विवाहकस्य प्राधान्यमित्यत आह कर्मणः कारकत्वेन, साक्षात्
 मुख्यफलजनकत्वेन अन्तरङ्गत्वात् प्राधान्यं यद्वा ननु कालस्यापि
 जन्यमात्रहेतुतया कर्मनिर्वाहकत्वमस्तीत्यत आह कर्मण इति
 बौद्धिभिर्जयेतेति श्रुत्वा कर्मणः कारणत्वादित्यर्थः । अन्तरङ्गत्वात्
 कर्मस्वरूपघटकत्वात् द्वीक्षादिकरणकयामत्वेनैव फलहेतुत्वादिति भावः ।
 अत्रेदमवधेयं । अदक्षिणं यजेतेति श्रुत्यर्थबोधे अप्रामाण्यज्ञानज-
 ननं पुनश्चाद्यमात्रविच्छेदनिमित्तकादक्षिणयागकर्तव्यताधोऽवन्दरक्षा-
 पेक्ष्य लाघवात् प्रथमतो निरपेक्षादक्षिणयागश्रुत्योद्गाढविच्छेदनामान्य-
 निमित्तकादक्षिणयागकर्तव्यताबोधानन्तरं सर्वस्यदक्षिणश्रुत्या बोध-
 -> क्रमशोभयविच्छेदे समुचयामन्वयवर्हेण केवलप्रतिहर्तृविच्छेद-

नन्ययोत्पादादुक्तवाधेन सम्भवदिति । प्रकृतिवदिति
 तथाहि प्रकृतौ क्लिप्तोपकाराः कुशाः प्रथममतिदेशेन विकृ-
 तानुपकाराकाङ्क्षिण्यां प्राप्ताः कल्पोपकारतया चरमभावि-
 भिरपि शरैर्निरपेक्षैर्वाध्यन्ते तद्वदिति । अतएव शारी-
 रकभाष्यटीकायां वाचस्पतिमित्राः ज्येष्ठत्वज्ञानपेक्षितस्य
 वाध्यत्वे हेतुर्न वाधकत्वे रजतज्ञानस्य ज्यायसः शुक्ति-
 ज्ञानेन कनीयसा वाधदर्शनात् तदनपवाधने तदपवा-
 धात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुत्पत्तेः । तथाच, पूर्वात्परवली-
 यस्त्वं तत्र नाम प्रतीयतां । अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र
 जन्मधियां भवेदिति । यदि च पूर्ववचनस्य पूर्वपक्षत्वे
 वैयर्थ्यं स्यादत उभयवचनार्थौ विवक्षणीयौ तदा विषय-

नपवाधने रजतज्ञानेन शुक्तिज्ञानापवाधने इति शेषे तदपवाध्यात्मन
 रजतज्ञान प्रतिवध्यस्य तस्य शुक्तिज्ञानस्य, मतोपसंहारकारिकामाह, तथाच,
 पूर्वात् परवलीयस्त्वं पूर्वात्पन्नादुत्तरोत्पन्नस्य वन्तीयस्त्वं । समतं
 पन्तुमाह यदिचेत्यादि, पूर्ववचनस्य मुख्यकालमुपाश्रित्य गोणमध्यस्ति-
 साधनमिति वचनस्य पूर्वपक्षत्वे गोणेषु तेषु कालेष्विति वचनेन निरुक्त-
 मूत्रोक्तन्यायेन च वाध्यत्वे अप्रमाणत्वेन कल्पितत्वे इति यावत् । विषय-
 भेदेनेति, तथाहोत्यादि, पशुस्थाने पशोरभावे तत्स्थालीपाक इत्ये-
 तदेवेति सस्कारतत्वे विवृतमिदं । उभयोपसंहारासामर्थ्यं मुख्यद्रव्य-
 मुख्यज्ञानयोः समवायकरणासामर्थ्यं द्रव्यादर । कर्तव्यधीनत्वाभावा-
 दिति, तथाच ससाध्यस्यैव विहितस्यानादरे दोषो नतु सासाध्यस्येति
 भावः, ननु यदा मुख्यद्रव्यसन्निधानं तदा मुख्यकालो मास्त्वित्यत आह
 वर्जनीयत्वेति, द्रव्यद्वारा कर्मण्यनुष्ठितं सति कालस्य विशेषणत्व द्रव्या-
 भावे कर्मण्यनुष्ठानाभावात् तस्य विशेषणत्वाभावात् द्रव्यापेक्षया न्यूनत्व-
 मिति भावः । मित्रे कर्मण्युपसर्जनत्वेन विशेषणत्वेन उपस्थितत्वात्
 वर्जनीयेति पाठे रोगादिना कालान्तरकरणे मुख्यकालपरित्यागस्याशक्य-

पुत्रादिप्रतिनिध्यभावे तु ब्रह्मवैवर्तेः, उपवासासगर्थ-
 श्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत् । तावन्नानि वा दृश्यादृश्यद्रक्षा-
 दिगुणं भवेत् । सहस्रसंज्ञितां देवीं जपेद्वा प्राचसंय-
 मान् । कुर्याद्वादशसङ्ग्रान् वा यथाशक्ति व्रतेनरः ।
 देवीं गायत्रीं । काश्यपपञ्चरात्रे, मच्छयने मद्दु-
 त्वानि मत्पार्श्वं परिवर्तने । फलमूलजलाहारी हृदि
 शल्यं समर्पयेत् । अत्र यो दीक्षितः कश्चिदेषामोभक्ति-
 तत्परः । निर्निमित्तमदीक्षायां नच क्षुद्राधिपीडितः ।
 अन्नं वा यदि भुञ्जीत मूलं फलमथापि वा । अपराध-
 महं तस्य न क्षमामि तु काश्यप । क्षिपामि नरको घोरे
 हृच्छल्यं मम जायते । निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादि-
 व्रतविशेषद्वयं, दीक्षायां चरुशेषप्राशनस्य विहितत्वाद्-
 दीक्षायामित्युक्तं, क्षुद्राधिना पीडितः, सर्वमेतत् प्रद-
 र्शनमात्रं शक्तौ निर्विरोध इत्यर्थः । अन्नादिकनस्युप-
 लक्षणमिति जीमूतवाहनः । अत्र निमित्तं प्रारब्धचा-
 न्द्रायणादौ यदुक्तं, तन्न, चान्द्रायणादौ भोजनस्या-
 वश्यकत्वाभावात् । किन्तु निमित्तं रविवाराद्युपवास-

वचनमष्टकाद्यादिपरतया व्याख्यातमपि न सुन्दरं अष्टकादियादे
 मोषकालकल्पनायाः कुत्राप्यभावाद्ब्रह्मवैवर्तेः नित्यनुरोधस्त्रिगुणा-
 सङ्गते, नच स्वकालादुत्तरीगोष्प इति सामान्यवचननादष्टकादेरपि
 गोष्पकालोऽस्तीतिवाच्यं चतुर्धाविदिते तथेति वचनेन देवे पितृणां
 आर्षेत्वित्यनेन चाष्टकादेर्गोष्पकालनिराकरणात् । यच्चोक्तं कालस्य
 निमित्तहेतुत्वेन दुर्बलत्वं तदप्यकिञ्चित्करं मुख्यकाले कार्यानुष्ठानस्यैव
 सम्पूर्णफलजनकत्वेन मुख्यकालसाद्रकार्यानुष्ठानयोस्तुल्यकथत्वात्, प्रति-
 निधी फलदानिरावश्यकत्वेऽपि गोष्पकाले कर्माचरणे फलद्वयदाने

अतिप्रत्येकं स्वकालाद्देत् कथञ्चने । हृत्वेतदेवं
 कुर्वीत ये तूपनयनादधः । ननु प्रत्यादिकथाद्दे
 यथा गौणकालसत्ता तथा मुख्यकाले गौण द्रव्य-
 सत्तापि विद्यते का विनिगमना मुख्यद्रव्यग्रहणं
 इति चेदुच्यते यत्र तु विनिगमकवचनाभावेस्तत्र यद्यपि
 क्रियायाः प्राधान्यात् कालोद्रव्यं इयमपि गुणभूतमेव
 तथाप्युभयोपसंहारासामर्थ्या द्रव्यादरः कालस्य सूर्या-
 दिक्रियाघटितस्य कर्तृधीनत्वाभावाद्दर्शनीयत्वसिद्धेः अ-
 सन्निधित्वान्निमित्तत्वमात्रेण वहिरङ्गत्वाच्च । कालस्य
 निमित्तत्वं व्यक्तं भविष्ये । अतः कालं प्रवक्ष्यामि
 निमित्तं कर्मणामिह । द्रव्यस्य तु यागस्वरूपनिर्व्वाह
 कत्वेनाभ्यर्हितत्वात् कर्मणः कारकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च ।

निमित्तकसर्वस्वदक्षिणयागत्रोधकल्पनमत. पोर्वापर्यं पूर्वं दीवत्यमिति
 सूत्रोदाहरणं सामान्यविशेषाभ्यां श्रुतिद्वयं यत्रोक्तं तत्र पूर्वोक्तसामान्य-
 विशेषे. सन्नोचकं यथा ब्राह्मण्येभ्यो दधि दीयतां कोण्डिनयाय तत्कर्मि-
 तादि व्यक्तमिदं प्रकृतिवदिति* दृष्टान्तेन तथाहि प्रकृतिवदिति
 रिति न्यायेन सामान्यतः प्रकृतिधर्मप्रसारा कुशा अपि प्राप्ता
 विशेषेण श्रुत्याच तत्राधकृतया विज्ञतौ यागं शगविहिता इति भवतु
 भवतुवोभयविच्छेदे सर्वस्वदक्षिणस्य निरुक्तयुक्त्या आधिक्येनचाचरणं
 तत्रापि प्रजनक्षले मुख्यकाले प्रतिनिधिद्रव्येण कार्यकरणमेव श्रेयः
 ननु मुख्यद्रव्यानुत्पेदेन गोणकालापेक्षया गोणकाले तत्करणे प्राय-
 क्षित्यवशात् मुख्यकाले कार्यकरणे पापमुत्पद्यते नच गोणकाले
 तत्करणेप्रागभावविशिष्टं मुख्यकालकार्यकरणं पापहेतुं गौरवात्
 तथा यत्र मुख्यद्रव्यानुत्पेदेन गोणकालापेक्षा कृता कथञ्चित् देवात्
 गोणकाले तदकरणे पापस्यतिरेवस्यात् अत उक्तं वरमेकाहुतिः काले
 नाकाले लक्षकोटय इति, यः कार्यमद्यकर्तव्यं इत्यादिच । प्रथम-

शुतार्थस्य परित्यागादशुतार्थस्य कल्पनात् । प्राप्तस्य
 वाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदोषिका, इत्युक्तस्यार्थहान्य-
 न्यार्थकल्पनारागप्राप्तवाधरूपदोषत्रयदुष्टाप्यन्ययोगव्यव-
 दफलिका परिसंख्यैव युक्ता । सा तु सति भोजने तत्-
 त्तिथौ तत्तद्भासानेष भुञ्जीत नान्यदित्येवंरूपा । तस्या-
 स्तदतिरिक्तभोजनाभावपरत्वेनोपवासेऽपि दोषाभावः ।
 तथाच, अन्यार्थश्रूयमाणा च यान्यार्थप्रतिषेधिका ।
 परिसंख्या तु सा ज्ञेया यथा प्रोक्षितभोजनं । अन्यथा,
 प्राजापचव्रते च ग्रहमशादयाचितमिति मनुक्तस्य अयाचितं तु
 मध्याह्ने चतुर्विंशति शुद्धयद्गति ब्रह्मपुराणोक्तस्यायाचित-
 स्यात्त्वाभि व्रतलोपापत्तिः स्यात् । अयाचितं तु स्वकीया-

कत्वविरहेण प्रयोजककर्तृव्यत्वेन च फलवत्त्वं सत्येति, दानाद्यनु-
 कल्पे च प्रधानव्योपवासस्य अभावेन ततोऽपि न्यूनफलमिति
 प्रतिनिध्यभावेऽपि त्वुक्तं, व्रते व्रतविषये व्रतप्रतिनिधितयतयावत् एव
 प्रागुक्त-इतिशब्दात्प्रतीतिरुक्तमप्युच्येयं दोषितोऽद्वैतमन्त्र, अदोषायां
 यन्नावशेषदोषात्प्रति, निमित्तमित्यादिजोसूतवाहनमत आशयकत्वा-
 भावादिति, तत्रभोजनविधे परिसंख्यारूपत्वादितिभाव । यद्यपि व्रत-
 पक्षगव्यपानादीना क्वचित्शोधकतयानिमित्तत्वमस्ति तथापि तत्पानस्य
 जलपानतुल्यतया नदोषः । अमर्त्येण इति वस्तुतो अत्राप्यत्रादिभोजनं
 निषिद्धं जलपारणमेव कर्तव्यमितिनिमित्तान्तरमेवविषयं अग्रनक्रिया-
 सामान्यद्रव्यभोजनं पित्तं पित्तशेषद्रव्य एतच्च नित्योपवासदिनसधि-
 क्तत्वं बोध्यं जलपारणं रविवाराद्युपवासपारणदिनाभिप्रायकं जल-
 पानस्याप्यग्नित्वमग्नित्वत्वेनात्तं चरुघ्राणं दीघाभिप्रायकमिदमुपलक्षणं
 आदशेषभोजनस्थले तच्छ्रयवृणोष्यं केचित्तु दोषितइति कथ-
 नाददोषायाच्च निर्निमित्तं यदिभुञ्जीत इत्यन्वयेन अदोजितस्यापि निषेध-
 इत्यं उन्नायणादिवचं गयणादिव्रतस्थानीयप्रासभोजनपरिसंख्या-

पारणं जलपानरूपं । दीचायामपि चरुप्राशनं घ्राण-
रूपं, अन्यथा, पुरोडाशोऽपि सौमोवा सप्राप्ते हरि-
वासरे । अभक्ष्येण समः प्रोक्तः किं पुनश्चाशनक्रिया,
इति नारदीयं विरुध्येत । घ्राणस्य चोभयरूपतामाह
कालादर्शे श्रुतिः, पित्रामात्रेयं तन्नैव प्राशितं नैवाप्रा-
शितञ्च भवतीति । पित्रामित्युपलक्षणं आकाङ्क्षायाञ्चवि-
शिष्टत्वात् । तेनैकादश्यां तदुभयत्र जलपारणं चरु-
श्रेयघ्राणञ्च विधायोपवासः कार्यः । अथ चान्द्रायणादि-
यासपरिसंख्या । भोजनस्य रागप्राप्तत्वान्नाप्राप्तप्रापको-
विधिः सचाहरहः सन्ध्यामुपासीतैवेवंरूपः । नापि
तद्गन्तव्यस्यावश्यकत्वेन स्वायोगमात्रव्यवच्छेदफलकरूपो-
नियमविधिः । सच तत्तत्तिथौ तत्तद्भासान् भुञ्जीतैवे-
त्येवंरूपः । तथाच, श्रुत्या व्याह्रियमाणे तु यत्रावश्यं
क्रिया क्वचित् । चोद्यते नियमः सोऽत्र ऋतावभिगमो-
यथा । तथात्वे पितृमरणादावपि भोजनं प्रसज्येत ।
हृदियभोजनव्रतादावप्युपवासाभावश्चापद्येत । तद्गन्त-
समकालमेवान्यभक्षणोऽपि न दोषः स्यात् । तस्मादगत्या

प्रायश्चित्तस्य च यवणात् कालस्यप्राधान्याच्च, एकोद्विष्टे पाकपात्राभावे
यज्ञोष्णकालादरणमुक्तं तत्पाकेनैव सदा स्वयमिति वचनपूर्वार्द्धेन पाकस्य
नियमितत्वात् । यदा अभावः पाकपात्राणामिति बहुवचनस्य गणार्ध-
त्वेन ग्रामान्नादेरप्यभाव इति गम्यते इति प्रतिनिध्यामावादे सम्भव
एकोद्विष्टं मुख्यकाल एव कर्तव्यं सामान्यविशेषभाव विना श्रुति
विरोधे विषयभेदरूपनया समाधानस्यासम्भवे श्रुत्यापिरोधे न्यायस्तु
बलवान् व्यवहारतः, इति वचनाश्रायेण विरोधोपार्थ्यं इति, पुष्पादि
प्रतिनिधिगोपवासाचरणे प्रधानश्रोपवासस्य सिद्धिं किन्तु तत्र स्वतन्त्र-

अन्यथा तु फलस्याहं धर्ममेवोपसर्पति । धर्मीयम् ।
 किञ्च यदि पारणमङ्गं न स्यात्तदा प्रतिनिधिविधानं
 नोपपद्येत, तदाह सएव । सङ्घटे विपमे प्राप्ते द्वादश्यां
 पारयेत् कथं । अङ्घ्रिस्तु पारणं कुर्यात् पुनर्नक्तं न
 दोषकृत् । पारणन्तु भवेत् कथमिति वर्षकृत्ये पाठः ।
 नक्तं त्रयोदशीनक्तभोजनव्रतमिति । अयम्भक्षणस्राशि-
 तानशितत्वेन श्रुतावभिधानात्तदुभयव्रतसिद्धिः । यथा,
 आधोवै सर्व्वरसास्तासामग्नेनाशितोऽनशितश्च भव-
 तीति । एवञ्च, जलस्यापि नरश्रेष्ठ भोजनाङ्गे प्रजाहते ।
 नित्यक्रिया निवर्त्तेत सङ्घ नैमित्तिकैः सदा, इति
 कालिकोपुराणीयं रागप्राप्तपरं । अतएवादित्यपुराणे,
 पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते द्विजभोजनं । असमा-
 माप्ते व्रते पूर्वे नैव कुर्याद्ब्रतान्तरं । इत्यञ्च उपवास-
 व्रते पारणनियमात् जलेन पारणं विधाय तद्दिने उपवा-
 सादिः कार्य्यः । अथ भैमी, विष्णुधर्मोत्तरे, मृग-
 शीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजापते । एकादश्यां
 सितेपक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः । द्वादश्यां पट-

कोयोगरूढीया । पारणस्य नियमिताङ्गत्वे प्रमाणमाह तथाचेति,
 सङ्घटे त्रयोदशीव्रतादिप्राप्तनिवन्धनसङ्घटे । एवञ्च व्रताङ्गजलपाने
 अनशितत्वेन च भेषजाहते भेषजरूपजलपानादिकं विना निवृत्तिर-
 करणं नावसोदतीति कृत्यतस्वार्णवे तिथितत्वे च सकृन्नुपत्तिलोभूत्वा
 सर्व्वपापैः प्रमुच्यते निम्बहर्षं सङ्घस्राणि स्वर्गलोकंसङ्घीयते इति, मृगशीर्षं
 शशधर इति फलविशेषाय न भौमतिथिघटकं द्वादश्यामित्येकादश्याप-
 लक्षकं एकादशीं माघशुक्लेकादशी कृत्यतस्वार्णवे विष्णुरहस्यं । माघे
 सितेपक्षे एकादश्यापवामत् । द्वादश्यांकादशीभक्त्यागस्य फल-

नुद्योगेन पराहृतंस्तु । तथाच यतिधर्मे उशनाः,
 भिक्षाशनमनुद्योगात् प्राक् केनाप्यनिमन्त्रित । अया-
 चित्तु तद्वैद्यं भीक्षव्य मनुरव्रतीत् । याज्ञवल्काः,
 अयाचिताहृतपाञ्चमपिदुष्कृतकर्मणः । अन्यत्रकुलटा-
 पण्डपतितेभ्यस्तथा द्विपः । एतेन तदानौमयाचितत्वेन
 गृहे स्थितमव्ययाचितमिति निरस्त । प्राजापत्ये परि-
 संख्यां व्यक्तीकरोति गीतमः, अथापरं ब्राह्म न कथञ्चन
 याचेतेति । तथा प्रायश्चित्तविवेककृद्भिरन्नादिजातप्राणि-
 वधे मग्नूक्तघृतप्राशनस्य प्रायश्चित्तरूपत्वात् शवानुगमन-
 निमित्तद्रव शरीरशुद्धिहेतुरुपत्वाभावाद्ब्रान्तरनिवृत्तिर-
 वसीयतद्वति वदद्भिः सर्वत्र प्रायश्चित्ते परिसंख्योक्ता ।
 दुर्गतिहोऽपि अथाहभोजीत्यस्य सति भोजनेऽथाहमेवभुङ्क्ते
 नतुथाहमित्यर्थः । नत्वथाहंभुङ्क्तेऽप्येति नियमस्तथात्वे
 वदाऽन्नाद्यभावादथाहं न भुङ्क्ते तदा व्रतलोपःस्यात्
 यथा ज्ञानंमया कर्तव्यमेवेति नियमे सत्यज्ञानात्त्रतभङ्ग
 इत्याह । अथ पारणनियमः । यद्यप्यत्र चान्द्रायणा-
 दिवत् परिसंख्यासम्भवस्तथापि पार तीर कर्मसमाप्तावि-
 त्वस्मादातोक्तुपन्नः पारणशब्दोयद्यपि समाप्तिमात्रमभि-
 धातुं समर्थस्तथाप्युपवाससमापकभोजनएव लोकशा-
 स्त्रयोः प्रयोगात् पद्मजादिशब्दवत् प्रयोगाधीनयौगिकस्त-
 स्मादुपवासव्रतस्य चरन्नाहं भोजनमभिधत्ते पारणशब्दः ।
 तथाच देवलः, उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्ने पारणं भवेत् ।

धत् । इत्यन्नादतद्गणपठितपारधातोक्तुपन्नं कर्तव्युत्थाभिह प्रयोगाधीन-
 षागिकः सामान्यशब्दस्य विगेपपरताया, सर्वसिद्धत्वेन निहृदशाक्षि-

अन्यथा तु फलस्याहं धर्ममेवोपसर्पति । धर्मीयम् ।
 किञ्च यदि पारणमङ्गं न सात्तदा प्रतिनिधिविधानं
 नोपपद्येत, तदाह सएव । सङ्कटे विपत्ते प्राप्ते द्वादश्यां
 पारयेत् कथं । अङ्गिस्तु पारणं कुर्यात् पुनर्नक्तं न
 दोषकृत् । पारणान्तु भवेत् कथमिति वर्षकृत्ये पाठः ।
 नक्तं त्रयोदशीनक्तभोजनव्रतमिति । यव्भक्ष्यसप्ताशि-
 तानशितत्वेन श्रुतावभिधानात्तदुभयव्रतसिद्धिः । यथा,
 आपोवै सर्व्वरसास्तासामशनेनाशितोऽनशितश्च भव-
 तीति । एवञ्च, जलस्यापि नरश्रेष्ठ भोजनाङ्गेपजाहते ।
 नित्यक्रिया निवर्त्तते सङ्क नैमित्तिकैः सदा, इति
 कालिकोपुराणीयं रागप्राप्तपरं । अतएवादित्यपुराणे,
 पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते द्विजभोजनं । असमा-
 माप्ते व्रते पूर्वे नैव कुर्याद्ब्रतान्तरं । इत्यञ्च उपवास-
 व्रते पारणनियमात् जलेन पारणविधाय तद्दिने उपवा-
 सादिः कार्य्यैः । अथ भैमी, विष्णुधर्मीचरे, मृग-
 शीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजापते । एकादश्यां
 सितेपत्रे सोपवासी जितेन्द्रियः । द्वादश्यां पट-

कोयोगरूढोवा । पारणस्य नियमिताङ्गत्वे प्रमाणमाह तथाचेति,
 सङ्कटे त्रयोदशीव्रतादिप्राप्तनिवन्धनसङ्कटे । एवञ्च व्रताङ्गजलपाने
 अनशितत्वेन च भेषजाहते भेषजरूपजलपानादिकं विना निवृत्तिर-
 करणं नावसीदतीति कृत्यतत्त्वार्णवे तिथितत्त्वे च सकृत्पट्टितिलीभूत्वा
 सर्व्वपापै प्रमुच्यते त्रिशद्वर्षं सङ्घमाणि स्वर्गलोकं महीयते इति, मृगशीर्षं
 शशधर इति फलविशेषाय न भीमतिथिघटकं द्वादश्यामित्येकादश्याप-
 लवकं एकादशीं माघशुक्लैकादशी कृत्यतत्त्वार्णवे विष्णुरहस्यं । माघे
 मासि सितेपत्रे एकादश्यापवासकृत् । द्वादश्यां एकादशीभक्त्यागस्य फल-

तिलाचारं कृत्वा मापात् प्रसुच्यते । तिलस्नायी तिलो-
 हर्त्ती तिलहोमी तिलोदकी । तिलस्य दाता भोक्ता च
 पटुतिली नावसीदति । मत्स्यपुराणे, यद्यष्टम्यां
 चतुर्दश्यां द्वादश्यामथ भारत । अन्येष्वपि दिनर्षेषु न
 शक्तस्त्वमुपोपितु' । ततः पुण्यानिमां भीमतिथिं पाप-
 ग्रणाग्निनीं । उभोष्य विधिनानेन गच्छेद्विष्णोः परं पदं ।
 भीमतिथिं भैमीत्वेन ख्यातामेकादशीं । अथ पार्व्वती-
 महोत्सवोत्तरैकादश्युपवासः । आश्विनशुक्लपक्षमधिकृत्य
 कल्पतरौ ब्रह्मपुराणं, उपवासश्च कर्त्तव्यएकादश्यां
 प्रजागरः । द्वादश्यां वामुदेवश्च पूजितव्यश्च सर्वदा ।
 अथ गयनादिकालः । भविष्यनारदीययोः । मैत्राय-
 पादे स्वपितीह विष्णुर्वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च । पौष्णा-
 वसाने च सुरारिहन्ता प्रसुध्यते मासचतुष्टयेन । मैत्र-
 मनुराधा, वैष्णव्य श्रवणा, पौष्णं रेवती । भविष्ये, निशि-
 स्वापोदिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनं । अन्यत्र पाद-
 योगे तु द्वादश्यामेव कारयेत् । एवञ्च पादयोगप्राप्तौ
 फालातिशयः । तद्विधानं वामनपुराणे, एकादश्यां
 जगत्स्वामिगयनं परिकल्पयेत् । शेषाहिभोगपर्य्यङ्कं
 कृत्वा सपूज्य केशनं । अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां
 प्रवतः शुचिः । लभ्या पीताम्बरधरं देवं निद्रां समा-
 नयेत् । अनुज्ञां लभ्येत्यन्वयः । एकादशीसमये दिवा

सञ्चुते । यद्यपि सामान्यत एव एकादशुपवासस्य जागरणस्य द्वादश्यां
 हरिपूजनस्य च नित्यत्वमभिहितं तथाप्याश्विनशुक्लपक्षे विशेषाभिधानं
 प्रतिनिश्चयान्तरिणारणाय इतिबोधः, वैष्णव्यमधे श्रवणमधापादद्वये

शयनीयपरिकल्पनं रात्रौ द्वादशीक्षणे निद्रेति । विष्णु-
 धर्मोत्तरे, स्वास्तीर्णशयनं कृत्वा प्रीत्येदोगशायिनं ।
 आषाढशुक्लद्वादश्यां विष्णुलोके मर्ह्यते । स्वास्तीर्ण-
 शयनं शोभनास्तरंगयुक्तखट्वादि । वराहपुराणेऽपि
 शोचनं । कदम्बः कृटजश्चैव धवकोऽर्जुनकान्धवा ।
 एभिरभ्यर्चनं कुर्याद्विधिदृष्टेन कर्मणा । ततः संस्था-
 पनं कृत्वा मम मन्त्रविधिः स्मृतः । नमोनारायणे वृ-
 क्त्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् । मैवान्यपि मेघश्यामं शृपा-
 गतं सिच्यमानां मर्ह्यमिमां निद्रां भगवान् यद्भातु
 लोकाय वषाणमं पश्यतु मेघशब्दं । ज्ञात्वा च
 पश्येव च देवनाय मामां यतुरोऽङ्गुष्ठस्य तु पश्य नाय ।
 आषाढशुक्लद्वादश्यां सर्वशानिकरं शिवं । य एतेन
 विधानेन भूमि मे कर्म कारयेत् । स पुमान्न प्रणश्येत्तु

संसारेषु युगे युगे । शयने कुटजविधानाद्विष्णुधर्मोः-
 क्षरीयनिषेधोऽन्यत्र । धवकः कपित्थः । संस्थापनं
 शय्यायां । भूमि इति पृथिव्याः सम्बोधनं । एव-
 मुक्तेन मन्त्रेण कृष्णं सुप्वापयेत्ततः । सुप्ते त्वयि
 जगन्नाथं जगत्सुप्तं भवेद्दिदं । विबुद्धे त्वयि बुद्धेऽत
 जगत्सर्वं चराचरं । इति मन्त्रेण पूजयेत् । प्राप्ते
 भाद्रपदे मासि एकादश्यां सितेऽहनि । कटदानं भवे-
 द्विष्णोर्महापूजा प्रवर्त्तते कटदानं पार्श्वपरिवर्त्तः ।
 कामरूपीयनिवन्धे । एवं संपूज्य विधिवद्भाद्रस्य द्वाद-
 शीदिने । मन्त्रेणानेन देवेशं पार्श्वेन परिवर्त्तयेत् ।
 वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादशी तव । पार्श्वेन परि-
 वर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव । त्वयि सुप्ते जगन्नाथे
 जगत्सुप्तं भवेद्दिदं । विबुद्धे त्वयि बुद्धेऽत जगदेत-
 च्चराचरं । ब्रह्मपुराणे, एकादश्यान्तु शुक्लायां कार्तिके
 मासि केशवं । प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।

तिथ्यन्तरं पादयोगे यदभिहितं तस्य प्रमाणमाह किं तन्मैत्राद्यपादेनेति
 दशम्या अंशोयत्रपादे तेन यः पादोद्दिवाप्राप्त स्तन वा किमित्यर्थः ।
 सचासौ मैत्राद्यपादधेति समाने दशम्येनइतरत्र यत्पदाभावात् तेना-
 न्वये तत् पदाद्येनन्वयात् । परन्तु तत् पदमध्यं लुप्ततृतीयान्तं तथाच
 दशम्येन मैत्राद्यपादेन योद्दिवा तेन मैत्राद्यपादेन यद्यप्रतिपदि तेनच
 मैत्राद्यपादेन चि इत्यर्थः, तथा दशम्येन पोष्यशेषेण प्रतिपदि निशि यद्य
 तेन पोष्यशेषेण किमित्यर्थः । अर्धशब्दार्थं उभयत्र दशमी प्रति-
 पदोब्धेर्जनादुभयत्रैव तिथिपञ्चकमनुमतमित्यस्य लाभः न च पोष्य-
 मास्यां प्रतिपदि चतुर्दश्याश्च कदाचिदपिपोष्यशेषसम्भवो न भवति एवं
 चतुर्दश्या न मैत्राद्यपादसम्भवप्रतिकथं दशमीप्रतिपदोर्धर्जनं अप्राप्ति

शत्रौ प्रसुप्तमित्यन्वयः बोधनन्तु द्विवैव । वाराहे, कौमुदस्य
तु मासस्य या सिता द्वादशी भवेत् । अर्धेद्यन्तु मां
तत्र तस्य पुण्यफलं शृणु । यान्तोक्तादि दक्षिणे यावत्
त्वञ्चैव माधवि । महत्तोजायते तावदन्धभक्तोजायते ।
कौमुदस्य कार्तिकस्य । माधवीति पृथिव्याः सम्बोधनं ।
कृत्वा वै मम कर्माणि द्वादश्यां सत्परीनरः । ममैवबो-
धनार्थाय इमं मन्त्रमुदीरयेत् । महेन्द्ररुद्रैरभिनूयमानो-
भवानृपिर्बन्दितावन्दनीयः । प्राप्ता तवेयं किल कौमु-
दाख्या जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ । सेधागतानिर्मल-
पूर्णचन्द्रः शारद्यपुष्याणि च लोकनाथ । अहं ददानीति च
पुण्यहेतोर्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ । एवं कर्माणि कुर्वी-
रन् द्वादश्यां ये यशस्विनि । मन भक्तानरत्रेष्ठास्ते यान्ति
परमां गतिं । अत्र मन्त्रद्वयपाठानन्तरं, उल्लिष्टोत्तिष्ठ
गोविन्द त्वज निद्रां जगत्पते । त्वया चोत्थीयमानेन
उत्थितं भुवनत्रयं, इति सम्प्रदायागतस्मृतीयल्लोकइति
वाचस्पतिमिश्राः । शयनोत्थानमन्त्रास्तु जल्पतरुप्रभृति
ग्रन्थसवादाह्लिखिताः । तदेवमेकादश्यां द्वादश्यां वा
योग्यस्य निषेधासम्भवात् तथापि दशमीप्रतिपदोर्वर्जने न तात्पर्यं
तिविपक्षके तथासम्भवं विधी तात्पर्यात् । अवेदमवधेय द्वादशी
चक्रपाणिन इति पद्मपुराणीयवचने विष्णुतिथित्वेन द्वादशा शयना
दिकमुक्तमिति द्वादश्यामेव शयनादिक एकादश्यामुत्थानं पद्मपुराणे
यदुक्तं तदेकादशोयुक्तद्वादश्याभिप्रायेण । अतएव दिवा एकादशोत्तमये
शय्यानिर्गमाय रात्रौ द्वादशीर्षणे प्रस्थापनमूलं वराहपुराणे द्वादश्यामु
त्थानस्योक्तत्वाच्च सर्वत्र मन्त्राण्येऽपि द्वादशाएव यजुषादपि तथा
वाच्यं यममृतौ यदापाटीपदमुक्तं तदेकादशीसारभ्यं दीर्घमासीपर्यन्तं

रेवत्यन्तपादयोगवशाद्विवोत्थानं नक्षत्रयोगाभावे तु द्वादश्यामेव कारयेदिति गुणधरणाः । जीमूतवाहनस्तु भविष्ये । आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती । आदि मध्यावसानेषु प्रस्वापावर्त्तवोधनं । आभाकासितपक्षेषु आपाढभाद्रकार्तिकशुक्लपक्षेषु एपाञ्च द्वादश्यां प्राप्नो मुख्यः कल्पः । भविष्यपुराणं । निशि स्वापोदिवोत्थानं सन्ध्याया परिवर्तन । अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव कारयेत् । विष्णुधर्माक्षरे । विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते । द्वादश्यामृक्षसयोगे पादयोगेन कारण । अप्राप्ते द्वादशीसृष्टे उत्थानशयने हरेः । पादयोगेन कर्त्तव्ये नाहोरात्र विचिन्तयेत् । वचनान्तरं, रेवत्यन्तोयदा रात्रौ द्वादश्या च समन्वितः । तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्तं प्राप्य रेवतीं । दिनान्ते त्रिधाविभक्तदिन- तृतीयभागे दिवोत्थानमित्यनुरोधात् । रात्रौ विवोधो वि निहन्ति पौरान् । स्वापोदिवा राष्ट्रकुल नृभर्तुः । सन्ध्या- द्वये स्वल्पफला धरित्री भवेन्नराणामपि रोगदुःख । वराह- पुराणे, द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे । आभा

निद्राप्रवोधनयो काल इति प्रापनार्थं तेन दिनपक्षपूजाभिधानमन्य- वापि सङ्गच्छति तत्रैकादश्या शय्यानिम्नाषकालं द्वादश्या प्रस्वापन- रागुरुमन्त्राणा पाठस्तु तत्रैव तयोदश्यादिदिनत्रये सामान्यतः पूजा- गोर्धमासोक्तकालेन क्रम उ निद्राप्रवोधनं प्रवोधापि तथति हरिनाथो- राध्याय प्रभृतयः । वस्तुतस्तु एकादश्यादिपञ्चतिथिषु निद्राप्रवोधकालत्व- हापि मुनिराज्यः श्रवणात् द्वादश्यामेव शयनोत्थानविधानात् उत्थानस्य- व निद्रितस्थाययोगाच्च मते न युक्तं परन्तु आपादस्वेयमापादो- र्त्तिकृत्ययं कालिकोति व्युत्पत्त्या आपादोक्तिकोत्तिद द्वादशी

कासितपक्षेषु शयनावत्त नादिकं । तदेवं शयनादौ
 कालचतुष्टयं द्वादश्यां निशादौ नक्षत्रमात्रयोगः । तदभावे
 निशाद्यनादरेण तिथ्यन्तरे पादयोगः । तस्याप्यभावे
 द्वादश्यां सन्ध्यायां नक्षत्रमात्रयोगः । तस्याप्यभावे द्वादश्यां
 सन्ध्यायामेवेति, बोधनन्तु द्वादश्यां रात्रौ रेवत्यन्तपादयोगे
 दिनतृतीयभागे इति विशेषः । विष्णुधर्मीन्तरे, किं
 तन्मैत्राद्यपादेन दशम्यंशेन योद्विवा । पौष्णशेषेण
 किन्तेन प्रतिपद्यथ योनिशि । इति दशमीपूतिपदो-
 निषेधादेकादश्यादिपौर्णमासान्तानां तिथीनामभ्रानुज्ञानं
 पद्मपुराणे, सर्वदेवशयनादिकमुक्तं यथा, प्रतिपद्म-
 दस्योक्ता पविचारोपणे तिथिः । श्रियादेव्याद्वितीया
 तु तिथीनामुत्तमा स्मृता । तृतीया तु भगान्याथ
 चतुर्थी तत्सुतस्य च । पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी
 प्रोक्ता गुहस्य च । सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चा-
 ष्टमी स्मृता । मातृणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा ।
 एकादशी ऋषीणान्तु द्वादशी चक्रपाणिनः । चक्रपाणिन
 इति पण्यव्यवहारद्वयम्माहातोः । त्रयोदशी त्वनङ्गस्य

परं न चैतादृशव्युत्पत्त्या प्रतिपदादिग्रहणसम्भवात् तन्नात्रपरत्वं न
 सम्भवति विशेषवाचकपदासमभिव्याहृतापादादिपदस्य पौर्णमास्या-
 नेव प्रयोग साधुरिति वाच्यं प्रागुक्तवचनैकवाक्यतया आपादस्य सवि-
 श्रेदित्यत्र निद्रां त्यजति कार्तिक्यामित्यत्र द्वादश्यामेव, सन्ध्याकाले-
 द्वादश्याभावे निशाद्यादरेण द्वादश्या शयनादिकं । किन्तन्मैत्राद्यपादेति
 वचने दशमीपदप्रतिपत्पदे द्वादशीभिन्नपरं मतान्तरेऽपि तयोर्द्वया-
 श्रुतार्थासङ्गतं । तन्मते चतुर्दशीपौर्णमास्योः मैत्राद्यपाद पौष्णस्य-
 पादयोरसम्भवेन एकादश्यादिपञ्चकानुमतत्वाम्भवाच्चेति, समं प्रद्वयः,